

Az alkalmazott antropológia és a gyakorlati értékű tudás: a történeti előzmények, a kritikai fordulat és az etikai önreflexió társadalomfilozófiai háttere

1.

Egyet kell értenünk Gianni Vattimo a késő modern világtársadalom kialakulásának következményeit elemző azon megállapításával, mely szerint a technológiai fejlődésnek csúcspontját elérő emberi civilizáció teljesítménye leginkább egy történetében eddig soha nem létezett bonyolultságú közösségi és kulturális szerveződésben ölt testet (vö. Vattimo 1992). A gazdasági, politikai, kultúraközi intézményi hálózatok a bolygó szinte minden emberi közösséget így-úgy érintő, vagy hatáskövetkezményeiket tekintve viszonyaikat aktívan alakító befolyása a társadalmiság olyan komplex formáit eredményezte, amelyek megismerése, értelmezése, működési viszonyainak tudatos szervezése a létrejött rendszerek fennmaradásának előfeltétele. Vattimo ebben az adekvát információ és az erre alapozott hatékony kommunikáció szerepét elsődlegesnek tekinti. Látnunk kell, hogy a szociokulturális strukturális komplexitás a „későmodernitás” korának adottsága, ami elsősorban az elmúlt száz két évszázad technológiai forradalmának a hozadéka, és amelynek megértésében a humán és a társadalomtudományok felelősége kitüntetett jelentőségű.

2.

Vattimo következtetése, parafrázálva, jelenünk a humán és a társadalomtudományok kora, cseppet sem túlzás, és nem is az identitáskereső vagy a legitimációs törekvésekre kényszerülő tudásterületek lázadásaként értendő. Sőt, jelen felvetés még csak nem is a szűkebb viszonyainkra manapság jellemző és elsősorban a politikai, a gazdasági illetve a műszaki elitek egyes köreiből a társadalomtudományok és a humántudományok létjogosultságát egyenesen megkérdőjelező kommunikációjának nyilvánvaló cáfolata. (Ezek a minden ésszerű gyakorlattal szembenálló, többnyire tájékozatlan véleményalkotók által termelt szűklátókörű kijelentések pillanatnyi jelentőségüket tekintve kellemetlenek ugyan, ám irrelevanciájuk okán teljességgel figyelmen kívül hagyhatók.) Vattimo megállapítása inkább viszonyaink diagnózisaként, a technológiai túlburjánzás minden származtatott szociokulturális következményére, anomáliáira és az ezek által kiváltott adaptációs mechanizmusok értelmezésére alkalmas logikus viszonyulásként értendő, amiben maguk a technológiához kapcsolódó tudásterületek vajmi kevés szerepet játszhatnak.

3.

Jelen tanulmány nem általában a társadalom- vagy a humántudományoknak a recens szociokulturális viszonyok megértésében, diagnózisában, analízisben és gyakorlati alkalmazásában játszott szerepével foglalkozik, hanem egyetlen szubdiszciplináris értékű tudásterület, az alkalmazott antropológia néhány jellemző tendenciájával, és a hazai kutatásokban is figyelemre-méltó kérdésével. A szöveg első szakasza az alkalmazott antropológia kibontakozásának történeti folyamatából kiemelt fontosabb elméleti összefüggéseket állítja középpontba, különös tekintettel a kortárs szemlélet dilemmáiban szerepet játszó motívumokra, illetve a 80-as években lejátszódó kritikai fordulatra. Mindezt annak tudatában, hogy a tudománytörténeti megközelítés az alkalmazott antropológia terminus időbeni változékonyságából következő ellentmondásokat csupán kielezi és legfeljebb csak részleges magyarázattal szolgálhat a kifejezésnek tulajdonított szerteágazó jelentéstartalomra (vö. Rylko-Bauer – Singer – van Willigen 2006: 179). A második fejezetben az alkalmazott antropológiai tudás a kritikai fordulatot követően középpontba kerülő ismeretelméletének néhány kérdésével, elsősorban az ismeretrepresentáció ügyével foglalkozunk. Végül, a kortárs diskurzust talán legmélyebben meghatározó témára, az alkalmazott antropológiai tudás alkalmazása körüli etikai természetű problémák kérdéskörére térünk ki vázlatosan.

4. Az alábbi elemzés célja, hogy a hazai társadalomtudományi gyakorlatban alulreprezentált alkalmazott antropológia néhány kortárs jellemvonását, a témák interdiszciplináris beágyazottságát, elsősorban a kifejezés direkt és átvitt értelmében vett „filozófiai” összefüggéseit exponálja. Ily módon, reményeink szerint mindez némi hozzájárulást jelenthet az antropológia illetve a társtudományok közötti el- és megkerülhetetlen átjárás valamint párbeszéd ügyéhez.

1. A történeti előzményektől a kritikai fordulatig

5. A modern szociokulturális antropológia független tudásterületként végbement kiválásának pillanatában, a 19. század utolsó harmadában egyáltalán nem tetszett szükségszerűnek, hogy néhány évtized múltán az új tudomány részeként gyakorlati jelentőségű szakterület fejlődik ki.¹ Sőt, mint közismert az eredetileg a primitív, tehát nem európai kultúrák tanulmányozására szakosodott kulturális antropológia, akárcsak minden más újsütetű diszciplína a korszakban, a tárgykijelölés általános tudományelméleti követelményeinek megfelelően az objektív ismeretszerzés feltételeinek megteremtésére koncentrált. Mindez a természettudományok területén kidolgozott ismeretideál lényege szerint a megfigyelői szubjektumtól független tudásra irányuló törekvést jelentette. Másként fogalmazva, a korai antropológia tudománnyá szerveződését a nem európai kultúrák összefoglaló címkével jelölt jelenség-halmaz általános „tárgyasításának” kísérlete határozta meg.
6. A „tárgykijelölésben” adott kihívás, általános értelemben a szociokulturális „mátság” (a „másik”) megismerése az antropológiában kezdetektől megkövetelte a deskriptív és az analitikus szemléletmód párhuzamos érvényre juttatását. A „leíró” és „elemző” beállítódás egyidejűsége (a társtudományok többségétől eltérően) *sui generis* egyfajta megértő-értelmező látásmódként szervesült és az antropológia-tudomány tárgyának természetéből levezethető logikus következmény volt. Mivel a korai antropológusok személyében euro-amerikai fehér, többségében keresztény középosztálybeli férfiak találták magukat szemben a szociokulturális gyakorlat gyökeresen eltérő formáival, ezért a kapcsolatokat kezdetektől fogva hatalmi alá- és fölérendeltségi viszonyok határozták meg.² A „másik” megértése első megközelítésben viszonyainak egyoldalú és egyirányú elsajátítását, birtokbavételét jelentette, amiben a kölcsönösség nem játszott szerepet. A találkozások, függetlenül attól, hogy a megismerés tárgyát éppen a rezervátumokba kényszerített hanyatló észak-amerikai őslakós közösségek vagy óceániai népek lokális életvilágai képezték, az antropológus „természetes beállítódásaként” a tárgy leírását és annak értelmező elsajátítását egymástól elválaszthatatlan mozzanatként hívták életre.
7. Amennyiben a kérdést alaposabban tanulmányozzuk, látható, hogy már az antropológia-tudományt megalapozó pozitív – módszertani és elméleti – korszak csíráiban hordozta a tudásterület gyakorlati jelentőségének lehetőségét. George Catlin neves amerikai grafikus és portréfestő 1832-ben a mandan indiánok között tett megfigyeléseit tudománytörténeti jelentőségű szövegben foglalta össze (Catlin 1960: 115–128). Catlin, bár a szó ódivatú értelmében amatőr szerzőnek tűnik, munkássága az észak-amerikai indián közösségekkel kapcsolatos képzetek fejlődése szempontjából meghatározó szakmunka volt. Egy mandan faluról fennmaradt leírása a megfigyelői attitűdnek és a megfigyelő feladatának tulajdonított olyan pragmatikus szempontokat, amelyek a tudásterület alkalmazott gyakorlati jelentőségének lehetőségét vetítik előre. A mai alkalmazott antropológiára jellemző cselekvő magatartásformákat a részvétel, a felelősség és a pártfogás (*advocacy*) előfeltevésszerű követelményként határozza meg és bár meglepő, de mindezek kezdetleges formában már Catlin leírásában is jelen vannak (vö. Strang 2009: 1–8).
8. A mandan falu bemutatását saját megfigyelői helyzetének azonosításával, a jelenlét és az antropológiai terep idegenségének ténye közötti összefüggés rögzítésével indítja.³ A helyszín azonosítása, a település szerkezetének bemutatása, a lakóház berendezésének ismertetése vagy a legendák elbeszélése során Catlin a kívülálló megfigyelő, a látogató szemével láttatja a bennszülött kultúra jellemvonásait. Ugyanakkor, mindezt a tanulmányozott környezet mindennapi

viszonyaiban való részvételre alapozza, ami előfeltétele a felelősség és a pártfogás éppen a személyes tapasztalatok értelmezéséhez kapcsolódó megfogalmazásának.⁴ Catlin hosszan értekezik arról, hogy a fehérek indiánokról alkotott tévképzeteinek megváltoztatása azok feladata, akik személyes tapasztalataik birtokában ezt felismerik. „Az olvasó azt fogja látni tehát, hogy egymás szerencsétlen tudatlanságból eredő értékelésétől kölcsönösen szenvedünk, amibe aztán a minket elválasztó távolság belevésődött; és (tanúsíthatom, akárcsak azok az indiánok, akik a civilizált világba látogattak) hogy az a történész, aki egy nép jellemvonásait és szokásait igazságosan és hitelesen szeretné rögzíteni, annak el kell menni és közöttük élni” (Catlin 1960: 122–123).⁵

9. A további részletektől elvonatkoztatva jól látható, hogy a modern antropológia születése, a szociokulturális „másság” formáinak tárgyyszerű megismerésére irányuló szándék egyszerre forrása a tudásterület akadémiai fejlődésének, amint táptalaj az elkötelezett cselekvő magatartás, a felelősség, a szakszerű pártfogás valamint a fejlesztés gyakorlati céljainak kimunkáláshoz. Másként fogalmazva, az antropológia korai történetének tanulsága szerint a tudomány és a kezei között szerzett ismeretek alkalmazásának feltételei egymás mellett tűntek fel és váltak elfogadottá a tudásterület művelésének gyakorlatában.

10. Az antropológiai ismeret gyakorlati értékére vonatkozó felismerés és az alkalmazás szintereinek kimunkálása, a tulajdonképpeni szubdiszciplináris értékű szakterület, az alkalmazott antropológia kiválása a 19. század utolsó harmadától a második világháború végéig tartó bonyolult folyamat volt. A részleteket figyelmen kívül hagyva most csupán három meghatározó elvi jelentőségű tudománytörténeti csomópont említésére nyílik mód. Elsőként az amerikai antropológiai és a brit etnológiai látásmód az alkalmazás iránti érzékenységét alapvetően befolyásoló terepmunka-paradigma kibontakozásáról és ennek az akadémiai látásmódra történő visszahatásáról lesz szó. Másodsorban, tanulmányozzuk az alkalmazott antropológia intézményesülésében megkerülhetetlen eseményt, az amerikai kulturális antropológia és a brit szociálandropológia elméleti és módszertani kölcsönhatását, elsősorban Radcliffe-Brown és Malinowski szemléletének elterjedését az amerikai tudományos szcénában. Végül szót kell ejteni az alkalmazott antropológia konjunktúrájában fontos szerepet játszó II. világháborúnak a tudásterületre gyakorolt hatásáról.

1.1 Antropológiai terepmunka-paradigma és az alkalmazott társadalomtudományi ismeret

11. A tudománytörténeti kutatások, a korai antropológia szerzőinek életművére vonatkozó vizsgálatok azt igazolják, hogy a terepkutatás (terepmunka) fokozatosan vált a tudományos tevékenység elidegeníthetetlen színterévé. Mivel az antropológia akadémiai tudománnyá fejlődésének sajátossága volt, hogy számos tudásterület integrációjára irányuló kísérletként jelent meg (emberiség őstörténete, a társadalom és kultúra kialakulásának történeti folyamata, összehasonlító anatómia, archeológia), ezért az egyidejű szociokulturális életvilágokra vonatkozó közvetlen tapasztalati ismeretek jelentősége a kezdeti időszakban nem volt kiemelkedő jelentőségű. Sőt, a korai antropológia felfogásában, amint azt az első elméleti iskolák igazolják (evolucionizmus és diffuzionizmus), a szociokulturális variációk a haladás időben lejátszódó univerzális fejlődésfokozatainak alacsonyabb szerveződési szintjét reprezentáló példaként (primitív, „gyermeki”, „vad”, barbár, kezdetleges stb.) álltak szemben a civilizáció nevében fellépő tudományos érdeklődéssel. A fejlődés a történeti időben kibomló folyamatának megértésében a terepkutatás csak másodlagos szerepet játszhatott.

12. A terepmunkának az antropológia ismeretelméleti fejlődésében játszott szerepe, az „idegen” szociokulturális életvilágokról szerzett közvetlen tapasztalati ismeretek jelentőségének felismerése úgy tűnik elválaszthatatlan a tudás gyakorlati értékére vonatkozó és fokozatosan tudatosodó viszonyulástól. A folyamat korai eseményeinek rekonstruálásakor gyakran kell olyan szerzők munkásságára hivatkoznunk, akik elsősorban hivatalnokok voltak és életművüket tekintve emellett végeztek tudományos tevékenységet.

13. Henry Rowe Schoolcraft (1793–1864) geográfus, geológus és etnológus, már első tanulmányait is az őslakos észak-amerikai indián kultúrák tanulmányozásának szentelte. Felesége az édesanyja révén félig odzsibva indián származású volt, akitől nem csak a nyelvet tanulta el, de személye révén lehetőséget nyert az indián közösség közvetlen tanulmányozására is. 1839-től az Indiánügyi Hivatal szuperintendánsaként az őslakosok történeteit és legendáit kezdte el gyűjteni. Felesége 1842-ben bekövetkezett halálát követően 1847-ben újrَاهázasodott, majd munkásságát a Kongresszus megbízásából az észak-amerikai indián kultúrák komplex statisztika-történeti összeállításának szentelte.⁶ Schoolcraft hatkötetes monumentális munkája, *Historical and statistical information, respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States*, 1851–1857 között jelent meg (Schoolcraft 1851–1857).
14. Az antropológiai tudás gyakorlati értékének felismeréséhez vezető szemlélet kibontakozásában hasonlóan fontos szerepet játszott John W. Powell (1834–1902), aki az 1879-ben alapított Amerikai Etnológiai Hivatal igazgatójaként az észak-amerikai indián kutatásokat irányító vezető intézmény megszervezésére törekedett. Powell tanult geológus, felfedező, evolucionista nézeteket valló amatőr antropológus volt, akit az amerikai kormány Indiánügyi Hivatala már 1873-ban arra bérelt fel, hogy a Nagy-medence indián közösségeiről etnológiai adatokat szolgáltatson. Az indián közösségek szükségleteinek feltárását és életkörülményeinek javítását szolgáló, közvetlen tereptapasztalatokra épülő ismeretek a kormányzati szándék szerint alkalmas háttérét jelenthették egy olyan indián-politikának, ami csökkentti a fehérek és az őslakosok közötti konfliktusokat.
15. A terepmunka-módszer diszciplináris státuszának, amint az ismeretek alkalmazási értékére vonatkozó spontán (és esetleges) viszonyulás gyökeres megváltozásának tudománytörténeti pillanata jól nyomozható módon Franz Boas (1858–1942) munkásságához kötődik. Noha Boas szigorú értelemben akadémiai tudós, aki a tudomány gyakorlati értékével vajmi keveset foglalkozott, mégis a történeti partikularizmus, illetve a kulturális relativizmus a szakszerű antropológiai terepmunka-attitűd feltételeként történő kimunkálásával közvetve jelentősen befolyásolta az alkalmazott szemlélet térnyerését.
16. Röviden, Boas a késő 19. század elsősorban evolucionista antropológiai gondolkodását meghatározó deduktív determinizmust zárójelbe tette és a tudomány szemléletét induktív empirikus alapokon szervezte újjá.⁷ Magyarán, a kultúrák megismerését nem az evolucionisták által kigondolt egyetemes fejlődéstörvényre, illetve az erre jellemző eleve elrendelt formák és sémák, valamint az ezeket meghatározó szabályok kutatására kell alapozni. Boas szerint minden kultúra önmagában álló komplex „univerzum”, amelynek megértése csak saját feltételei szerint lehetséges: a kulturális relativizmus tétele szerint a kultúrák önmagukban hordozzák megértésük „kulcsát”. Éppen ezért megismerésükben és megértésükben a közvetlen tapasztalatoknak döntő szerepe van, amelyek megszerzésére az antropológiában a módszeresen eltervezett terepmunka keretei között nyílik mód.
17. Boas szemléleti „forradalmának” aligha túlbecsülhető és napjainkig érvényes hatástörténeti jelentősége van a modern antropológiában. A későbbi, elsősorban az 1960-as években virágzó tudománytörténet-írás Boas munkásságát egyfajta „kopernikuszi” fordulatként láttatta az utókorral. Marvin Harris például a Boas személyéhez kötött szemléletváltás lényegét a tudásterület elméleti-filozófiai stratégiaváltásaként értelmezte és lényegét terminusértékű meghatározásokkal írta körül (Harris 1968: 267–273.) a kulturális antropológia alapvetően idiografikus, émikus, szinkronikus társadalomtudomány.⁸ Az evolucionizmus kultúra-felfogásához képest markáns paradigmaváltás lényege, hogy az antropológus az „idegen” szociokulturális életvilágokat azok sajátosságai alapján, a terepmunka körülményei között megismert kategóriák segítségével mint a megfigyelő kultúrájával egyidejű működési rendszereket ír le.⁹ A modern antropológia tudományos stratégiájaként jellemzett beállítódás nyilvánvaló következménye volt a tudásterület terepmunka-centrikus fejlődése, ami elsősorban a gyakorlati módszertan, illetve a módszertan elméletének kibontakozásában öltött testet a 20. század első harmadában. To-

vábbá, Boas egyértelmű hatást gyakorolt a modern kulturális antropológia lokális kisközösségek iránti érdeklődésének megerősödésére, amennyiben a hiteles empirikus kutatási színteret a helyi társadalmak életvilágával azonosították.¹⁰

18. Összefoglalva, Boas életműve az alkalmazott antropológiai gondolat kibontakozásában közvetve a tudásterület paradigmatisztikus orientációváltásának előmozdításán keresztül játszott szerepet. Az antropológus-kutató a lokális színtér szociokulturális közösségeinek immáron nem esetleges látogatója, aki a hasonló adottságú helyeken kimutatott párhuzamok bizonyítására vagy cáfolatára keres érveket a terepen, hanem a „helyszín” sokoldalú specialistája.
19. Az antropológiai terepmunka koncepcionális fejlődésére az amerikai korai iskolák mellett kétségtelenül fontos hatást gyakorolt a brit etnológia, melynek tapasztalatai elsősorban a gyarmati területekre koncentráltak (Read 1906: 56–61). Az időszak módszeres gyűjtőútjainak kezdeményezésében döntő szerepe volt az Oxfordi Egyetem Antropológiai Tanszékének, ahonnan a hallgatók elsősorban Afrikába utaztak, illetve a Cambridge Egyetemnek, amely a Torres-szorosba Alfred C. Haddon (1855–1940) által megszervezte a nagy nyilvánosságot nyert antropológiai expedíciót 1888–1889-ben (Read 1906: 56–61). Haddon 1910-ben a korszerű antropológia legfontosabb módszertani eszközeként, a hiteles ismeretek forrásaként hivatkozott a szakértő-tudósokat foglalkoztató antropológiai expedíciókra (Haddon–Quiggin 1910: 104). William H. Rivers (1864–1922) és Charles G. Seligman (1873–1940), majd később Bronislaw Malinowski (1884–1942) és Alfred R. Radcliffe-Brown (1881–1955) csak a legfontosabb szereplői a brit etnológia az intenzív terepkutatások felé fordulásának.
20. Mindazonáltal kétségtelen tény, hogy mind az Egyesült Államokban, mind Nagy-Britanniában az antropológia fejlődésére fontos hatást gyakorolt a múzeumokban létrehozott nagyszabású gyűjtemények tárgyigénye, illetve az ezek rendszerezéséhez nélkülözhetetlen antropológiai és etnológiai ismeretekre vonatkozó szükséglet. Ehelyütt nincs mód arra, hogy például a Smithsonian Intézet vagy a Pitt Rivers Múzeum, és általában a gyűjtemények szerepét és jelentőségét, az antropológiai terepmunka fejlődésében játszott közvetett szerepét megvizsgáljuk. Ugyanakkor, a tudományos igényű terepmunka-paradigma elterjedésével a tudásterület történetének tanulsága szerint egy, az alkalmazott antropológiai látásmódot alapvetően átható hagyomány kialakulására utalnunk kell a korszakban. Bár Boas kulturális relativizmusa, amint a brit etnológia tudományos objektivitás-igénye a kutatásokban az eurocentrikus látásmód tudatos háttérbeszorítására mint a tisztánlátást akadályozó naiv előítéletesség felfüggesztésére ösztönzött, a szociokulturális „idegenség” vizsgálatából származó ismeretek gyakorlati alkalmazása mégis a koloniális beidegződések foglya maradt. Jelenünk a kortárs kritikai érvelésben következetesen ismételt állásfoglalása szerint, az alkalmazott antropológia tulajdonképpen egyetlen az egész történetén végighúzódó öröksége a koloniális szemlélet lényegét képező kivilűről érkező civilizatorikus célokat dédelgető „idegen” (etnológus, antropológus, gyarmati adminisztrátor) és a „bennszülött” alá-fölérendeltségi viszonya. A jelenség a korai antropológia intézményesülésének sajátos követelményei között világosan magyarázható. Az Egyesült Államokban az indián-ügyek kezelésében és megoldásában jártas szakértők tevékenysége, amint a Brit Birodalom a gyarmati ügyek intézésében kompetens adminisztrátorok iránti szükséglet, az ezek szakmai műveltségét képező gyakorlati értékű társadalomtudományi ismeretelemek kamatoztatása a mindennapi munkában lényegében csak a hierarchikus hatalmi logika mentén értelmezhető (vö. Rylko-Bauer – Singer – van Willigen 2006: 179–80). Ráadásul a gyarmati bürokrácia és az antropológia művelését meghatározó tudományos szakmai kultúra képviselői közötti kommunikáció hiányosságai ugyancsak akadályozták az alkalmazott antropológiai tudás plurális hasznosítását támogató szemlélet térnyerését. Látható tehát, hogy az antropológiai-etnológiai tapasztalatok hasznosítása a tudomány intézményi keretein kívül és a diszciplína akadémiai szükségleteitől függetlenül akarva-akaratlanul a koloniális gyakorlathoz kötődő hagyományhoz idomult. A történetileg kialakult szituáció elméleti meghaladására, illetve az alkalmazás gyakorlati feltételeinek közvetlen újragondolására a diszciplináris etika keretei közötti majd csak az 1980-as években került sor: minderről később részletesebben lesz szó.

1.2 A kulturális antropológiai és a szociálanropológiai látásmód „keveredése” az alkalmazott antropológiában

21. Az alkalmazott antropológia kibontakozására kétségtelenül meghatározó jelentőségű hatást gyakorolt két európai tudós, a lengyel származású, de Angliában hírnévre szert tett Bronislaw Malinowski, valamint a brit Alfred R. Radcliffe-Brown munkássága.
22. Malinowski először 1926-ban a Kalifornia Egyetemen tanított, majd a 30-as években többször visszatért és 1939-ben a háború kitörését követően a Yale Kulturális Antropológia Tanszékének professzora lett, ahol haláláig, 1942-ig tanított.
23. 1931-ben, amikor Radcliffe-Brown Ausztráliából a Chicagói Egyetemre tette át székhelyét, még nem volt sejthető, hogy milyen alapvető befolyást gyakorol néhány éves amerikai professzori pályafutása az alkalmazott antropológiai tudásterület fejlődésére. Sőt, az időszakra vonatkozóan a tudománytörténet sem elsősorban a fiatal amerikai szakemberek látásmódjának alakulásában játszott szerepét tartja számon, hanem a Mortimer Adlerrel (1902–2001) 1937-ben zajlott vitáját a „társadalom természettudományának” lehetőségéről. Adler akkor és ott azt állította, hogy a tudomány-fogalom eredeti jelentése (a természettudomány tudományfogalma) értelmében egyetlen társadalomtudomány létezik, mégpedig a pszichológia. Radcliffe-Brown ezzel szemben hosszú levezetésekben, lényegében tudományfilozófiai bizonyításokon keresztül érvelt a szociálanropológia mint a társadalmi rendszerek működését leíró apodiktikus tudomány mellett (lásd részletesen Radcliffe-Brown 2004b 188–189).
24. Ma már világosan látjuk, hogy az alkalmazott antropológia kibontakozására amerikai tanítványaik tudományos nézeteinek formálásán, módszertani felkészültségének elmélyítésén keresztül mindketten felbecsülhetetlen jelentőségű hatást gyakoroltak. Bár Malinowski pszichológiai funkcionalizmusa és Radcliffe-Brown strukturális funkcionalizmusa elméleti megalapozottságukat tekintve lényeges különbségeket mutat, mégis kutatási-metodológiai felfogásuk néhány közös alapértéke a boasi kulturális antropológiai miliőben szemléleti változást hozott. A legfontosabb elemek: a *face to face* kutatás (lásd részletesen Opdenakker 2006), a tanulmányozott kultúra nyelvének előfeltételszerű elsajátítása, a részvételre alapozott terepmunka kezdeményezése, a lokális közösségek immanens szociokulturális működési rendszerekként történő felfogása. Az alkalmazott antropológiában az 1930-as évektől kezdve kitüntetett szerepet játszottak azok az amerikai tudósok, akik közvetlen szakmai tapasztalatokat szereztek a brit szociálanropológiai látásmódról és ezt kombinálták a boasi hagyománnyal.
25. Sol Tax (1907–1955), akit az akcióantropológia (lásd Haraszi 2005: 215–232) egyik „szülőatyjaként” tartanak nyilván, a fox indiánok rokonsági rendszeréről készített doktori dolgozatát Radcliffe-Brown irányítása mellett készítette el és védte meg 1934-ben (vö. Sanjek 1994: 929). Tax életművében jól követhető, hogy a korai tereptapasztalataiból, az indiánok társadalmi viszonyainak strukturális-funkcionális értelmezési keretek között történő megismeréséből miként következett később logikus lehetőségként a társadalomtudományi ismeretek pragmatikus alkalmazása. Az együttműködés a társadalmi igazságosság jegyében az egyenrangú félként kezelt bennszülöttekkel – akiket „kollégáknak” nevezett – az életviszonyok minőségi javítását célozta, ahol a beavatkozás alapját képező tudás az antropológia-tudomány „terméke”.
26. A brit szociálanropológia strukturális szemléletének átvételére és továbbélésére az alkalmazott antropológiában talán még hatásosabb példa Lloyd Warner története. Warner eredetileg Robert Lowie (1883–1957)¹⁴ tanítványa volt, de 1926-ban a Berkeley Egyetemen módjában állt Malinowski előadásait hallgatni. Itt kezdte meg a társadalmi életközösségekkel kapcsolatos kutatásait és elsősorban az osztálystruktúra és a szimbolikus viselkedésformák kérdését tanulmányozta. Malinowski javaslatára ösztöndíjat pályázott meg a Sydney Egyetemre, ahol az akkor ott oktatói munkát végző Radcliffe-Brown tanítványa lett. Warner mentora hatására kezdett el foglalkozni egy ausztráliai őslakos közösség társadalmi életének és szerveződésének vizsgálatával. 1927–1929 között Északkelet-Ausztráliában (Arnhem-földön) végzett terepmunkát. Mun-

kájában a murngin törzsi társadalom rokonsági viszonyait és a közösség működésmechanizmusait meghatározó struktúrákat (csoport és egyén közötti kapcsolatok rendszerét és az ezeket kísérő gazdasági és fizikai konfliktusokat) írta le, kétségkívül Radcliffe-Brown meghatározó szakmai befolyásától indítva. Warner és az időszakban ugyancsak fontos szerepet játszó Frederick Eggan 1935-ben követték Radcliffe-Brownt Chicagóba (vö. Vörös 1994: 239–262), ahol 1937-ben megvédte a murnginokról írt doktori értekezését, *A Black Civilization: A Social Study of an Australian Tribe* címmel. Miután Radcliffe-Brown visszatért Angliába és elfoglalta professzori katedráját Oxfordban, Warner a bennszülött mikroközösségek kutatása során szerzett ausztráliai tapasztalatait az amerikai közösségkutatásban továbbkamatoztatta.

27.

Warner bekapcsolódott az eredetileg 1924–1932 között a chicagói elektromos művekben (Hawthorne Plant) végzett alkalmazott társadalomtudományi kutatásokba. A munkások teljesítményével kapcsolatos vizsgálatok lényege az volt, hogy a környezeti feltételek (munkakörülmények) megváltoztatása milyen változást indukál az eredményességben és a viselkedésben. Mai szemmel a szociálpszichológia tárgyterületére utalható elemzések során Warner a murngin társadalomra kidolgozott módszertani megoldásokkal dolgozott. Munkája lényegében a munkások közötti társadalmi interakció megfigyelésére és rögzítésére irányuló adatgyűjtés volt, ami alapján meg lehetett határozni a teljesítménycsökkentő tényezőket, illetve megtervezni a hatékonyság növelése érdekében a beavatkozást. Warner következtetése az volt, hogy a munkahelyi teljesítményt negatívan alakító frusztrációs tényezők befolyása csökkenthető, ha a munkások közötti interakciós helyzetek variációt növelik.

28.

Az alkalmazott antropológia kibontakozási folyamatának a múlt század 20-30-as éveiben lejátszódó további részleteitől elvonatkoztatva jól érzékelhető, hogy a szubdiszciplináris értékű tudásterület fejlődése az antropológia elméleti orientációinak keveredésére, illetve az ismeretek gyakorlati értékének felfedezését követően a módszeres alkalmazás igényére vezethető vissza. A kibontakozás tehát a szemléleti és módszertani komplexitás felé történő előrelépés időszaka volt, melynek hatása a későbbiekben alapvető társadalomfilozófiai, és különösen etikai problémaként került kifejtésre.

1.3 A II. világháború hatása az alkalmazott antropológia fejlődésére

29.

Az alkalmazott antropológia fejlődésében a II. világháború időszaka, illetve az ezt követő korszak megkerülhetetlen tudománytörténeti periódus. Három kiemelkedő jelentőségű momentum bemutatása segíthet annak tisztázásában, hogy milyen tudományelméleti dilemmák vezettek a 70-80-as években kibontakozó kritikai szemléletváltáshoz és határozzák meg alapjaiban napjainkig az alkalmazott antropológia területén folyó vitákat. Egyrészt az antropológia szerepvállalása az emberi történelem legsúlyosabb háborújában a tudásterület módszertani hatékonyságának, gyakorlati értékének kétségtelen történeti bizonyítéka, egyúttal a legsúlyosabb etikai dilemmák forrása. Másrészt és ebből következően tisztázásra váró feladat volt a társadalomtudomány terrénumának, státuszának és felelősségének értelmezése, ami lényegében a „tisztá” akadémiai antropológia és az akcióantropológia közötti diskurzustérben megkezdett paradigmatis vita. A tudománytörténeti vizsgálat alapján végül feltűnő, hogy a II. világháború, valamint az ezt követő korszak milyen hirtelen lökést adott az alkalmazott antropológiai szemlélet alkalmazási színtereinek kiválásához, specializálódásához és ily módon lényegében a tudásterület ismerethorizontjának fragmentálódásához. Másként fogalmazva, míg a megelőző időszak egységes szubdiszciplináris igényű alkalmazott antropológia felé mutat, addig egyfajta ellenfolyamatként kezdetét vette a szakterületekre tagolódás és specializálódás időszaka.

30.

Pedig a 30-as évek második felében a háborút megelőző események nem sejtettek drámai változásokat. Az alkalmazott antropológia az Egyesült Államokban ekkor elsősorban a városi közösségek kutatásával foglalkozott vagy az indián rezervátumokban tapasztalt viszonyok megváltoztatásában vállalt feladatot a kormányzati adminisztráció munkájának segítésére. Például John Collier, egy társadalmi reformer, az indián érdekek elkötelezett szószólója, aki az afro-amerikai és az őslakos népesség sorsa között számos párhuzamot állított fel, 1933-tól vezette az

- Indián Ügyek Hivatalát. Kezdeményezésére fogadták el az Indián Újjászervezési Határozatot, ami a szövetségi politika alapvető megváltozását eredményezte és a rezervátumok indián közösségeiben szakértői jártassággal rendelkező antropológusok munkájának is kedvező helyzetet teremtett.¹² Colliernek az antropológusok közreműködése felé fordulása logikus esemény volt, amennyiben az indián közösségekben az újjászervezés törvényi intézkedéseivel szemben sok helyütt alakult ki ellenállás. Az antropológiai tudás alkalmazása ebben az esetben az érdekképviselet, a fejlesztés és a jogérvényesítés szolgálatába álló eljárásként tűnt fel.¹³
31. Összegezve, a tudásterületen nem volt előjele gyökeres változásnak, amely a II. világháború időszakában, valamint azt követően robbanásszerűen következett be az alkalmazott antropológiában.
32. Tudománytörténeti perspektívából az antropológusok háborús szerepvállalása kézenfekvő érvényesülési formának tetszik. Amikor két kulturális értelemben és társadalmi-szerkezeti adottságait tekintve eltérő fél áll egymással szemben, a „másikra” vonatkozó hiteles ismeretek felértékelődnek. Ahol az ellenfél szokásai, kalkulálható magatartása stratégiai jelentőségű tudás, ott az antropológus, aki a szociokulturális „másik” specialistája, fontos szereplővé lép elő. Különösen érvényes ez korunk konfliktusaira, ahol gyakran alapvetően eltérő, egymás szemszögéből idegen kultúrák találkozásáról van szó.¹⁴
33. Mindenesetre a kérdés, az antropológiai tudás és az antropológusok politika-katonai alkalmazásával szemben az első és nagy visszhangot kiváltó eset Franz Boas fellépése volt. 1919 decemberében a *The Nation* hasábjain publikált kritikusan véleményében ítélte el azokat a kollégáit, akik kormányzati alkalmazásban idegen országokban hírszerzési feladatokat vállaltak. Boas alapállása szerint a tudomány politikai célok érdekében történő használata a tudomány tiszta ügyének elárulását jelenti, és határozottan el kell utasítani. Mint közismert Boas az Amerikai Antropológia Társaság éves közgyűlésén megrovásban részesítették és eltávolították a vezetőségi testületből (Boas 2005: 27).¹⁵
34. A II. világháború kitörését követően a morális dilemmák átmenetileg háttérbe szorultak, Pearl Harbor az amerikai antropológiát a nemzet hűségese szolgálatára kötelezte.¹⁶ 1943-ra jeles tudósok irányításával a háborúban érintett népek és nemzetek karakterjegyeinek leírására vonatkozó nagyszabású kutatás vette kezdetét. Geoffrey Gorer (1905–1985), Ruth Benedict (1887–1948), Clyde Kluckhohn (1905–1960), Margaret Mead (1901–1978) és Gregory Bateson (1904–1980) voltak az ázsiai hadszíntér kulturális szakértői. A washingtoni kormányzat mellett létrehozott *Office of War Information* alkalmazottjaiként konkrét katonai döntések előkészítését befolyásoló munkát végeztek. Például az angol származású, de 1939-től 1957-ig az Egyesült Államokban élő Geoffrey Gorer a japán személyiségkarakter leírásával kapcsolatban fontos hozzájárulással szolgált az agresszív és nyugati szemmel irracionális önfeláldozással jellemezhető magatartás megértéséhez (Simpson 2001: 62–63).
35. A további részletektől elvonatkoztatva tudománytörténeti tény, hogy a világháború az alkalmazott társadalomtudományi ismeretek és különösen a lokális kulturális életvilágokat saját feltételei szerint és belülről tanulmányozó antropológia széleskörű ismertségét és elismertségét hozta magával. A folyamatot jól tükrözi az alkalmazott antropológia intézményesülését kísérő események sorozata. 1941-ben létrejött a *Society for Applied Anthropology* olyan jeles tudósok közreműködésével, mint Margaret Mead, Eliot Chapple vagy Fred Richardson. Az egyetemi szintű antropológiai képzés tömegesedése ugyancsak jól nyomon követhető a statisztikai adatokon keresztül. Míg 1947–1948-ban az Egyesült Államokban 139 bachelor, 26 master és 24 doktori antropológus diplomát adtak ki, addig az 1975–1976-os tanévben a vonatkozó számok 6008, 1078 és 445, ami elsősorban az új szubdiszciplínák, többek között az alkalmazott antropológia elterjedésének volt köszönhető (vö. Partridge – Eddy 1978: 35).
36. A tudománytörténet álláspontja, hogy az alkalmazott antropológia fejlődése négy párhuzamosan érvényesülő feltétel szerencsés egybeesésének volt köszönhető: az induktív empirizmus, a

kortárs társadalmak módszeres tanulmányozása, az interakció-analízis módszertani értékű kidolgozása és a társadalmi problémák holisztikus elemzésének képessége (Partridge – Eddy 1978: 34).

37.

A modern társadalomtudományi antropológia és különösen az alkalmazott antropológia térnyerése a második világháborút követő időszakban óhatatlanul teret adott a tudományterület határait, illetve terrénumát feszegető régi-új kérdéseknek. Az alkalmazott antropológia vonatkozásában ez legélesebben a tudásterületből kiváló akcióantropológiával, illetve az ennek képviselőivel folytatott vitákban öltött testet.

38.

Raymond Firth (1901–2002) új-zélandi származású brit szociálanropológus nem minden előzmény nélkül 1950-ben az antropológiai kutatás eredményeinek a tanulmányozott közösségbe történő közvetlen visszacsatolásáról írt. Az antropológust a vad és a civilizált világ között felépítésre váró híd társadalommérnökének nevezi, ami a tudományos munkából levezethető logikus felismerés (Firth 1950: 379). Az akcióantropológia eszméje abból ered, hogy a minél alaposabb „tisztá” (elméletorientált antropológiai) tudományos kutatás a tanulmányozott életvilág olyan részletekbe menő megértését eredményezi, ami lehetővé teszi a tudás gyakorlati alkalmazását a „bennszülöttek” érdekében, de szigorúan értékrendjükkel összhangban. Ahhoz, hogy a „bennszülöttek” érdekeit értékrendjük mentén képviselhesse az akcióantropológus, intellektuális és politikai függetlenségre van szüksége, ami némiképpen az akadémiai tudóstól és az alkalmazott antropológia hagyományos felfogásától eltérő feltételeket követel, amennyiben az utóbbi tevékenységének finanszírozását és a tudomány szakmai elvárásokat tekintve az egyetemi és más hatalmi függelmi viszonyoknak kiszolgáltatott szereplő (Tax 1964: 257).

39.

Az akció szemléletű antropológia kibontakozása kétségtelenül Sol Tax munkásságához kapcsolódik. Már egyetemistaként a késő 40-es években részt vett egy antropológus munkacsoportban, amely a kormányzat által építkezésekre átadni kívánt rezervátumi területek miatt kialakult konfliktusok kezelésével foglalkozott.¹⁷ Ebből nőtt ki a híres *fox project* (1948–1962), amely a bennszülöttek melletti elkötelezettségnek, az érdekek értékek mentén történő képviselésének kidolgozására tett kísérlet. Bár a tudásterület történetére gyakorolt hatása nem tekinthető kivételes jelentőségűnek, mégis a felvetett problémák, a „másik” pártfogása, az érdekképviselés, a fejlesztés, illetve az antropológus lényegében a kutatott életvilágok oldalára történő teljes intellektuális és fizikai „átállásának” ügye a kortárs antropológiában is megkerülhetetlen témák (vö. Rubinstein 1986: 270–279). Másként fogalmazva, Sol Tax akcionizmusa a klasszikus antropológiai magatartás egyfajta kritikája, a tudomány „hasznáról és káráról” folytatott dilemmák összegzése, amely lényegében az antropológia tudomány-értelemben vett művelésének egyik lehetséges határpontját jelöli meg (Blanchard 1979: 419).¹⁸

40.

A második világháborúnak az alkalmazott antropológiára gyakorolt közvetlen hatása a határterületek kijelölése mellett a tudásterület érvényességtartományának meghatározásában is jól tetten érhető. Pontosabban, az alkalmazás színtereinek tisztázásában. A ma ismert alkalmazott antropológiai színterek többsége a tudásterületen speciális feltételek mellett kidolgozott gyakorlatként lényegében az 50-es és 60-as években alakult ki. Az egészségügy, a környezetvédelem, a kriminalisztika, a fejlesztéspolitika, a technológiai-modernizációs projektek szociokulturális feltételrendszere, az etnikai kisebbségi léthelyzetek anomáliáinak kezelése, a perifériális és/vagy pauperizált közösségek társadalmi felzárkóztatásának ügye csak néhány az alkalmazás színterei közül.

41.

Az alkalmazott antropológia színtereinek bővülő palettája azonban nem csak a tudásterület népszerűségének növekedéséről tanúskodó közvetlen bizonyíték, de ugyanakkor alapvető elméleti problémák forrása. Egyrészt, a folyamatok függvényében kizárhatóvá vált, hogy az alkalmazott antropológia egységes módszertant vagy koherens elméletet dolgozhat ki, amennyiben az antropológiai szemlélet alkalmazásának referenciális vonatkozása a lokális szintér eseti sajátossága nem pedig az akadémiai diszciplína. Mint láthatjuk a tudásterület története a komplexitás és az inkohérenca felé történő elmozdulás tüneteit párhuzamosan mutatta. Másrészt, az alkalmazott antropológia bár a szubdiszciplináris státusz igényét mutatja, teljes leválása az

akadémiai, a tiszta tudományként művelt antropológiáról, az alapkutatásokat végző intézményesült diszciplínáról elképzelhetetlen. Alkalmazott antropológiai tudás nem létezik akadémiai antropológiától függetlenül, ellenben akadémiai antropológia művelhető az alkalmazás igényétől és lehetőségétől elvonatkoztatva. Harmadrészt, az antropológia új alkalmazási területei olyan speciális, az alkalmazási színtér sajátosságaira szabott szakismeretet feltételeznek, amelyből kiderül, hogy a kortárs alkalmazott antropológia interdiszciplináris vállalkozás: az érintett tudásterületek szakértőinek együttműködését feltételező team-munka formájában lehet sikeres (vö. például Choy – Faier – Hathaway – Inoue – Satsuka – Tsing 2009: 197–214). A felmerülő problémák lényegében az antropológiában és az alkalmazott antropológiában végbement kritikai fordulatot bevezető kérdések megfogalmazását jelentik.

2. A kritikai fordulat ismeretelméleti dilemmái az alkalmazott antropológiában

42.

Az 1970-es években az antropológia tudásterületén a diszciplináris identitás, az elméletalkotás és a módszertan vonatkozásában párhuzamosan feltűnő válságjelek a tudomány alapjainak újragondolására ösztönözték az érintett szereplőket. Pontosabban, az eredetileg a filozófiában és az irodalomelméletben jelentkező kritikai gondolkodás idővel tárgyára lelt az antropológiában is. Az eleinte a válságtünetek leírására, listázására és osztályozására szorítkozó (Dell Hymes – lásd Hymes 1972 –, Richard Bernstein) munkák közismertté válását követően az 1980-as évektől indult meg a kritikai antropológia programszerű kimunkálása. A többek között George Marcus, Michael Fischer, James Clifford nevével fémjelzett időszak tudománytörténeti jelentősége és hatása a kortárs antropológiára felbecsülhetetlen. A kritikai antropológia egyrészt a tudásterület történetéből megörökölt elméleti és módszertani hagyaték felülvizsgálatát, diszciplináris önelemzését valósította meg, másfelől markáns nyitást kezdeményezett a társtudományok és elsősorban a filozófia irányába. Ehelyütt nincs lehetőség a folyamat tudománytörténeti részleteinek bemutatására az antropológia teljes területén, csupán az alkalmazott ismeretek vonatkozásában utalunk néhány ismeretelméleti összefüggésre.¹⁹

43.

Soyini Madison *Critical Ethnography* című könyvének bevezetőjét egy személyes történet fellelevenítésével és elemzésével kezdi (vö. Madison 2012: 1–3). A szerző egy a ghánai nők emberi jogi helyzetével foglalkozó dokumentumfilm megtekintéséhez kapcsolódó ellentmondásos reflexióit osztja meg az olvasókkal. Mivel maga is kutatott Ghánában, pontosan azon a területen, ahol a filmet forgatták, ezért határozott elképzelésekkel rendelkezett a témával kapcsolatban. Elbeszélése szerint a dokumentumfilm csalódást keltett, mert szubjektív, sarkított, felületes és egyoldalú képet festett a helyzetről. Főhőse, egy fiatal ghánai nő teljes magárahagyatottságot sugallva meséli el, hogy miként menekült az Egyesült Államokba az őt fenyegető rituális csonkolás elől. Madison a filmvetítésen megjelent rendezőnőt, felháborodottságát cseppet sem véka alá rejtve, arról kérdezte, hogy miért nem beszél azokról az önkéntesekről, jogvédőkről, alkalmazott antropológusokról, akik felvilágosító munkával, a nemzetközi közvélemény érzékenységének felkeltésével küzdenek az „embertelen” szokás megszűnéséért. Az alkotó válasza, amennyiben célja filmjével éppen a figyelemfelkeltés volt, Madisont egyáltalán nem nyugtatta meg és alapvető kérdés megfogalmazására ösztönözte: „Miért kell, hogy jelen kötet nyitólapjait eme élmény elbeszélése töltsen meg? A válasz az, hogy a film nem csupán dokumentálja emberek életét és történeteit, akiket a filmrendező ismerni kíván, de minket is bevezet azokba az életekbe és történetekbe” (Madison 2012: 4). Magyarán, a szerző felelőssége, amennyiben nyilvánosságot teremt munkájának, nem csupán az, hogy szubjektív benyomásait előadja, de egyúttal köteles törekedni a körülmények hiteles ábrázolásra. Madison könyve nyitótörténetének segítségével a kritikai antropológiai gondolkodás kulcselemére, az ismeretrepresentáció igen összetett problémájára hívja fel a figyelmet. Az ismeretrepresentáció, illetve ennek a tudományterületen felfedezett és elemzett válsága az a kérdéskomplexum, amely körül a kritikai antropológiai gondolkodás az újra megalapozás igényével elidőzni kénytelen, illetve amitől az alkalmazott antropológiai tudás gyakorlati értékének hitelessége végső soron függ. De miről is van szó?

44. Eredetileg az antropológia is, mint bármely tudomány a tárgyára (eminens értelemben a szociokulturális „másikra”, az „idegenre”) vonatkozó objektív kijelentések megfogalmazásának igényét összekapcsolta a logikai igazság filozófia-fogalmával. Az ismerttárgyra vonatkozó kijelentés igaz, ha az abban meghatározott ismerettartalommal azonos. Másként fogalmazva, az antropológia a tárgyára vonatkozó kijelentéseiben ugyanazon metafizikai természetű ismeretelméleti problémával küzd, mint bármely tudomány. Ki az „idegen”, megismerhető-e a „másik”, és mindaz, ami ismeretként ezzel kapcsolatban megfogalmazható, mennyiben tekinthető igaznak?²⁰
45. Sőt az antropológia, ellentétben más társadalomtudományokkal, köszönhetően a tárgyra-vonatkozás megkettőzött elméleti és módszertani fundamentumának, egészen különös ismeretelméleti pozícióba lavírozta magát története folyamán. Leegyszerűsítve, a tudásterület művelésének alapfeltételeként elgondolt bilokális képessége: az akadémiai-intézményi szakmai közegben az antropológus tárgyára vonatkozóan megfogalmazott ismereteinek forrása az ettől merőben különböző közeg, az „idegen” terephelyszín, a „másik” otthona. Az antropológiai tudástermelés lényegében a kutatónak a terepen szerzett tapasztalatok közvetítésére – azaz nyelvivé tételére, lefordítására, tárgyiasítására, leírására – tett kísérlete.²¹ A vita tárgya, a kritikai antropológiai gondolat lényege csupán az, hogy ez mennyiben lehetséges? Ugyanis, amint arra a kortárs filozófiai fenomenológia rámutat, éppen az antropológia (etnológia) az a tudásterület, ahol az ismeretrepresentáció paradoxonjával talán a legélesebben kell szembesülni. Felmerül ugyanis, hogy miként lehet az antropológia-tudomány eminens célját beteljesíteni, a „szociokulturális idegen életvilág” lényegét és értelmét felmutatni a maga tiszta valóságában úgy, hogy a reprezentációs folyamat során nem vesznek el jellemvonásai. A paradoxon az, hogy a kutatói megismerés feltételezi az „idegenség” megszüntetését, amennyiben az antropológiai ismeretelméleti kánon jegyében a „másik” megértése annak a perspektívának az evidens belátását jelenti, amelyből a saját „világunk” (otthon) éppen olyan idegen, mint megfordítva. Ugyanakkor a reprezentáció, a tárgyszerűségében megragadott életvilág felmutatásának igénye, tartalmát tekintve az „idegen” manifeszt valóságának közvetítése, a tudomány-célképzet nyomasztó és beteljesíthetetlen örökségeként működik az antropológiában.²² A részletektől elvonatkoztatva, úgy tűnik, a kritikai fordulat egyik hajtómotorja a tudásterületen termelt ismeretek objektivitás- és realitásértékébe vetett hit elbizonytalanodása.
46. Márpedig, az alkalmazott antropológia a gyakorlati értékű társadalomtudományi ismeretek hasznosításakor éppen a hiteles tudásra apellál, amikor története során kimunkált természetes beállítódással az antropológiai terepmunka-tapasztalathoz köthető idiografikus, émikus, szinkronikus megértést favorizálja. Az alkalmazott antropológia gyakorlati értékének ideája elválaszthatatlan a tudásterület hiteles ismeretek módszertani megszerzésével kapcsolatos fölényének képzetétől, a kutatómunka során a „beavatott” perspektívájából nyert exkluzív tudás kivételességébe vetett meggyőződéstől. Az ismeretrepresentáció válságának mibenléte éppen ezért fontos téma az alkalmazott antropológia szemszögéből is. A jelenséget az antropológiai tudás minőségét körülíró, két egymást kiegészítő megismerési stratégia rövid elemzése mentén értelmezhetjük: ismeret-konstrukció és spekulatív gondolkodás.²³
47. Az antropológia tárgyát, az „idegen” kultúra jelenségvilágát és társadalmi valóságát a nyugati-tudományparadigmára jellemző szemléletéből következően hagyományosan olyan apriori szerveződési formák által meghatározott entitásként tételezte, amely nyelvi-fogalmi eszközökkel gond nélkül és evidens módon leírhatónak tűnt. Az ismerettárgyhoz való viszony lényege, hogy a társadalmi-kulturális élet megnyilvánulásait szükségszerűen valamiféle kauzális séma alapján szerveződő rendszerként gondolták el. Az okszerű racionalitás mintázatainak kutatása, az ezeket működtető előfeltevésszerűen tulajdonított struktúrák, törvények, normák keresése a nyugati tudományeszméből megörökölt általánosan érvényes megismerési stratégia sajátos-sága.
48. Csakhogy, a kutatói perspektívát meghatározó „rendszerkereső” magatartás jellemzője, hogy a szociokulturális valóság értelmezéséhez mindenütt struktúrákat előfeltételez, ott is ahol a

rendszerző elv tulajdonképpeni „realitásának” bizonyítására éppen a struktúrának tulajdonított apriori konstitutív funkció miatt nincs lehetőség.²⁴ A struktúra, tehát valamilyen kauzális rendezési séma, innen szemlélve a szociokulturális valóság létezésének (ontológia) feltétele, működésének törvénye és megértésének alapelve: az antropológia szemszögéből az „idegen” életvilága strukturált értelem-egész. Másként fogalmazva, a tudásterületet meghatározó rendszerkereső látásmód, amint erre a kritikai fordulat rávilágít, a tudományterület tárgyának megismerését előfeltevésszerűen tételezett kognitív rendszer-konstrukció függvényeként hajtja végre.²⁵ Itt tehát nem annak az ismeretelméleti vitának a felelevenítésével állunk szemben, hogy a kutató megértő tárgyra-vonatkozása vagy tényszerűen objektív kívülállásként (étikus), vagy a „benszülött” világlátásának valamiféle megélt és fogalmilag leképzett (émikus) reprodukciójaként, illetve ezek variációjaként képzelhető el. A kritikai érvelés jegyében arra utalunk, hogy az „idegen” életvilág reprezentációja a megválasztott értelmezési pozíciótól függetlenül, az antropológia ismeretelméleti alapsajátosságai miatt minden esetben apriori rendezési sémák mentén konstruált tudásalakzat.²⁶ Míg ez a pszichológia kivételével minden más társadalomtudomány esetében evidens felismerés, addig az antropológia vonatkozásában az önmagával szemben támasztott célképzet (az „idegennek” saját feltételei mentén történő megismerése) teljesíthetlenségére vonatkozó belátás.

49. Az „idegen” szociokulturális életvilág reprezentációja az antropológiában ismeretkonstrukció, a nyugati tudományeszmé kényszerű örökségeként többé-kevésbé minden kritikai reflexiót megelőző elméletre jellemző eljárás. Bár a jelenség okai jól érthetőek, az antropológia intézményszerűsülésének és diszciplináris identitáskeresésének fontos elemét képezte, hogy tudományként akart megfelelni, ezért rákényszerült a tárgyára vonatkozó tárgyilagosságra, a tudományosság mérceje szerinti hiteles ismeretek megfogalmazására. Mégis, látnunk kell, hogy az antropológia tárgyára vonatkozó ismeretigénye, valamint az ennek reprezentációját megvalósító gyakorlata között súlyos elméleti feszültség áll fenn.

50. Noha az antropológiai ismeretelmélet alapproblémájának felismerése és a megoldására vonatkozó igény Boas színrelépésétől (kulturális relativizmus szemlélete és az émikus tudás elsajátítása) fogva folyamatosan tetten érhető a tudománytörténetben, mégis az antropológia-tudomány a tárgyára vonatkozó eljárása során minden elmélet esetében többé-kevésbé szükségsszerűen konstruktivista maradt. A téma reflexív tudatossággal végrehajtott módszeres vizsgálata csak az 1980-as évektől szerepel a kortárs antropológia, illetve az alkalmazott antropológia elméleti palettáján.²⁷ Azért, hogy az ismeretrepresentációban működő konstruktivista látásmód korlátainak értelmére konkrétan rávilágítsunk, álljon itt egy rövid példa!

51. Alfred Kroeber tollából 1949-ben rövid, de terjedelme ellenére figyelemreméltó írás jelent meg *Values as a Subject of Natural Science Inquiry* címmel. Ebben amellet érvel, hogy a kultúrák vizsgálatának, amennyiben a rájuk jellemző sajátosságok, tehát a viselkedést és a cselekvést az önmagában konzisztens módon meghatározó „stílus” megismerése a cél, akkor az antropológia-tudománynak a kultúrát konstituáló értékeket különös figyelemmel kell tanulmányoznia (Kroeber 1960a 617).²⁸ Mennyiben lehetséges forrása a kulturális érték tanulmányozása a kultúrára vonatkozó hiteles ismeretnek, merül fel a kérdés?

52. Ha például a nyugati kultúra az emberi élet fenoménjával kapcsolatos értéktársításait sorra vesszük, akkor az élet a kulturális és társadalmi értelemben demonstrált legfőbb értékek közé tartozik, amit minden individuum magáénak vall, és kollektív módon képvisel, valamint normatív módon igyekszik érvényre juttatni. Az élet értékének primátusa nem csak a szubjektív ragaszkodásban, de nyilván ettől elválaszthatatlanul intézményszerűsült módon a jogban, a morálban, a vallásban, a művészetben és minden szociokulturális szinten érvényre jut. Ugyanakkor kérdés, hogy az antropológus-kutató az élet értékével kapcsolatos kulturálisan determinált értékfelfogása milyen módon teszi lehetővé az ettől történő elvonatkoztatást, flexibilitást: pontosabban a megértésben mennyiben lehet flexibilis, amikor gyökeresen más kulturális tapasztalatokkal néz szembe.

53. Például C. W. (Bill) Watson Malajziában megélt és önreflexív elemzésben feltárt élményei rávilágítanak az antropológia-tudományban működő ismeret-konstruktív (a tudomány) eljárás korlátaira. *A Diminishment: a Death in the Field (Kerinci, Indonesia)* címmel jegyzett tanulmány egy 1979-ben megélt tereplátogatás során történt haláleset elbeszélése (lásd Watson 1999: 155–159). A szerző maláj feleségével rokonlátogatásra utazott az ázsiai országba. A matrilineáris és matrilokális közösségben a kint-bent helyzet és az ehhez kapcsolódó komplex tapasztalatok arra a reményre jogosítottak, hogy az antropológus teljes mértékben képes elsajátítani és megismerni a befogadó kultúrát. A látogatás alkalmával a szomszéd faluban élő rokon kislány hirtelen súlyosan beteg lett, kórházba kellett szállítani. A vizsgálatok, a kezelés és a gyógyszerek költségeit a szegény és fizetésre képtelen család helyett Watson állta. A kislány ugyan átmenetileg jobban lett, hazavitték, de második rosszulléte után az alaposabb vizsgálatot követő pontos diagnózis krónikus szívbetegséget állapított meg. Szülei a gyermeket az orvos határozott tanácsa ellenére, annak tudatában, hogy esélye a gyógyulásra csak a kórházban van, hazavitték. A kislány meghalt.
54. Watson saját magatartásának önelemzése során három világosan és kulturális értékvilága mentén determinált, egymásra épülő, cselekvő magatartásszintet különböztet meg. A segítőkészség aktiválta intellektuális és kulturális fölény egy élethelyzetbe történő beavatkozásra (akcionista szemlélet) ösztönözte: meg kell menteni a kislányt. Másodszor, az átmeneti javulás következményeként saját elégedettségéről (az akció sikeréről) tudósít. Végül a haláleset bekövetkeztekor a veszteség, a frusztráció, a személyes érzelmi érintettség okán rákényszerül a maláj kultúrának az élet értékével kapcsolatos felfogásában tetten érhető radikális különbséggel való szembesülésre. Bár a kislány megmentésére a nyugati orvostudomány és technológia feltehetően képes, a szülők a saját kulturális gyakorlat normáit követve cselekszenek.
55. Ezen a ponton a kutató (Watson) tapasztalatainak ismeretrepresentációs kísérlete megakad, a tudomány ismeret-konstruktív gyakorlata az értelmezésfolyamat során falakba ütközik. Kik valójában a gyermekük életéről döntő szülők, milyen értékvilággal, normákkal jellemezhetőek, hogyan lehetséges mindezt megérteni, és mint ismerettapasztalatot közvetíteni. Watson története a tárgyra vonatkozó objektív tudás reprezentációjára törekvő antropológia-tudomány ismeretkonstrukciós eljárásának korlátaira nagyon pontosan mutat rá. Az antropológus itt azt tudja, hogy saját értékvilága, például az élet értékére vonatkozó kulturálisan determinált képzetek birtokában az „idegen” magatartását meghatározó kulturális értékek értelmének csak a körülírására képes: pontosabban azt tudja, hogy minek a megismerésére nem képes. Az ismeret-konstruktív antropológiai megértési stratégia megakad, mert olyan kulturális tapasztalatok közötti strukturális kapcsolatviszony kimutatására kényszerül, ahol racionális fogalmi-értelmi kapcsolat esetleg felállítható, de a közvetítés révén felmutatott ismeret értelemtartalma ettől még beláthatatlan marad. Másként fogalmazva, a maláj szülők gyermekük sorsára vonatkozó döntése bár magyarázható ugyan (szokások, vallási hitképzetek, az élet értékének eltérő kulturális értelmezése), de az így konstruált, a reprezentációs elvárásokból következő intelligibilis ismeret értelemtartalma *an sich* leképezhetetlen. Elvonatkoztatva a probléma nyelvfilozófiai és értékfilozófiai²⁹ összefüggéseitől, a megbicsakló konstruktív szemléletű antropológia-tudomány kiütkeresése itt könnyen a modern nyugati gondolkodás egy másik hagyományának, a spekulatív gondolkodásnak válhat foglyává.
56. A spekulatív gondolkodás, habár a megismerés módszertani értékű stratégiájának rangját csak a 19. században érte el, már a görögök világszemléletében is fontos szerepet játszott. Eredetileg, mint kíváncsiság, a megismerésben a valószínűséggel kalkuláló deduktív következtetésformaként tűnt fel.³⁰ A spekulatív megismerés a modern gondolkodásban betöltött fontos szerepére kétségtelenül Hegel gyakorolta a legnagyobb hatást. A spekuláció a hegeli rendszerfilozófiában a dialektikus megismerés mozgatója és a totalitásként felfogott valóság megragadására tett kísérlet szolgálatában álló módszertani értékű látásmód (vö. Plant 1983: 139–142, 190–192). A részletekre ehelyütt nincs mód kitérni, de a hegeli gondolat hatástörténete az antropológiában felbecsülhetetlen. A spekulatív megismerési stratégia jól elemezhető az 1960-as években zajló, az antropológia egységes ismeretelméleti megalapozása körül folytatott vitákhoz

kapcsolódva. Az időszakban, különösen a tudományterület episztemiológiai elveinek meghatározásával összefüggésben tárgyalt egyetemes megalapozás igénye az, ahol a spekulatív filozófiai eljárás elméleti jelentőségre tett szert. Jaques Maquet szemléletformáló tanulmányban mutatott rá a spekulációnak az antropológiai megértésben játszott szerepére (Maquet 1964: 13–31).

57.

Maquet abból az időszakban elterjedt antropológiai problémából indul ki, mely szerint a tudásterület tudományos fejlődésének részeként vizsgálni kell, vajon a kultúra fogalmához tartozó egyetemes kategóriaként beszélhetünk-e arról, hogy minden kultúra jellemezhető egyfajta implicit „filozófiával”, ami éppen úgy öröklődik generációról generációra, mint a családtípus, a kooperáció társadalmi mintázatai vagy a technológiai tudás (vö. Maquet 1964: 13). Maquet a kultúrák implicit „filozófiájának” témakörét az antropológia ismeretelméleti alapkérdéseként mutatja be mint a tudásterület tárgyára (leegyszerűsítve az „idegen” életvilág) irányuló megismerési kísérlete során megkerülhetetlen feladatot. Lényegében azt vizsgálja, hogy melyek az „idegen” életvilágra vonatkozó ismeretek keletkezésének általános tudományterületi körülményei. Ezek szerint, a megismerés során a kutató abból az antropológia tudománytörténetében megörökölt feltevésből indul ki, hogy a megfigyelő szempontjából minden „idegen” kultúra belső „lényege” elrejtett, nem áll közvetlenül rendelkezésre és csak a megismerő erőfeszítés függvényében fejezhető ki fogalmilag. Bármely „idegen” kultúra implicit „filozófiájától” természetesen meg kell különböztetnünk a nyugati tudományos gondolkodásban kidolgozott módszeres filozófiát, ami a megfigyelő szempontjából nem más, mint a megismerés eszköze. Tételszerűen: a filozófia az implicit kulturális filozófia megismerésének eszköze.³¹

58.

Maquet szintézise fontos esemény. A tudomány-státuszra törekvő antropológia deduktív ismeretelméleti pozíciót foglal el, amennyiben lényege, hogy egyetemesen, minden, a megfigyelő szempontjából tételezett „idegen” kultúra, az előfeltevészerűen tulajdonított és az antropológus részéről fogalmi eszközökkel konstruált implicit „filozófia” segítségével megismerhető. Tehát az eljárás logikája szerint az általános tétel, hogy minden idegen kultúra jellemezhető implicit „filozófiával”, ami az empirikus tényekre (terepmunka) alapozott bizonyítás keretei között igazolható. Megfordítva, mivel az antropológiai megismerési folyamatban az „idegen” életvilág empirikusan nem sajátítható el a maga totalitásában, ám az implicit kulturális filozófia fogalmi kidolgozása a kultúra holisztikus képzetére tart számot, ezért a tudományos gondolkodás itt spekulációra kényszerül: minden részleges tapasztalati tény a kultúra implicit filozófiájának kifejeződése.

59.

Mint a fenti áttekintésből kiderül, az ismeretrepresentációs válság kérdése az antropológiában az ismeret-konstrukciónak és a spekulatív gondolkodásnak a tudásterület elméleti fejlődésére gyakorolt hatásától elválaszthatatlan. Bár, talán az ismeret-krízis háttérének általános (és csupán két kiemelt szempont mentén megadott) leírása az antropológia tudományterületén pusztán absztrakcióként hat, az elemzés következtetései az alkalmazott antropológiai gyakorlat vonatkozásában megismételhetőek. John Peterson az 1970-es évek közepén végzett terepmunkájának kritikai elemzésében az ismeret-konstrukció és spekuláció működéséből eredő bonyodalmakat indirekt módon az alkalmazott antropológus megsokszorozódó szerepeinek értelmezésén keresztül láttatja az olvasóval (Peterson 1978: 165–181).

60.

Peterson a Mississippi mentén található csaktó indiánok rezervátumaiban végzett terepkutatásokat. A vidéken élő csaktó közösségek viszontagságos történelme az őslakós amerikai kultúrák túlélőinek támogatása iránt elkötelezett antropológusok számára és az alkalmazott megközelítéshez elégséges indokot, valamint erkölcsi muníciót kínált.³² A nyomorúságos életkörülmények fejlesztésének első lépése a lakhatási körülmények javítása és a lakásépítéshez szükséges, a szociokulturális alapkörnyezetre vonatkozó felmérés elkészítése volt. Peterson ötszáz háztartásra vonatkozó komplex kutatást végzett el, majd az adatokat elemezte és az érintett szervezeteket – törzsi tanács, *Bureau of Indian Affairs*, kormányzati adminisztráció, a területen működő akadémiai intézmények és egyetemek – tájékoztatta kutatási eredményeiről. Ekkor reményeivel ellentétben váratlan helyzetbe keveredett, melyek később naivnak nevezett várakozásait alapjaiban kérdőjelezték meg. Röviden összefoglalva, a törzs, a *Choctow Agency*, a *Bureau of Indian Affairs*, a szerzőt akadémiai előmenetelében támogató egyetemi tanszék egyaránt, de

más és más érdekek, illetve Petersont más és más szerepbe kényszerítve tartott igényt a kutatási elemzésekre. Az érintett intézmények az antropológussal szemben támasztott szerepvárakozásai identitás-konfliktust generáltak, mellyel a szembenézés az alkalmazott antropológust tevékenységének önelemzésére készítette. Mivel az alkalmazott antropológus a szakma protokollja, illetve a vállalt feladat természetéből következően a munkájának színterén érintett közösséggel való együttműködésre kényszerül, ezért be kell látnia, hogy feladatainak saját szerepe éppúgy tárgyát képezi, mint a beavatkozást megalapozó kutatás és tervezés. Másként fogalmazva, az alkalmazott antropológus státuszának kritikai elemzésekor az önismeret olyan – lélektani, szakmai-intézményi, gyakorlati és ismeretelméleti – dimenzióival szembesül, melyek az antropológia-tudomány megismerési gyakorlatát hagyományosan uraló (és korábban elemzett) konstruktív és spekulatív szemlélet feladását követelik. Peterson rákényszerült az előzetesen saját munkájában önmagának tulajdonított (konstruált) szerep, valamint általában az alkalmazott antropológia paradigmatis értelmével társított deduktív spekuláció eredőjeként fogalmazott antropológus-kép feladására.

61.

Ezen a ponton természetesen merül fel a kérdés, mint általában a kritikai fordulat következményeinek értelmezésekor mindig, hogy az alkalmazott antropológiában a tudásterület klasszikus ismeretelméleti örökségével történt szakítás mégis mivel jár? Lehetséges, hiteles-e egyáltalán ezek után szubdiszciplináris értelemben alkalmazott antropológiáról beszélnünk? Tehát arról, hogy az egyébként a tudománytörténet örökségként kanonizálódott elméleti és módszertani értelemben egységes tudásterület reménye nem több mint illúzió. Továbbá, ahogy erre a Peterson példájából levonható logikus következtetés utal, vajon az alkalmazott antropológia ügye nem csupán szituatív színterek, projektek kapcsán megjelölt gyakorlati feladatok eseti megoldásának kérdése, ahol az antropológiai szemlélet csak egyik eleme a sokszínű diszciplináris együttműködésnek? A röviden sorolt kérdések lényegében az alkalmazott antropológia diszciplináris létjogosultságára irányulnak és a kritikai szemléletből levezethető hiteles válaszra tartanak számot.

62.

A kortárs antropológiában az alkalmazott antropológia újra-orientálásának ügye jól körülírható program, melynek részelemei elsősorban módszertani-etikai tézisek formájában egy új típusú diszciplináris koherencia lehetőségét rajzolják ki.

3. „Keringés” a gyakorlat etikája körül

63.

Ismeretrepresentációs válságból, illetve az ennek kritikai elemzését követő helyzetből való kiútkeresés az alkalmazott antropológiában a gyakorlati munkához kapcsolódó magatartás általános ismérveinek módszeres végiggondolását és elméleti kidolgozását jelenti. Mondhatni a korábbi gyakorlat (a szubdiszciplináris státuszú alkalmazott antropológia) ismeretelméleti megalapozatlanságának kritikája a területen működő szerzőket a gyakorlat újraértelmezésére kényszerítette. Ennek hozadékaként szemünk előtt bontakoznak ki és szerveződnek koherens rendszerré a kritikai elméletek alkalmazott antropológiai aspektusai. A következőkben a kortárs alkalmazott szemlélet etikai alapidilemmájának leírását követően néhány fontosabb terminusértékű motívum – *multi-sited view*, *advocacy*, *talking back*, *community collaboration* – jelentésének rövid ismertetésére vállalkozunk.

64.

Az alkalmazott antropológia teljes története elválaszthatatlan a Boas színrelépését követően a tudományterület művelésével összefonódott humanista elkötelezettségtől, a „benszüllött” közösségért érzett felelősségtől, és az ezt megalapozó morális iniciatíváktól. Ennek forrása a nyugati kultúra népeinek a kolonializáció során a nem európai civilizációkkal szemben tanúsított történeti léptékű politikai, gazdasági és kulturális kizsákmányolásából eredő következmények miatt a tudásterületen fokozatosan kifejlődő (a kifejezés legszélesebben vett értelmében) posztkoloniális kritika (Sillitoe 2006: 11–12), valamint az érintett közösségekben felismert társadalmi szükséglet kielégítéséért, a „másik” boldogulása érdekében vállalt tevékenység (vö. Castaneda 2006: 124–130). Az antropológus, aki kutatásának tárgyát az „idegen” szociokulturális

életvilág megértésében jelölte meg, egyúttal felelősséget kell, hogy érezzen azokért, akiket tanulmányoz (vö. Berreman 1968: 391–396.). Pontosabban, az alkalmazott antropológiában a felelősség kérdése a cselekvő, beavatkozó magatartás önreflexív elemzésére, az etikai megalapozottságra vonatkozó mérlegelésként értelmezhető.

65.

Az alkalmazott antropológiai szemléletű beavatkozás bármely közösség életviszonyaiba a tudásterület evidenciája szerint olyan pozitív változások előidézése okán történik, amelyeket az érintettek saját érdekeikkel egyező, előnyös eseményként fognak fel.³³ Ez egyrészt feltételezi annak tudatosítását, hogy a célközösség tisztában van az antropológus terveinek értelmével, másfelől ennek előnyeit értékrendjével és érdekeivel összeegyeztethetőnek ítéli. Másként fogalmazva, az alkalmazott antropológia előfeltétele a célközösség tájékoztatása és megnyerése a közös ügyként meghatározott feladat jelentőségéről.

66.

Az adekvát feladat rögzítése azonban korántsem egyszerű és egyértelmű vállalkozás. Amint arra Adam Kuper rámutat, az akadémiai szcénából induló kezdeményezések, problémafelvetések gyakorta olyan kérdésekben öltenek testet, amelyek logikájukat tekintve leginkább a tudományos hipotézisekhez hasonlóan működnek (Kuper 1974: 7–9). A hipotézis funkciója az antropológiai kutatásban a tárgyra vonatkozó – terepmunka és elméleti – tapasztalati ismeretek elégséges szintjén, a problémamegoldó tudományos gondolkodás mentén a további folyamat operacionalizálása. A hipotézis az alkalmazott antropológiai gyakorlatban a szükséglet előfeltévésszerű megjelölése, ami a beavatkozási szándék intencionális rendszerbe foglalása (vö. Dennett 1998). Másként fogalmazva, az alkalmazott antropológus a célközösség értékrendjével összeegyeztethető vélelmezett érdek rögzítésével lép ténylegesen a tettek mezejére. Kuper tapasztalataira alapozott álláspontja azonban, hogy az antropológusok által formalizált problematika gyakran nem esik egybe a politikusok, hivatalnokok, újságírók vagy éppen az érintett társadalmi célközösség tagjai részéről érzékelt „valós” szükséglettel (Kuper 1974: 8).³⁴

67.

A kritikai alkalmazott antropológia a reális érdek meghatározásával és a célközösség értékrendjéhez illesztésével kapcsolatos etikai elvárásait elsősorban módszertani jelentőségű szemléletváltással kapcsolja össze. Ennek fontos eleme a *multi-sited view*.

68.

A kifejezés terminológiaértékű fordítása és használata egyaránt bizonytalanságra ad okot. Marcus a több-szinterű etnográfiai gyakorlatot az 1980-as években eredetileg négy, párhuzamosan az antropológia művelése előtt tornyosuló kihívás (veszély) egyidejű kezelésének igényéből következő tudatos eljárásként definiálja (vö. Marcus 2009: 182–184). Marcus konkrétan az 1980-as években bekövetkező kritikai fordulathoz köthető felismerésekre vezeti vissza a több-szinterű etnográfia véleménye szerint előremutató, bár veszélyes módszertani gyakorlatát az antropológiában. A több-szinterű etnográfia egyszerre jelenti párhuzamosan egy meghatározott téma több terephelyszínen és helyszínenként több szempontból történő vizsgálatát, ami egy kulturális jelenség összehasonlításban megalapozott, esszenciális igényű, partikulárisan és globálisan érvényes leíró értelmezését egyidejűleg teszi lehetővé. Az eljárás az antropológia alapvetően új ismeretelméleti horizontját a kortárs globális társadalmi folyamatokhoz történő kényszerű alkalmazkodás eredményeként nyitja meg. Marcus szerint a több-szinterű látásmód diszciplináris szintű válasz egyrészt arra, hogy az antropológia a tanulmányozott közösség közvetlen és hosszú távú terepmunkára alapozott megismerésének Malinowski által bevezetett ideáját fenyegetve látja, ami a kulturális idegenség megismerésének és értelmezésének logikáját a „benszülött” életvilágának feltételrendszeréből származtatja. Másrészt, és a fentiekből következik, hogy az antropológia a racionális és progresszív szemléletű nyugati világlátás áldozatává válik, amennyiben a struktúrák, a rendszerek és az intézmények iránti érdeklődése lényegében a „saját” szemléleti feltételeinek kiterjesztését jelenti. Harmadszor, az antropológiai ismerettermelés lényegének tekintett szignifikáns különbség felmutatása a több-szinterű etnográfiaiban elveszik, ha éppenséggel az eziránti tudatos elkötelezettség nem érvényesül a megismerésben és a reprezentációban. Végül, Marcus szerint a több-szinterű etnográfiai gyakorlat úgy vág keresztül a tudásterület fragmentált terepnumain, hogy kapcsolatot teremt, de egyben lehetőséget is támaszt a lokális szinterek partikuláris (elsősorban történetileg konstruált) viszonyainak a fenntartására.

69.

Az alkalmazott antropológia a társadalomtudományok társadalmi felelősségének jegyében a több-szinterű beállítódásból nyilván rengeteget profitál, hisz a lokális színtér igényei mentén, de nem elszigetelt, esetleges összefüggések alapján járul hozzá az érdek(ek) és az értékrend(ek) összehangolásához (vö. Marcus 1998: 79–104). Manapság a több-szinterű antropológiai munka az alkalmazási gyakorlat létjogosultságára vonatkozó kérdést, valamint etikai vonatkozásait további szempontok mentén állítja az értelmezés középpontjába.

70.

Kifejezetten éles figyelem irányul például a pártfogás, a támogatás és a képviselő kérdésére. Az *advocacy* szerepe a kortárs alkalmazott antropológiában nyilván támaszkodhat a tudásterület kezdeti hagyományaira, a rászorultság okán indokolt beavatkozás gyakorlatára. Hasonlóan fontos etikai téma az együttműködés (*collaboration*) ügye, ami nyilván elválaszthatatlan a korábban már hivatkozott Sol Tax munkásságához kapcsolódó akcionizmustól. Végül, de nem utolsósorban a kortárs antropológia fejlődésére fontos hatást gyakorol az alkalmazás színterének „benszülöttje” részéről a beavatkozással kapcsolatban megfogalmazódó reflexív megnyilvánulás (*talking back*).

71.

Összefoglalva, megállapítható, hogy a több-szinterű beállítódásra jellemző etikai konzekvenciák a kortárs alkalmazott antropológia alapvető témáit alkotják. Bár eltérő aspektusokból, de koherenciára utaló módon világítják meg mindazon körülményeket, melyek az antropológiai tudás gyakorlati értékének felismerésétől a célzott alkalmazás megtervezésén keresztül a tényleges beavatkozásig terjednek.

72.

Zárásképpen meg kell fogalmaznunk, hogy tapasztalataink szerint jelenünk hazai társadalmi folyamataiban, az ezeket kísérő komplex problémák értelmezésében és megoldásában érintett szereplők – kutatók, társadalompolitikusok, adminisztratív intézmények illetékesei – szinte korlátlanul rendelkezésre álló példák alapján meríthetnének, illetve gondolkodhatnának az alkalmazott antropológia kínálta lehetőségek bázisán az adekvát elméletek és a módszerek adaptációjáról. Mindazonáltal úgy tűnik az alkalmazott antropológia komplex gyakorlati jelentőségének felfedezésére és tényleges elterjedésére Magyarországon még várakozni kell. Mindennek oka pedig nem merül ki a tárgyterületre vonatkozó kétségtelenül hiányos ismeretek tényében, de legalább ugyanennyire fontos az antropológiával szemben elterjedt bizalmatlanság, amit csak a módszeres képzés és a nemzetközi tudományos szcénában aktuális témák és eredmények tolmácsolása oldhat fel.

JEGYZETEK

1 Az alkalmazott antropológia történetével kapcsolatos szakirodalom hazai hozzáférhetősége korlátozott. Jelen írás nem tekinti feladatának a tudománytörténeti folyamat részletes tárgyalását, csupán a kortárs dilemmák előzményeként meghatározott fontosabb események felvázolását. Az alkalmazott antropológia kibontakozásával kapcsolatban magyarul lásd Baba, Marietta L. és Hill, Carole C.: *Mi áll az „alkalmazott antropológia” elnevezés mögött? Találkozás a globális gyakorlattal* című tanulmányát (Baba – Hill 2012: 97–137)!

2 Taxonómiák és klasszifikációk rendszerei, amelyek az antropológia tárgyának a szociokulturális értelemben vett „másik” leírását, behatárolását, általános értelemben tárgyasítását szolgáló eszközök. Korai szerzők munkásságában megfigyelhető általános szemléleti törekvés kiváló példája lehet Caleb Atwater (1778–1867) munkássága. Atwater színes életútja során dolgozott Ohio törvényhozásának tagjaként, állami archeológusként és Jackson elnök idején az indián ügyek főbiztosaként. Tudományos munkásságának kiemelkedő témája volt az indián halomsírok tanulmányozása, típusainak rendszerezése és elemzése. A téma szélesebb érdeklődésre tarthatott számot amennyiben a korai telepések az általuk vadnak és primitívnek ítélt őslakosokról nem feltételezték, hogy bonyolult, esztétikailag figyelemreméltó építmények létrehozására képesek, ezért a halomsírok eredetére vonatkozó kérdés tudományos jelentőségű problémaként merült fel. Atwater a témában írt műve, *Description of antiquities discovered in State of Ohio and other Western States* 1820-ban jelent meg és átfogó rendszerező valamint összehasonlító szempontok, illetve az ismert európai szakirodalom feldolgozása alapján megfogalmazott következtetéseket tartalmaz. Függetlenül attól, hogy megállapításai többnyire felületes formai hasonlóságokra épültek, az antropológia tudományjellegének kialakulásában fontos szerepet játszó objektíváló, a szociokulturális „másik” tárgyasítására módszeresen törekvő szemléletével Atwater a korai tudománytörténet tipikus szerzőjének tekinthető.

3 „Azt mondtam, hogy most itt vagyok egy idegen nép kellős közepette, ami szó szerint igaz volt; és itt találtam magamat Irving vagy Cooper tollára, Raphael vagy Hoghart ceruzájára érdemes témákkal és díszletekkel körülvéve...” (Catlin 1960: 115).

4 „Olvasó, én mondom, hogy ezek az emberek bőbeszédűek, jó mesélők és boldogok; mindez szó szerint igaz és elegendő számomra, hogy megállapítsam a tényt és korrigáljam a hibát, ami ezzel a témával kapcsolatban a világban fennáll” (Catlin 1960: 120).

5 A történész (*historian*) kifejezés a korabeli terminológiában a társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudományos érdeklődést tanúsító személyt is jelölte, másfelől tükrözte a korabeli tudományos érdeklődésre jellemző diakronikus látásmódot.

6 Érdekes értelmezési szempont az a tény, hogy Schoolcraft második felesége, Mary Howard egy dél-Karolinai rabszolgatartó ültetvényes lánya, akinek a vegyes házasságokkal kapcsolatos elutasító és a rabszolgaság intézményét támogató nézetei miatt az odzsibva felmenőkkel rendelkező mostohagyermekével feszült viszonya alakult ki.

7 Boas 1896-ban tartott előadásában fogalmazta meg az evolucionista komparatív szemlélet kritikáját. Leegyszerűsítve, elképzelésének lényegét arra alapozta, hogy a kultúrákat az általános fejlődésfolyamat spekulatív sémájának egy meghatározott fejlődési fokozatával történő azonosítási kísérlete alapján nem lehetséges megismerni. Ugyanis a kultúrák fejlődése nem univerzális, hanem lokális feltételek mentén kialakult eseti sajátosságok alapján megy végbe. A kultúrák között megfigyelhető formai hasonlóság oka nem az univerzális fejlődéstörvény, hanem a hasonló körülmények és szükségletek hatására a környezet lehetőségeinek kiaknázására irányuló hatékony válasz kereséséből következő hasonló stratégiák kimunkálása: Boas a kultúrákban megvalósuló független felfedezések híve volt.

8 Ehelyütt nincs mód vizsgálni a sorolt terminusok mélyebb összefüggéseit. Ugyanakkor utalásszerűen: 1. az *idiografikus* kifejezés a neokantiánus Wilhelm Windelband által kidolgozott terminus, ami a humántudományok (*Geisteswissenschaften* – szellemtudományok) az általuk vizsgált tárgyhoz való alapviszonyát jelöli: a jelenség egyedi sajátosságai szerint megvalósított leírása, amit a természettudományok (*Naturwissenschaften*) nomotetikus (törvényszerűséget kereső) látásmódjával állítanak szembe; 2. az *émikus* (ellentéte *étikus*) látásmód a kultúrák „belülről”, a közvetlen tapasztalás útján megismert saját kategóriáik alapján történő megragadására törekszik; 3. a *szinkronikus* (ellenfogalma diakronikus) szemlélet a tudományos elemzés tárgyához való viszonyt a megfigyelő és a megfigyelt jelenség egyidejűségére alapozott perspektívából alapozza meg.

9 Boas kevés szintetizáló személetű elméleti szöveget írt. Nézeteinek talán legjobb összefoglalását egy a tudományos ars poétikáját vázoló 1932-ben elhangzott előadásban fogalmazta meg. *The Aims of Anthropological Research* részben a munkásságát kritizáló diffuzionista és evolucionista érvekre adott válaszokat, részben történeti partikularizmusának elvi alapvetését tartalmazza. Szövegében Boas a kultúra eseti alakváltozékonysága mellett érvel, ami álláspontja szerint kizárja az egyetemes kulturális törvények létezését: ezért a modern antropológia célja, hogy a társtudományokkal együttműködve a kultúra egyedi formáinak független tanulmányozására fókuszál. Ugyanakkor az előadás tudománytörténeti érdekessége, lényegében Boas elméleti alapállásának fejlődése, hogy, nyilván a korai nézeteire jellemző ortodox ahistorizmust ért kritikák hatására, a lokális kultúrák szinkronikus szemléletét összekapcsolta a kifejlődésükkel kapcsolatos részletek tisztázásának igényével.

10 Az életvilág fogalmának társadalomtudományi karriertörténetében, az elméleti megalapozástól a gyakorlati alkalmazásig vezető fejlődésben döntő szerepet játszott az Alfred Schütz nevéhez köthető amerikai fenomenológiai iskola. Husserl fenomenológiai jelentőségéről már angolul írt művei (*Husserl's Importance for Social Sciences*, *Husserl and His Influence on Me*) mellett a legfontosabb talán a Thomas Luckmannal 1973-ban megjelentetett, *Az életvilág struktúrái* című munkája.

11 Lowie az első Boas-tanítványok közül különösen kifinomult elméleti érzékenységgel tűnt ki, lényegében a boasi partikularizmus fő teoretikusaként tartja számon a tudománytörténet.

12 Lásd http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=13&ved=0CHwQF-jAM&url=http%3A%2F%2Ftm112.community.uaf.edu%2Ffiles%2F2010%2F09%2FThe-Indian-Reorganization-Act.pdf&ei=g7oYUp_7IcSftAaE94DQCg&usq=AFQjCNGdUqp8FPw1PL65Xux6GZ6d3YRkw&bvm=bv.51156542.d.Yms (A letöltés dátuma: 2013. augusztus 24.)

13 Kiváló példa a korabeli gyakorlatra Morris Opler (1907–1996), aki 1936–37-ben az Indián Ügyek Hivatalának alkalmazásában állt. Megfigyelte, hogy a krí törzsi vezetők tudatosan ellenállnak a törvény alkalmazásának, mert elutasítják az erőforrások centralizált szétosztásának gyakorlatát. Opler hatékony megoldásokat javasolt a konfliktus megoldására.

14 Az antropológiai tudás és az antropológusok katonai alkalmazása a tudásterület egyik legfontosabb vitája. Jelen tanulmány nem alkalmas a téma részletes kifejtésére.

15 A négy érintett antropológus közül hárman a Boas megrovásban részesítő határozati javaslat mellett szavaztak. Később egy érintett, John Mason mentegetőző levelet írt Boasnak, melyben tettét hazafias elkötelezettségével magyarázta.

16 „Anthropologists were largely called upon to contribute their specialized knowledge to the war effort. The nature of contacts they had established with native peoples the world over and the methods they have developed for understanding varied modes of life permitted them to give realistic aid to intelligence units, or those carrying on economic and psychological warfare and to advise concerning any types of postwar programs of rehabilitation” – *Britannica Book of the Year* 1944. (Price 2002: 14).

17 Utalás az arikarák, a hidatszák és a mandanok területeit érintő kisajátítási kísérlet miatt az észak-dakotai Fort Berthold Rezervátumban támadt konfliktusra.

18 Sol Tax az akcióantropológiai terepmunka módszertani stratégiáját lényegében az alkalmazott antropológia bevett mintái mentén írta le. Az öt szakaszból álló eljárásban az alapvető különbség a 3-4. szakaszokban figyelhető meg. Ugyanis, az első, a szakirodalmi és az elméleti tájékozódást, majd a második, az interjúkra, megfigyelésre és részvételre alapozott szakaszokat követően mérlegeli az antropológus a beavatkozás lehetőségét. A harmadik szakaszban eldől, hogy a lokális életvilág befogadó-e az „akcióra”, és amennyiben a „bennszülött” partnerek elfogadóak, csak ennek a függvényében lehet közreműködésükkel megtervezni a beavatkozást. Az akcióantropológiai terepmunka negyedik szakaszának első pontjában Sol Tax a munka talán legkényesebb feltételeként a saját pozíció (beleértve a személyiség szintjét) a közösségnek történő formális felfedését határozta meg (vö. Blanchard 1979: 439).

19 Az ismeretelmélet fogalmát az antropológiában Northrop tág meghatározásához kapcsolódva használjuk: „Tudomány, amely az elnyerhető ismeretek forrásait és módszereit tanulmányozza” (Northrop 1964: 206).

20 Persze kérdés, hogy maga a kérdésfeltevés mennyiben képes (ha egyáltalán) elrugaskodni a pánlogizmus metafizikai alapjairól. A témával kapcsolatban lásd Hévízi Ottó remek elemzését (Hévízi 2013: 189–190).

21 Elvonatkoztatunk a tudománytörténet az antropológiai terepmunka színterével kapcsolatos paradigmaváltásainak tényétől – a nem európai szociokulturális „idegen”-től a saját kultúra és az ebben a megfigyelést végrehajtó kutató pozíciójával kalkuláló posztkritikai beállítódásig –, mivel ezek egyike sem érinti a terep és az „otthon” közötti megkülönböztetést. A terep mindig a „másik” reprezentációjának színtere.

22 A reprezentációs válság kérdésével az antropológia (etnológia) területén lásd részletesen: Waldenfels, Bernhard 2004: 91-116.; Biczó Gábor 2011: 83-96.

23 Terjedelmi okokból két további az antropológia tudománytörténetében fontos ismeretelméleti formula, a projekció és a fikció elemzésétől eltekintünk.

24 A jelenség klasszikus esetei az antropológia tudománytörténetének iskoláit vizsgálva nyilván a strukturalista szerzők elképzelésiben, bár hangsúlyozottan eltérő, ám itt nem részletezett elvi megfontolások mentén – Radcliffe-Brown strukturális funkcionalizmus, Malinowski pszichológiai funkcionalizmus, Lévi-Strauss strukturális antropológia – figyelhető meg. Lásd Radcliffe-Brown 2004a 163–176, Malinowski 1972: 414–417. (különös tekintettel a territorialitás univerzális struktúrájára 415.); Lévi-Strauss: 2001: 215–247. (különös tekintettel a struktúra-modell négy feltételére 217.). A hivatkozott elképzelések rövid szintézisének kísérletét lásd Leach 2013: 158–169.

25 Az antropológiai gondolkodás strukturális konstruktivizmusának kritikáját lásd részletesen Derrida, Jaques 1994: 21-36.

26 Kanti kritika, apriori rendezési séma

27 „Okozati és kölcsönös kapcsolatok előzetes feltételként [az antropológiai megértésben] felállíthatóak ugyan, de ezek nem ellenőrizhetőek” (Purcell 1998: 259 – beszűrés – B. G.).

28 Kroeber késői elméleti írásaiban a kultúrák megismerésének három egymással szoros kapcsolatban álló dimenziójáról beszélt: érték kultúra, valóság kultúra (technológia, gyakorlati élet szintje) és társadalmi struktúrák és viszonyok (lásd Kroeber 1960b 621). A kortárs antropológiai értékelmélet elválaszthatatlanul összefonódik az axiológia (filozófiai értékelmélet) törekvéseivel, különös tekintettel a kulturális értéketika területére vonatkozó tisztázó elemzésekkel (lásd Graeber 2001: 49–69).

29 Watson tapasztalatainak megértését korlátozó tényezők tanulmányozása, másként fogalmazva az ismerettárgyra vonatkozó tapasztalatok alapján annak csupán a körülírását lehetővé tevő feltételek kidolgozása nem lehet feladatunk. Felsőre-lásszerűen: a valóságtapasztalat referencianélkülisége (lásd Davidson 1984: 215–225); az értékfogalom jelentésdimenzió és keveredésük az antropológiai megértésben (kulturális, gazdasági, szemantikai – lásd Graeber 2001: 1–22).

30 Lásd milétoszi szerzők spekulatív téziseit, például: „Utána (Thalész után) barátja Anaximandrosz azt állította, hogy minden keletkezés és elmúlás egyedüli oka a végtelen; szerinte ebből váltak ki az egek és általában az összes világok, amelyeknek száma határtalan” (Görög gondolkodók I. 1992: 15).

31 A részletektől elvonatkoztatva, Maquet a kulturális filozófia fogalmát három összefüggés mentén elemzi. Egyrészt, negatív meghatározással élve, a kulturális filozófia nem része a külső megfigyelői perspektívának, amennyiben hite szerint az antropológus az „idegen” kultúrára vonatkozó ismeretei függvényében fogalmazza meg; b, a kulturális filozófia nem része

a „bennszülött” világlátásának, amennyiben az antropológus konstruálja azt. Másfelől, Maquet leszögezi, hogy az implicit kulturális filozófia nem értelmezhető az „idegen” életvilághoz tartozó ténylegesen létező szisztémaként, vagy esetleg néhány beavatott által ismert, esetleg a múltból visszamaradt ezoterikus tudásként. Az implicit kulturális filozófia az antropológiai kutatást szolgáló módszertani eszköz melynek funkciója: a, a kultúra nem illeszkedő elemei közötti kapcsolat megteremtésének és összefoglalásának eszköze; b, mélyebb betekintés enged az „idegen” kultúrára jellemző magatartásformákba; c, lehetővé teszi bizonyos reakciók előrevetítését. Harmadszor, az implicit kulturális filozófia nem írható le vagy fejezhető ki azokkal a kategóriákkal melyeket a tanulmányozott kultúrából veszünk. Maquet tézisei lényegében az antropológia tudománytörténetében az 1960-as évekig felhalmozott ismeretelméleti tapasztalatok összefoglalása (vö. Maquet 1964: 15–16).

32 A Mississippi csaktókat 1918-ban ismerték el hivatalosan indián törzsként és a törzsi tanács más közösségekkel összehasonlításban nagyon későn, csak 1945-ben alakult meg (Peterson1978: 166).

33 Az antropológus szakmaetikai kötelessége azok érdekének képviselője, akiket tanulmányoz. Az erre vonatkozó alapszabályok az Amerikai Antropológiai Társaság 1971-ben kiadott első etikai kódexében, részben a vietnami háború a tudásterületre gyakorolt hatására került rögzítésre (vö. Fluehr-Lobban 1998: 176).

34 A kortárs alkalmazott antropológia legellentmondásosabb, de szükségszerűen megkerülhetetlen kapcsolata a politikával a tudásterületen folyamatosan vitatott és minden szintér esetében értékelésre kerül (vö. Sillitoe 2007: 160–161).

IRODALOM

ATWATER, CALEB

1820 Description of antiquities discovered in State of Ohio and other Western States. Worcester: American Antiquity Society.

BABA, MARIETTA L. – HILL, CAROLE C.

2012 Mi áll az „alkalmazott antropológia” elnevezés mögött? Találkozás a globális gyakorlattal. Néprajzi Látóhatár 21(4): 97–137.

BERREMAN, GERALD

1968 Is Anthropology Alive? Social Responsibility in Social Anthropology. Current Anthropology 9(5): 391–396.

BICZÓ GÁBOR

2011 Az ismeretrepresentációs válság és kutatásetikai háttere a kortárs antropológiaelméletben. Meditor 1(1): 83–96.

BLANCHARD, DAVID

1979 The Emergence of an Action Anthropology in the Life and Career of Sol Tax. In Currents in Anthropology. Robert Hinshaw eds. 419–444. The Hague: Mouton Publishers.

BOAS, FRANZ

1960 The Aims of Anthropological Research. In Golden Age of American Anthropology. Margaret Mead – Ruth Bunzel, eds. 577–591. New York: Braziller.

2005 Scientist as Spies. Anthropology Today 21(3): 27.

CASTANEDA, QUETZIL E.

2006 Ethnography in the Forest: An Analyzes of Ethics in the Morals of Anthropology. Cultural Anthropology 21(1): 121–145.

CATLIN, GEORGE

1960 A Mandan village on the Upper Missouri. In Golden Age of American Anthropology. Margaret Mead – Ruth Bunzel, eds. 115–128. New York: Braziller.

CHOY, TIMOTHY – FAIER, LIEBA – HATHAWAY, MICHAEL – INOUE, MIYAKO – SATSUKA, SHIHO – TSING, ANN

2009 Strong Collaboration as a Method of Multi-sited Ethnography: On Mychorizzal Relations. In Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research. Mark-Anthony Falzon, ed. 197–214. Farnham – Burlington: Ashgate.

DENNETT, DANIEL C.

1998 Az intencionalitás filozófiája. Budapest: Osiris–Gondolat.

DERRIDA, JACQUES

1994 A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. Helikon 15(1–2): 21–36.

- EDDY, ELISABETH M. – PARTRIDGE, WILLIAM L.
1978 The Development of Applied Anthropology in America. *In Applied Anthropology in America*. Elisabeth M. Eddy – William L. Partridge, eds. 3–47. New York: Columbia University Press.
- FIRTH, RAYMOND
1950 Human Types. London: Thomas Nelson and Sons.
- FLUEHR-LOBBAN, CAROLYN
1998 Ethics. *In Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. H. Russel Bernard, ed. 173–202. Walnut Creek: Altamira Press.
- GÖRÖG GONDOLKODÓK I.
1992 Budapest: Kossuth.
- GRAEBER, DAVID
2001 Toward an Anthropological Theory of Value. New York: Palgrave.
- HARASZTI ANNA
2005 Alkalmazott és akcióantropológia. 46(7–8): 215–232.
- HARRIS, MARVIN
1968 The Rise of Anthropological Theory. New York: Columbia University Press.
- HÉVIZI OTTÓ
2013 Idő és szinkretizmus. Budapest: Kalligram.
- HYMES, DELL
1972 Reinventing Anthropology. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- KROEBER, ALFRED
1960a Values as a Subject of Natural Science Inquiry. *In Golden Age of American Anthropology*. Margaret Mead – Ruth Bunzel, eds. 617–620. New York: Braziller.
1960b Is Western Civilization Disintegrating or Reconstructing. *In Golden Age of American Anthropology*. Margaret Mead – Ruth Bunzel, eds. 621–628. New York: Braziller.
- KUPER, ADAM
1974 Critical Applied Anthropology: Urban Unemployment and Rural Productivity in Jamaica. *Ethnos* 39(1–4): 7–26.
- LEACH, EDMUND
2013 Structuralism in Social Anthropology. *In Readings of a History of Anthropological Theory*. Erickson, Paul A. – Murphy, Liam D., eds. Toronto: University of Toronto Press.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE
2001 Struktúrafogalom az etnológiában. *In Strukturális antropológia I-II*. U.ő. 215–247. Budapest: Osiris.
- MADISON, D. SOYINI
2012 Critical Ethnography: Method, Ethics and Performance. Sage.
- MALINOWSKI, BRONISLAW
1972 A funkcionális elmélet. *In Baloma*. U.ő. 401–424. Budapest: Gondolat.
- MAQUET, JACQUES J.
1964 Some Epistemological Remarks on the Cultural Philosophies and Their Comparison. *In Cross-Cultural Understanding. Epistemology in Anthropology*. Filmer Stuart Cuckow Northrop – Helen H. Livingstone, eds. 13–31. New York – London: Harper&Row.
- MARCUS, GEORGE E.
1998 Ethnography in/of the World System. *In Ethnography Through Thick and Thin*. U.ő. 79–104. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
2009 Multi-sited Ethnography: Notes and Queries. *In Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Mark-Anthony Falzon, ed. 181–196. Farnham-Burlington: Ashgate.
- NORTHROP, FILMER STUART CUCKOW
1964 Toward a Deductively Formulated and Operationally Verifiable Comparative Cultural Anthropology. *In Cross-Cultural Understanding. Epistemology in Anthropology*. Filmer Stuart Cuckow Northrop – Helen H. Livingstone, eds. 194–222. New York – London: Harper&Row.

OPDENAKKER, RAYMOND

2006 Advantages and Disadvantages of Four Interview Techniques in Qualitative Research. Forum: Qualitative Social Research 7(4) Internetcím: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/175/391>

PETERSON, JOHN H.

1978 The Changing Role of an Applied Anthropologist. In *Applied Anthropology in America*. Elisabeth M. Eddy – William L. Partridge, eds. 165–181. New York: Columbia University Press.

PRICE, DAVID

2002 Lessons from Second World War Anthropology. *Anthropology Today* 18(3): 14–20.

PURCELL, TREVOR W.

1998 Indigenous Knowledge and Applied Anthropology: Questions of Definition and Direction. *Human Organization* 57(3): 258–272.

RADCLIFFE-BROWN, ALFRED R.

2004a A társadalmi struktúráról. In *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. U.ő. 163–176. Debrecen: Csokonai.

2004b A társadalom természettudománya (első rész). In *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. U.ő. 188–203. Debrecen: Csokonai.

RUBINSTEIN, ROBERT A.

1986 Reflections on Action Anthropology: Some Developmental Dynamics of an Anthropological Tradition. *Human Organization* 45(3): 270–279.

RYLKO-BAUER, BARBARA – SINGER, MERILL – WILLIGEN, JOHN VAN

2006 Reclaiming Applied Anthropology: Its Past, and Future. *American Anthropologist* 108(1): 178–190.

SANJEK, ROGER

1994 Fieldwork. The Correspondence of Robert Redfield and Sol Tax. *American Ethnologist* 21(4): 929–931.

SCHOOLCRAFT, HENRY ROWE

1851–1857 Historical and statistical information, respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States 1-6. Philadelphia. Lippincott.

SILLITOE, PAUL

2006 The Search for Relevance: A Brief History of Applied Anthropology. *History and Anthropology* 17(1): 1–19.

2007 Anthropologists only Need Apply: Challenges of Applied Anthropology. *Journal of Royal Anthropological Institute* 13(1): 147–165.

SIMPSON, CAROLINE CHUNG

2001 An Absent Present. *Japanese Americans in Postwar American Culture, 1945–1960*. Durham: Duke University Press.

STRANG, VERONICA

2009 *What anthropologists do?* Oxford – New York: Berg.

TAX, SOL

1964 *Horizons of Anthropology*. Chicago: Aldine Publishing.

VATTIMO, GIANNI

1992 *Transparent Society*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

VÖRÖS MIKLÓS

1994 Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történelmi perspektívában. *Replika* 15–16: 239–262.

WALDENFELS, BERNHARD

2004 Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. In *Az Idegen*. Biczó Gábor, szerk. 91–116. Debrecen: Csokonai.

WATSON, C. W.

1999 A Diminishment: a Death in the Field (Kerinci, Indonesia). In *Being There. Fieldwork in Anthropology*. C. W. Watson, ed. 141–163. London–Sterling: Pluto Press.

Az antropológia alkalmazása – kikerülhetetlen kihívás

(*Reflexiók Biczó Gábor írására, 1*)

*Közös barátunkra,
a tudását mások védelmére alkalmazó
Takács Andrásra emlékezve*

1. E sorok olvasói közül sokak számára közismert, hogy Biczó Gábornak nem a jelen írás az első kísérlete arra, hogy felhívja a figyelmet az alkalmazott antropológiára. A nagy ívű előzménytörténeti kontextust felmutató írás nyomán a felkínált korreferátori lehetőséggel úgy szeretnék élni, hogy a témát röviden az antropológia alkalmazására tágitva és a tudományos szöveghez képest talán kissé szabadabb stílusban tárgyalom.
2. Biczó Gábor törekvése bennem mindenekelőtt néhány kontextust idéz fel, amelyek környezik e figyelemfelhívást. Hova is érkezik ez a szöveg? Azaz, mi az a tudományos és hétköznapi közeg, amely találkozik majd ezzel az írással? 2013 végén egy társadalomtudományi szak egyetemi oktatójaként számomra a legfontosabb e kontextusok közül talán a társadalomtudományok helyzete a mai Magyarországon. Nem kétséges, hogy a rendszerváltás utáni évtized sikerei, intézményfejlődése és kiugró egyetemi hallgatói érdeklődése után napjainkban a társadalomtudományok komoly kritikáktól, bizonyos mértékig gyanakvással övezettek. Az oktatáspolitikai vagy a tudományfinanszírozás területén súlyos vereségeket szenvedtek el a társadalomtudományok. Ami még ennél is fájóbb, az az ebből derivált, a nem-társadalomtudományos értelmiség körében megtapasztalható populáris és közhelyes kritika, de legalábbis teljes szolidaritáshiány. Ilyen körülmények közepette soha jobban nem volt szükségük a társadalomtudományoknak arra, hogy bizonyítsák relevanciájukat. Az alkalmazott antropológia ebben a kontextusban egy releváns, a társadalmi feszültségekre és konfliktusokra cselekvő módon reagálni képes antropológiai terület, az aktív társadalomtudomány egyik reprezentánsa lehet. A tények megállapításán túl természetesen fel kell tennünk a kérdést, vajon hozzájárulhat-e az alkalmazott antropológia a fent vázolt makro folyamatok és vélekedések megváltoztatásához? 2014 végén kiegészítve az eredeti szöveget a kérdés ma már több is lehet: vajon hogyan adhatná át az antropológia a kulturális másság megértésére törekvő attitűdjét egy egyre ingerültebb és intoleránsabb társadalomnak?
3. A második, szűkebb kontextus, maga az antropológiai kontextus. A kulturális antropológia sajátos kettősségben kezdi a 21. század második évtizedét Magyarországon. Akadémiai jelenléte mindössze egyéni kutatói érdeklődésekben érhető tetten, amely messze nem elegendő a tudomány sajátosságait autonóm és szuverén módon képviselő intézményesülés megteremtésére. (A kulturális és szociálintropológia teljes mellőzésével létrejött, de a 'fizikai' jelzöt tudatlanságból vagy szándékosan használni feledő, osztályközi fizikai antropológiai akadémiai bizottságot értelemszerűen teljesen irrelevánsnak tekintem itt.)
4. A kulturális antropológia két létező egyetemi képzőhelyén keresztül korlátozott hallgatói kör számára érhető el teljes spektrumú antropológiai képzés. Mindeközben mára világos, hogy a kulturális antropológiai módszertan és elmélet a társadalom- és bölcsészettudományok rendkívül széles körét termékenyítette meg, és a rendszerváltást követő társadalomtudományi változások egyik igazán nagy hatású intellektuális kalandja volt. Mára számos társadalomtudományi kutatás öntudatlanul is az antropológiai módszertani fordulat hasznát és tanulságait élvezzi, az antropológia kultúrafogalmát használja, és reményeim szerint az antropológiai szemléletet terjeszti. Éppen ezért az antropológia esetleges további intézményesülése messze nem lehet egy zárt kör tevékenysége: ha akarunk valamit az antropológiával, érdemes szélesre tárni a kaput. Kár tagadni, hogy szociológusok, kommunikáció- és médiakutatók, vallástudósok és most hadd

ne folytassam a felsorolást, mind rendkívül sokat tettek az antropológia mai elterjedtségéért. Kisajátíthatja ezt egy akadémiai törzs saját vadászmezőjeként, de ez nagy hiba lenne.

5. E sorok szerzője egy antropológia szakkal nem bíró nagy egyetemen félévente másfélszáz nem antropológia, de társadalomtudományi szakon tanuló hallgatót igyekszik ebbe az intellektuális kalandba integrálni. Nemcsak a katedrán kwakiutl táncot előadó Boas, a sátorban gépelő, bennszülöttek megfigyelte Malinowski, Don Featherstone antropológiai abszurdja vagy a Gypsy side kelti fel a hallgatók érdeklődését ezen a kötelező antropológia kurzuson. El kell ismerni, hogy minden, a társadalom pusztá megértésén túlmutató antropológiai akció, ismeret motiválta cselekvés kiemelt figyelmet kap a hallgatóktól.
6. Emlékeim szerint (sajnos korabeli levelezésünket nem találtam meg) körülbelül egy évtizeddel ezelőtt Biczó Gábor szűkebb körben már vitát kezdeményezett az alkalmazott antropológiáról. Akkor, és azóta is, ugyanaz a feloldhatatlan ellentmondás kísért az alkalmazott antropológia kapcsán. Egyfelől az antropológia determinálva van egy cselekvő, segítő szerepre – részben egyfajta posztkoloniális lelkiismeret-furdalástól is inspirálva, de alapvetően a bennszülött értelmezés feltárása iránti nyitottsága miatt. Annak, aki egy lokális, általában erőtlén közösség világát megismeri, nem kell a Nyugat történelmi jelentőségű hatalmi visszaélésein meditálnia ahhoz, hogy ismereteit az adott közösség szolgálatába állítsa. Mindannyian, akik kiszolgáltattott közösségek körében valaha is kutatást végeztünk, ismerjük a cselekvés, a segítség vágyát, amely minket, a kis világok és a nagyobb kontextusok között ingázókat elragad. Ez ráadásul a hasznosság és relevancia egészen újszerű, az akadémiától távol eső, magyarázatra nem szoruló, széles körben megérthető dimenzióit nyitja meg az antropológiának.
7. Másfelől viszont, a kortárs kulturális antropológia mint ontológiai és episztemológiai alapállása miatt alapvetően értelmező és követő társadalomtudomány aktívba 'kapcsolása' kétségkívül komoly etikai problémákat vet fel. Biczó ezt az ellentmondást Sol Tax nyomán a következő módon véli feloldhatónak: „Az akcióantropológia eszméje abból ered, hogy a minél alaposabb »tisztá« (elméletorientált antropológiai) tudományos kutatás a tanulmányozott életvilág olyan részletekbe menő megértését eredményezi, ami lehetővé teszi a tudás gyakorlati alkalmazását a »bennszülöttek« érdekében, de szigorúan értékrendjünkkel összhangban. Ahhoz, hogy a »bennszülöttek« érdekeit értékrendjük mentén képviselhesse az akció antropológus, intellektuális és politikai függetlenségre van szüksége, ami némiképpen az akadémiai tudóstól és az alkalmazott antropológia hagyományos felfogásától eltérő feltételeket követel, amennyiben az utóbbi tevékenységének finanszírozását és a tudományszakmai elvárásokat tekintve az egyetemi és más hatalmi függelmi viszonyoknak kiszolgáltattott szereplő (Tax 1964: 257).” Az alkalmazott antropológia igazi kihívása az, képes-e ezt a kényes egyensúlyt fenntartani. Képes-e elfogadni például azt, hogy egy segítségre szoruló helyi közösség utasítsa el jobbító elképzeléseit?
8. Az alkalmazott antropológiából ismert számos jó példa mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni az antropológia alkalmazása kapcsán jelentős visszhangot kiváltó rossz példákat sem. Az antropológia nyilvánvalóan olyan szintű megismerését teszi lehetővé a vizsgált társadalmaknak, amely komoly stratégiai előnybe is fordítható. Ugyan már kiindulásakor sem egyezett az alkalmazott antropológia alapfelfogásával, mégis az antropológia használatának talán legnagyobb vihart kavart közelmúltbeli esete a Human Terrain System. A helyi kultúra és társadalom antropológiai megértését az amerikai hadsereg Irakban és Afganisztánban végső soron taktikai előny megszerzésére használta. A vita mára közismert (én az *Anthropology Today* 2007–2009 közötti számaiban követtem), ahogyan az is, hogy a HTS-sel és az abban résztvevő társadalomtudósokkal szemben az amerikai antropológiai közvélemény heves kritikát fogalmazott meg.
9. Ezen rossz példa ellenére az antropológiai tudás természetesen alkalmazható és jól is alkalmazható. Az ENSZ sikertelen béketeremtési kísérletei után 1995-ben minden segélyszervezet elhagyta a polgárháborútól dúlt Szomáliát. Ez komoly menekülthullámot váltott ki, amely 1995–96 körül érte el Finnországot. 1996-tól 2004-ig összesen három évet élve Finnországban érdek-

lódéssel követtem, hogy a finn antropológia és általában a társadalomtudományok milyen szerepet játszanak a szomálok megértésében és megértetésében. Kezdeti kisebb konfliktusok után a bevándorlók által alkalmazott, eufemisztikusan 'női körülmetelésnek' nevezett gyakorlat körül kialakult vita kapcsán vált láthatóvá, hogy az antropológiai ismeretszerzés egy ilyen társadalmi konfliktushelyzetben milyen módon segítheti a kölcsönös megismerést és megértést.

10.

És természetesen egyúttal a változást, a kölcsönös kulturális változást is. Áttekintve ugyanis a szakirodalomból ismert példákat szembevetve, hogy az alkalmazott antropológia nagyon gyakran jelenik meg jelentős társadalmi-kulturális változások esetén. Napjainkra nem kérdés, hogy a területileg körülhatárolható közösségek kulturális sajátosságainak leírása helyett az antropológia egyre inkább a globalizáció és migráció okozta kulturális keveredés kutatójává kell, hogy váljon. Dominancia és peremhelyzet, hibriditás és kreolizáció, identitás-performansz és -elrejtés, a digitális világ szub- és nosztalgia-kultúrái – mindezek, a meghatározó, az antropológia saját határain kívül is inspiratív kultúratudományi, kulturális antropológiai kutatások az egyént és közösségeit alkalmazkodásra kényszerítő kulturális változások viharát próbálják megérteni. Talán ez a magyarázat arra, hogy a csendes és megismerő szemlélődés helyett miért érezzük azt egyre gyakrabban, hogy cselekedni és tenni kell. Viszont folyamatosan önreflexíven feltéve a kérdést: kiért és miért – észben tartva Fodor Ákos *Metagnoszológia* című, itt különösen aktuális haikuját:

*Én soha másban
nem csalódom, csak saját
ítéletemben.*

IRODALOM

TAX, SOL

1964 Horizons of Anthropology. Chicago: Aldine Publishing.

Válasz és továbbgondolás

Alkalmazott társadalomtudomány metodikai metszetben

(*Reflexiók Biczó Gábor írására, 2*)

1. Azt a kérdést, melyet – talán nehezen megengedhető egyszerűsítéssel szólva – Biczó Gábor rendkívül kimunkált tanulmányában megfogalmazott, lakonikus rövideggyel úgy válaszolnám meg: nem, nincs a mai magyar kulturális antropológia látható ágazatai és törekvései között olyan, amely az alkalmazásnak ezt a mélyreható, száz-százötven éves kutatási kultúráját a jelenkori hazai viszonyokban szeretné viszontlátni, vagy technikai-kutatásmethodikai értelemben egyértelműen követné. Nem lehet véletlen Biczó kérdésfelvetése, érvelése és impozáns kutatás- vagy elmélettörténeti vázlatára alapján az, hogy a hazai antropológiai kutatások jó százéves alapozásának hiánya ellenére (vagy épp e szemléleti perspektíva-hagyomány következtében) talán létezne/létezhetne olyan kutatási és feltárási ágazat, amely AZT a bizonyos előzményt követné egyértelműen, intézményesítve, költségvetési támogatással, s a mögötte álló megismerési, tudománytörténeti, kutatásetikai vagy módszertani bázissal. Azt az amerikai, azt az európai bölcséleti-kultúratörténeti aspektust, melynek hiányában a honi tudományos erőter befolyásolása, akár az önmeghatározás szintjén, akár a kutatómódszertan specifikus terében, még korántsem állhat módunkban, annál is kevésbé, mert az antropológiai kutatóhagyomány még mindig a társszociológiai ágazatoktól átvett tematikák, nézőpontok, módszertanok és szemléletirányok összehangolásában érdekelt elsősorban, az alkalmazott kutatási státustól távol, de részben (egyes törekvésekben vagy alkalmi alkalmazások során) már afelé indulva.
2. Ugyanakkor épp a Biczó taglalta tudósterület, az amerikai, angolszász kutatások lassú importálása, oktatásba illesztése, terepkutatási helyszíneken gyakorlása adja a választ arra is, hogy mégis létezik nálunk alkalmazott antropológia, megvalósul oktatása is (kis részben), kialakul (főként sajnos csak civil, s korántsem akadémiai szinten elfogadott) intézményes művelése és támogatottsága, valamint e jelenlét értéke is legitimitást nyer lassanként a hazai empirikus antropológia közelmúlt két és fél évtizedében. De hogy rögvest ne csupán lemondó legyintéssel, gyanús utalásokkal, hanem konkrét kutatási fázisok, csoportérdekek, interdiszciplináris kölcsönhatások egyvelegével adjak cáfolatot (avagy részbeni választ) a cikk nyomán fölmerülő szerkesztőségi kérdésre, több nekifutással próbálkozom.
3. Az első ilyen státusz-értékelő pillantás tárgya lehetne maga az alkalmazott és kutatásetikai téren is tisztázottnak tekintett antropológiai kutatómódszertan, feltárástechnika, proaktív vagy retroaktív beavatkozás, terepkutatási gyakorlat felé megtett lépéseket illetően megfogalmazható állapotrajz. (Állapotrajzként venném az egyes iskolák, irányzatok, kutatómethodikák önképét és társadalomfeltárási mélységét együttesen, vagyis struktúrát és funkciót ennek harmóniájában keresve.) Itt eltérő, részben talán versengő iskolák, tematikák, irányok és megközelítésmódok egymásmellettsége rajzolható ki. Alighanem elegendő a miskolci indíttatású *Anthropolis*, a pesti gyökerű Artemisszió, a pesti-pécsi hangoltságú *AnBlok*k, a szimbolikus antropológiai hagyomány meghonosodott irányzatát (is) követő Kapitányék-féle iskola, az angolszász és mediterrán ihletettséggű romakutatás, a leginkább kelet- és újabban észak-afrikanisták programjaira épülő tudományos policy vagy fejlődésmethodikai vízió, a Kárpát-medencei etnicitás- és kisebbségkultúra-megismerés, avagy a hadi-, zenei-, tánc- vagy vizuális antropológiai kutatások léte iránt kevésbé is érdeklődni, s ezek révén máris átlátható a párhuzamosságok, munkamegosztások meglehetősen széles köre. Nem kell ennek illusztrálásához talán több, mint a Szimbiozis amerikanista örökségre épülő Boglár-iskolája, a térség-specifikus zsidóságkutatás több intézménye, az európai etnológiát és mikro-történetírást eszményítő történeti antropológiai forráskiadványok, az euro-amerikai városantropológiai kutatások anyagából építkező methodikák felhalmozódása, vagy mindezeknek az euro-amerikai régészetre és muzeológiai gyűj-

ményekre építő folklorisztikai alapvetése, melyre azután épülhet például turizmuskutatás, bázírozhat múzeumantropológiai törekvés, generálódhat média-antropológia, vagy akár csupán az erősödni látszó trend is: a kultúraközvetítési intézményrendszer elfordulása az antropológiai helyzetábrázolás közvetlensége és élménygazdagsága irányától, és a kritikai kultúraszociológia felé megtett látványos eltolódás irányzatainak-kutatóinak pályafordulója, amely a pragmatikus elvárásrend, a hatékony „eredményesség” akadémikus feladatkielölése, vagy a felvevőpiac gyakorlat-orientált megbízási kapcsolata révén a kutatások lehetséges irányaira és metodikai alapelveire is visszahat.

4. A másik, a hazai érdeklődés-irányokat is befolyásoló, sőt meghatározó /tematikus/ érvelésmód lehetne a társtudományok ágazatainak találkozása az antropológiai kutatások területén. Tévedés ne eshessék, nem az Antropológiai Társaság tagnévsorának fölolvadásába kezdek, csak a sokszínűség illusztrálásaképpen, a hazai alkalmazások állapotjelzőjeként említem Csepeli György politikai antropológiai, Szabó Márton szimbolikus politika, Letenyi László településmenedzsment, Könczei Csilla filmantropológiai, R.Nagy József – Gulyás Gyula – Bán András, Nagy Károly Zsolt és a miskolci film-szakirányos hallgatók vizuális antropológiai, vagy Füredi Zoltán, Bán Dávid, Vargyas Gábor, Tari János, Szuhay Péter ugyancsak filmantropológiai munkáit, Kotics József és Biczó Gábor kistérségi-települési, Gyáni Gábor, Granasztói Péter, Valuch Tibor vagy Vári András történeti antropológiai, Ilyés Zoltán és Feischmidt Margit identitás-elemzési, Varga Csaba és H. Szilágyi István jogantropológiai, Sárkány Mihály Somlai Péterrel közös kritikai evolúció-elméleti, Lovász Irén, Gagyai József vagy Pócs Éva szakrális kommunikációs, a Kapitány-házaspár művészeti-kommunikációs munkáit és kutatásait, melyek a maguk módszerével (különösebb önminősítés és irányzathoz sorolás nélkül is) alkalmazott szemléletmódokat preferálnak. Nem kérhetem ugyanakkor minden kortárs és előd kegyes megbocsátását, akit e fölsorolásból kihagynék, de vannak jópáran... – ha nem megyek messzebb, mint Bodrogi Tibor, Ecsedy Csaba, Kunt Ernő vagy Boglár Lajos említéséig, vagy az elődök listájánál nem feledkeznek meg a „régikönyveken” túl olyan módszertani értelemben is „híd-” vagy „kiút-keresőkről”, mint Hofer Tamás, Huseby-Darvas Éva, Niedermüller Péter, Fejős Zoltán, Klaniczay Gábor, akkor még mindig nem lehet teljes a lista. Kétségtelen – vetheti ellenem az olvasó vagy a szakmabeli –, hogy mindezen képviselők, kutatók, iskola-alapítók inkább valamely szakantropológiai tudás és kutatási módszer képviselői, nem pedig vállaltan „alkalmazott antropológusok”. De mit is kezdhetünk akkor a magunk dicső tudomány-alapozó oktatási/kutatási múltjával és jelenével, ha nem valljuk be a megismeréstudományi területek empirikus ágához tartozásunkat, eltérő módszertanok követőiként folytatott komplex feltáró munkánkat, vagy ha már a szociológiai, néprajzi, folklor, zenetudományi, politológiai, városkutatási, kisebbségkutatási és számos művészeti területen folytatott közösségtanulmányainkat sem köthetjük még egyértelmű, és szubdiszciplináris „pozícióját” tekintve elkülönülő metodológiára alapozott irányzatokhoz? Ha valakinek a naiv roma festők filmes és deskriptív megközelítése (Bancsik György), a laikus és autonóm önszervező kultúraépítési törekvések tereuma (Lágler Péter, a pályaudvarok mint mozgási és csomósodási pontok tereinek leírása (Bán Dávid), szakrális keleti vallási csoport sporttevékenysége vagy intézményesülése (Király Attila, Holló Imola Dalma, Szathmári Botond), operett-szerzők és színpadi világkép-prezentációk (Heltai Gyöngyi) vagy a hazai istennők templomának megjelenítése (Schneider Kata) a vállalt témaköre, miként is illeszkedhetne elszánt tematikus irányzatokhoz, melyek számára ezek vadonat friss tematikák és kimunkálatlan módszertanoktól övezett kérdéskörök? „Izmusos” alkalmazáselmélet helyett alkalmazások izmusai vannak tehát kialakulóban, más fázisban és sodrásban, mint a Biczó által árnyaltan ismertetett amerikai iskolák vagy korszakok.

5. A harmadik, nem utolsósorban Biczó írásával párhuzamosan fölvetődő metodológiai irányváltás, melyet a néprajzi konvenciók meghaladására tett kísérletekben Pusztai Bertalan, Vargyas Gábor, Sárkány Mihály, Farkas Judit, Vidacs Bea, Glózer Rita, Mester Tibor, Havasréti József, Szijártó Zsolt és Fejős Zoltán, az Obláth – Kovai – Horváth trió, Kovács Éva, Feischmidt Margit, Bakó Boglárka, Tesfay Sába, Papp Richárd, Szász Antónia, Vincze Kata Zsófia és Rékai Gábor, Frida Balázs, Szeljak György, Schiller Katalin, Kardulesz Rita, Komjáthy Zsuzsa, Fiáth Titanilla, Kolozsi Ádám, Udvarhelyi Éva Tessza, Szántó Diána, Törzsök Kata, Heltai Gyöngyi, Bali János, Zempléni András, Albert Réka, Keményfi Róbert, Sebestyén Éva, Wilhelm

Gábor, Niedermüller Péter stb. is felmutatott, (s amit mint hiányjelenséget a néprajztudomány eddig még elmaradt kardinális fordulataról Lajos Veronika is tárgyal legutóbb közölt írásában – Lajos 2013. 43–54), de amelynek a kortárs kommunikáció-, média-, zenei színtér-, város-, migráció-, vallás- stb. kutatásokban testet öltött produktumai a változás korát és az átalakulások idejét mutatják, az persze nem a „vonalasan” vagy pragmatikusan definiált alkalmazott antropológia, de megannyi síkban, térben vagy ponton érintkezik számtalan irányzattal, „nyugatról importált” és „keletről itt maradt” vagy ide érkezett hatással (legyen szabad itt akár a miskolci hallgatók közül kiemelkedő tehetségeket, a pécsiek kommunikáció-elméleti szférában és diskurzuselméleti mezőben megújító hatását, az akadémiai kisebbségkutatások számos eredményét és térségtanulmányát, a pécsiek turizmus- és hagyománykutatás-orientált érdeklődését, a régió- vagy településmenedzselési új irányt Csíkszeredától a Corvinusig – nem számítva ide az orvosi antropológia vagy droggutatás budapesti és szegedi (Pikó Bettina, Lázár Imre, Barabás Katalin, Zsinkó-Szabó Zoltán, Demetrovics Zsolt), a művészetantropológia MOMÉ és BME futtatta ágát, avagy Török Zsuzsa, Haraszi Anna, s külön sorban említve a katonai és „műveleti” területeken érvényesített „military anthropology” közvetlen beavatkozó akcionizmusát).

6. Egyszóval, ha a hazai szaktudomány berkein belül, a meglévő tudományos erőterben nézzük az alkalmazott antropológia státuszát, akkor elsőként hiányát látjuk, vele párhuzamosan a kulturális antropológia (néprajztudományról leváló törekvésekben mintegy huszonöt éve megfogalmazódó és mindegyre bővülő) önállósodási presztízs-növekményét is, de direkt módon hiányolható a tényleges alkalmazott antropológia a gyakorlati értékű tudás (Bourdieu-i értelmű, vagy adaptív funkciójú, lásd Sárkány-Somlai, Letenyi László, Biró A. Zoltán, Kuczi Tibor, Zentai Violetta, stb.) intézményes közvetítésére orientált irányzat. Nem állítanám ezzel egyúttal azt is, hogy nincs erre igény, vagy hogy érzéketlenség honol a tudományos erőterben, sőt épp ellenkezőleg: ha az alkalmazások a pragmatikusan életre hívott vagy kidolgozásra bocsátott kérdések felől fogalmazódnak meg (példaképpen: kisebbségkutatások összehasonlító feladatai kormányhivatali költségtámogatással, jogantropológiai program rendőrségi megbízásra, roma-kutatási pályázatok országos vagy lokális intézményi háttérrel, migrációkutatás idegenrendészeti megbízással, stb. – és kizárólag így!), akkor a hazai egyetemeken és főiskolákon képzett diplomás antropológusok többsége állás és megélhetés nélkül marad. Nem utolsósorban a Biczó említette és érdemben hangsúlyozta alkalmazott kutatások etikája és a beavatkozó szemléletmód vitatott relevanciája okán is.
7. A Biczó-tanulmányhoz hozzászólás lehetőségében megfogalmazott szerkesztőségi kérdésfelvetések terén hasonlóan „puha”, mondhatnám irányzatosságot és intézményes érdek megnevezését nem pótló válaszom szerint a kortárs kritikai alkalmazott antropológia még jelenlétét tekintve is vitatható státusza nemigen teszi lehetővé, hogy kritikai távolságon belülré kerüljünk a szemléletváltás szükségessége, és megegyezésre jussunk a választható paradigmatis leteőségek intézményes képviselhetősége terén. A „módszertani jelentőséű szemléletváltás (pl. *multi-sited view, advocacy, talking back, participatory research, community collaboration*)” mint alkalmazott projektek része és koncepciója bizonynyal megjelenik számos kutató esetében, megannyi kutatásban és törekvésben, de nem szervesül irányzattá, egységesített metodológiai bázissá vagy feltétlenül követendő törekvéssé.
8. Mindazonáltal a direkt kérdésfeltevésre adandó válaszok mellett a kritikai észrevételek sem mellőzhetők. Biczó elmélyült és alapos tanulmányához csupán nézőpont-másságról bizonykodó adalékom lehet, hogy bár úgy tűnik, korántsem halványan érinti, de valójában nem bontja ki maradéktalanul a nagy antropológiai irányzatok-iskolák háttértámogatottságának alapjaként konstans módon jelen is lévő kulturális gyarmatosítás szempontját... – vagyis azt az „előnyt” az alkalmazások megrendelésénél, amelyet hiába is keresnénk a magyar tudáspiacon, a nyugatihoz hasonló volumenű kolonizációs trend legkisebb esélye sem látszik megrendelőként jelen lenni a hazai szakmai térben. Azt a nézőpontot és érdekkört tehát, amely a hazai irányzatok számára a meglehetősen szűk gyarmati uralmi tér okán szükségképpen elmaradotabbak nyugati elődeik iskoláinál...; továbbá az európai etnológia vagy az északi etnológiai iskolák térség-fókuszáltságának másságát, pl. olasz és francia kutatásokhoz viszonyított relatív

diszkutáltságát sem árnyalja Biczó a magyar kontextussal összefüggésben. Hasonlóképpen elkerüli figyelmét a hazai neo-evolucionizmus-elemzések (Somlai–Sárkány) és retrospektív áttekintések jelenléte (dél-amerikanistáké, valláskutatóké, afrikanistáké, Ázsia-kutatóké) mellett a posztmodern hangoltságú témavezetés, problematizálás, kolonializmus utáni antropológiai kontextualizálás új iskolájának (AnBlok), vagy éppenséggel a falu-, agrárium-, vagy migrációfókuszált érdeklődés (Bali János, Kovács Éva, Kiss Antal, Letenyei László, Udvarhelyi Éva Tessa, Molnár Ágnes), vallás- és hiedelem-kutatások (Hoppál Mihály, Pócs Éva, Kisdi Barbara, Frida Balázs, Nagy Zoltán, Kamarás István, Komáromi Tünde, Veres Emese-Gyöngyvér, Sántha István, Vargyas Gábor, Angyalosy Eszter), esetleg olyan kultúraközvetítési területek elemzésében megnyilvánuló aktivitás, mint a turizmus, az irodalmi antropológia, a Lágler-féle, az Artemissziós, a Karádi Éva révén vagy Wessely Anna által kialakított szemléletirányok (stb.), vagy a mellesleg egyiptológusok által végzett vallásfilozófiai (Farkas Attila Márton, Jasper Kata, Kiss Enikő, stb.), a már említett jogantropológiai (H.Szilágyi István, Varga Csaba), a kultúrakutatási (Niedermüller Péter, Tibori Timea, Kapitány Ágnes és Gábor, Lovász Irén), pedagógiai vagy pszichológiai (Tomory Ibolya, Gécz János, Kamarás István, Susánszky Anna, Demetrovics Zsolt), művészetantropológiai (Biernaczky Szilárd, Szikszai Mária, Könczei Csilla, Gönczö Viktor, Tuczai Rita, Havasréti József, Guld Ádám), orvosi antropológiai (Lázár Imre), ökológiai (Lányi András, Borsos Balázs, Sárkány Mihály, Wilhelm Gábor), és más szakantropológiák új irányai, témaválasztásai... – egyszóval a nyelvészettől a mesekutatáson át a neosámánizmusig, etnokartográfiáig, mozgalomtól muzeológiáig, kisebbségtől nemzetig, szül(et)éstől városantropológiáig és tovább is rengeteg terület van, ahol az alkalmazások maguk lesznek az antropológiai örökség modernizált és konkretizált eszköztárának részei.

9. Figyelmet érdemelne, ha nem is közvetlenül a *beavatkozó módszertan* értelmében az afrikanisztikai kutatások (Karády-Görög Veronika, Sebestyén Éva, Földessy Edina, Borsos Balázs, Régi Tamás, Szilasi Ildikó, Vidacs Bea), az uralisztikán-mongolisztikán át a Közel-Kelet vagy Maghreb-kutatásokig (Saber el-Adly, Jasper Kata, Földessy Edina, Bisztrai Márton, Birtalan Ágnes), a skandinavistákig vagy az új társadalmi mozgalmak kutatóiig megannyi empirikus tapasztalat, fölhalmozott tudás, oktatási vagy akadémiai tudásbázisba épülő ismeret. Ez mint tudástőke egy *korai hazai felhalmozó korszakban* is szinte jellemezhetetlenül hatalmas kör, melyet ugyanakkor nem az „irányzatos”, nem iskolákba sorolható szegmensek jellemeznek, hanem mindez olyan egyre szélesedő tudásterület, melynek – talán nem véletlen Biczó kiindulópontja sem – a konvencionális tudástartalmakkal lefedett „kvázi-világképek” *ellenében* fogalmazódik meg a kortárs válaszadási minősége, milyensége, s ehhez igazodik szakirodalma és keretezése is.
10. De hadd kerüljek egyet messzebbre is. Nincs jelen talán *direkt aktivizmus* eszközével, de annál inkább hatást gyakorol az irányadó elméletek, vonatkoztatási pontok, tudástörténeti alapok szempontjából az erdélyi magyarok (a kolozsvári és csíkszeredai műhelyekre gondolok mindezekelőtt), valamint az európai műhelyekben kutatási tapasztalatot szerettek köre (Losonczy Anna Mária, Zempléni András, Huseby-Darvas Éva, Leonard Mars például), nem soroltam föl a spanyol vagy francia terepeken „nyugati módszertan” alapján kutatókat (Becze Szabolcs, Borsos Balázs, Epure Krisztián, Gagyi Ágnes, Andits Petra), s még említeni is csak külön fejezetben lehetne az antropológiai romakutatás képviselőit (Kovai Cecília, Horváth Kata, Michael Stewart, Bakó Boglárka, Szuhay Péter, Prónai Csaba, Binder Mátyás, Pálos Dóra), a keleti kultúrákba átköltözötteket (Király Attila, Mohácsi Gergely, Sebestény Anikó), a migrációval és kultúraközi kezdeményezésekkel foglalkozókat (Artemisszió, Comitas, Szimbiozis, Palantír, Profilantrop, Észak-Keleti Átjáró, Etnofotó, Rokka Műhely, Buddhizmus Kutatóműhely, HAND Szövetség, Menedék Egyesület, Anthropolis, Shambala Tibet Központ, stb.).
11. Minden felsorolt irányadó személyiség és műhely és tanszék és civil szervezettség mellett tanítványaik, diákjaik, doktoranduszaik, munkatársaik is jelen vannak... A Magyarországon végzett antropológusok nagyobb többsége egyre gyakorlat-orientáltabb területeken helyezkedik el. Várhatjuk-e, számon kérhetjük-e, hogy nincs máris alkalmazott antropológiai státuszú kör, intézmény, oktatási vagy tudásmenedzselési lobby, amely a fejlesztés, a munkaerőpiac, a bevándorlók és menekültek integrációja, a kultúraközi kölcsönhatások, a kommunikáció felületein

hatékony képvisellel virítana a szaktudomány nevében...? S ha ráadásul van is menekültekkel, interkulturalitással, etnicitással, térségfejlesztéssel, gender-területekkel, munkapiaccal, korrupcióval, gyerekkatonákkal, nő-reprezentációkkal, divatokkal, természet- és tájtervezéssel, szüléssel és testképekkel, temetéssel és halálkultuszokkal, boszorkányokkal és istennőkkel is foglalkozó kutató megannyi, s vannak „valahol” intézmények is, pályázatok és partnerségek is, melyek valamiképpen segítenek az antropológiai tudás alkalmazási területekre bevezetésében, akkor máris úgy hihetjük, hogy van, s ha nincs, rövid időn belül ténylegesen is lesz alkalmazott antropológia Magyarországon. Ami viszont Biczó egész tematikai kérdésfölvetését illeti, ez jogos, sürgető kérdései és impozáns történeti-elméleti kerete pedig komoly esélyt adnak arra, hogy ha nincs is, legyen, s ha még végiggondolatlan, segítséget kapjon a végiggondolásban mindenki, aki ebben a szférában látja önnön tudományos perspektíváját.

12.

Az általánosabb válaszkeresést hadd egészítsem ki a Biczó-tanulmány „cincálásával” is. Példaképpen: „A további részletektől elvonatkoztatva tudománytörténeti tény, hogy a világháború az alkalmazott társadalomtudományi ismeretek és különösen a lokális kulturális életvilágokat saját feltételei szerint és belülről tanulmányozó antropológia széleskörű ismertségét és elismertségét hozta magával...” – írja Biczó az 1/3. rész (15. oldal) egyik érvelésében, összefoglalásként. A tényközlés és minősítéstől tartózkodó deskriptív szempont látszólag értékmentes, de épp ez tereli a figyelmet a hazai terepen lehetséges változatokra. A hazai (nem csupán military) antropológia még nem vetett/vethetett számot azzal, miként járul(t) hozzá bármikori hatalom bármiféle uralmi racionalitásának kibontakoztatásához (falukép, tanyahelyzet, gazdasági potenciál vagy innovációs kapacitás, roma lakosság, egyes tájegységek munkaerő-potenciálja, iskolázottsági és szegregációs programok, tervszerű igazgatási uralom, netán paramilitáris szervezeti célpontok, kisebbségi ki- vagy berekesztettség, stb.) haszonelvű leképezésének programosságához...

13.

A 17. oldalon „Alkalmazott antropológiai tudás nem létezik akadémiai antropológiától függetlenül, ellenben akadémiai antropológia művelhető az alkalmazás igényétől és lehetőségétől elvonatkoztatva” – írja Biczó, s ebben tévedhet, hisz talán létezik, de nyilván nagyban függ attól, mikor és kik által intézményesített a tudás és tapasztalat (vö. Letenyei településfejlesztési, az Anthropolis globkrit-célrendszere, a hadiantropológia, az orvosi, pedagógiai, zenei, stb. ágazati antropológiák – melyeknek vagy még nincs akadémiai bázisa, vagy ha van is, adott az eltérés, alternatív alkalmazás lehetősége az akadémiai fennhatóságtól függetlenül) mennyiben és hogyan képesek vagy lesznek képesek az alkalmazási feladatok mellett a tudományos bázisukat és kultúra-megértési attitűdjüket fenntartani. Sőt, jószerevel a gyakorlati életben antropológiai tudást fölhasználó, „forgalmazó” diplomások java többsége nem az akadémikus tudástermelés intézményeiben kamatoztatja tapasztalatait, hanem NGO-k, művészeti területek, nemzetközi rangú intézmények, rokon tudományok, kisebbségpolitika, közvéleménykutatás, roma pedagógia, szociálpolitikai, kultúraszervezési, sajtó-média és más intézményrendszerben, ahol a tudományos kontroll a legkevésbé létezik, de megrendelői annál inkább... (pl. japán cégnél nyelvi-kulturális tolmács-szerep, webfejlesztő és weblapkészítő szerkesztés, nemzetközi levelezés, iskolai vagy magán/nyelv/oktatás, stb.).

14.

A 29. oldalon „Leegyszerűsítve, a tudásterület művelésének alapfeltételeként elgondolt bilokálitás képessége: az akadémiai-intézményi szakmai közegben az antropológus tárgyára vonatkozóan megfogalmazott ismereteinek forrása az ettől merőben különböző közeg, az „idegen” terephelyszín, a „másik” otthona”. Bilokálitás ugyan fennállhat, de mintha feledésbe merülne itt a saját kultúrájában kutató antropológus, a terepgyakorlattal egyben életmódváltást is megvalósító kutató, a művészeti, drogkutatási, turisztikai, vallási, pszichológiai, irodalmi, pedagógiai, történeti vagy filozófiai antropológiai terrénumokban saját „terepét” meglelő kutató – ez idő szerint nálunk talán a leggyakoribb – típus! Kicsivel lejjebb tovább körvonalaz, pontosít: „A paradoxon az, hogy a kutatói megismerés feltételezi az 'idegenség' megszüntetését, amennyiben az antropológiai ismeretelméleti kánon jegyében a 'másik' megértése annak a perspektívának az evidens belátását jelenti, amelyből a saját 'világunk' (otthon) éppen olyan idegen, mint megfordítva. Ugyanakkor a reprezentáció, a tárgyszerűségében megragadott életvilág felmutatásának igénye, tartalmát tekintve az 'idegen' manifeszt valóságának közvetítése, a tudomány-

célképzet nyomasztó és beteljesíthetetlen örökségeként működik az antropológiában” – de ismét az „ideáltipikus” antropológusra fogalmazza tézisé, eltekintve vagy nem érdemben számolva olyan kutatók teljesítményeivel, akik egyfelől saját témakörük vagy kutatási területük kiválasztásában saját terepen, saját előzetes ismeretanyagra építve, saját pozíciójukat kezdettől sem leplezve végzik/végezhetik megismerő, s részben már a feltáró kérdésés során is attraktívan beavatkozó tevékenységüket, vagy a megrendelői elvárásrendet maguk is befolyásolni képesek, esetleg maguk alakítják ki a tudományos részterület saját szótárát, módszertanát, hatókörét is. Miért induljunk ki a tudományfogalom empirikus alapsémájából, amely ismeret és módszer szempontjából eltekint az aktív-attraktív-reflexív hatások elemi szintjétől vagy komplex kölcsönhatások bekövetkezésétől is?! Ha csak a megrendelői-befogadói oldal igény szintjéből indulunk ki, mostanság elég egy nemzetközi statisztikára hivatkozni, formálisan kitöltött adatlapokkal dobálózni, s máris „legitim” lesz egy kutatás a megbízó számára, függetlenül attól, hogy szakmai presztízvesztés miként éri a kutatót, kiszolgált, végrehajtót.

15.

Ugyanitt „A részletektől elvonatkoztatva, úgy tűnik, a kritikai fordulat egyik hajtómotorja a tudásterületen termelt ismeretek objektivitás- és realitásértékébe vetett hit elbizonytalanodása” – írja Biczó, de szerintem az objektivitás meghatározásába, vagy realitás víziójába és legitim mivoltának elismerésébe merev normákat beerőszakoló szempont nem antropológiai! – bár ettől még lehet tudományos. A kritikai fordulat kérdésfelvetése nemcsak jogos, korszakos, hanem érzékeny is, de mindenre mégsem applikálható... – számolni kell és érdemes vele, mint lehetséges aspektussal, szakmai kontroll eszközével, jelenlévő hatással vagy gondolkodástörténeti kihívással, ám a diszciplína belső normáit semmiképp sem külső elfogadottságától kéne függővé tenni vagy függésnek alárendelni.

16.

Derridára utalva fontos distinkciók felé terel Biczó, de ha lehet szemérmetlenül szubjektív definíciós huzakodásba kezdeni, akkor nemcsak a hivatkozott Derrida-esszé mottójára („Inkább beszélhetünk az interpretációk, mint a dolgok interpretálásáról” – Montaigne) utalnék, hanem arra az egész felfogásmódra, melyben a kutatásra vagy megértésre érdemesített struktúra mindig valami középpontra épül, aköré fókuszálódik, s mintha nem lenne lehetséges, hogy a középpont nem a középpontban van, „a struktúrában pontosan azt konstituálja, ami kitér a strukturalitás elől [...]” – „mivel azonban e középpont nem az övé, a totalitás *középpontja másutt van*. A középpont nem középpont. A középpontosított struktúra fogalma – bár magát a koherenciát jeleníti meg, mely az *episztemének* mint filozófiának és tudománynak a feltétele – el-lentmondásosan koherens” (Derrida 1994: 21). A formális séma a humántudományok terén viszont (az etnológia képében) akkor születhetett meg, „amikor az európai kultúra – és következésképpen a metafizika és fogalmainak története – *kimozdított* és helyéről elűzetett, már nem tekinthette magát referencia-kultúrának. Ez a pillanat nem elsősorban a filozófiai vagy a tudományos diszkurzus bizonyos pillanata, hanem politikai, gazdasági, technikai stb. pillanat is. Egyáltalán nem véletlen, s ezt teljes biztonsággal mondhatjuk, hogy az etnocentrizmus kritikája, mely az etnológia alapfeltétele, történetét és rendszerét tekintve a metafizika történetének lerombolásával egyidős. Mindkettő egyazon korhoz tartozik. Márpedig az etnológia – mint minden tudomány – a diszkurzus közegében alakul ki. És mindenekelőtt olyan európai tudománnyá lesz, mely, még ha vonakodva is, a hagyomány fogalmait használja. Következésképpen akár akarja, akár nem, s ez nem saját döntésén múlik, az etnológus diszkurzusába fogadja az etnocentrizmus premisszáit ugyanabban a pillanatban, amikor le is leplezi azokat. Ez a szükségszerűség megingathatatlan, nem történelmi esetlegesség; el kellene gondolkodni ennek minden lehetséges következményén. Ám ha ez elől senki sem térhet ki, ha tehát senki nem felelős azért, hogy enged neki, akármilyen keveset is, az nem jelenti azt, hogy azok a módok, ahogyan engedünk, maga a megfelelés lenne. Lehetséges, hogy egy diszkurzus minőségét és termékenységét az a kritikai szigorúság méri, ahogyan a metafizika történetéhez és az örökölt fogalmakhoz fűződő kapcsolatot gondoljuk el. Az embertudományok nyelvéhez fűződő kritikai kapcsolatról és a diszkurzus kritikai felelősségéről van szó. Arról, hogy határozottan és rendszeresen kell felvetni azon diszkurzus státuszának a problémáját, amely egy adott örökségből azokat az eszközöket veszi kölcsön, melyek ugyanennek az örökségnek a de-konstrukciójához szükségesek. *Ökonómia és stratégia problémáját*” (Derrida 1994: 24–25).

17. Vagyis, kissé túlegyszerűsítve, amikor Biczó az empirizmus keresése közben a tudományosság kritériumát és a történetileg, adott tudástérben jellemző etnológiai diskurzusokat teszteli, nem véletlenül nem talál rá a strukturális sémákba vagy feladatmátrixokba kódolt „alkalmazási” oldalra. Ilyesfajta ökonómiai és stratégiai igény bizonyosan volna talán, de a jelenleg még sokszor alkalmi barkácsolás stádiumában lévő szaktudomány, vagy a kreácsoló végterméket szakmai instanciáktól függetleníteni szándékozó „megrendelő” nem Lévi-Strauss-on edzett pillantása erre nincs és nem is lehet még különösebb tekintettel. Ha a kutató érdemben szándékozna fölvetni az empirikus valóság leképezésének korlátait, valóság-kritériumok alapján vállaltan is „etnocentrikus” próbálna lenni, s a kutatási végterméket esszé-értékű konklúziókba foglalná, nem pedig mátrixokba, akkor épp a tapasztalat próbájaképpen a minduntalan változó empirikus tényanyagot kellene rögzítenie, a maga folytonos átalakuló mivoltában, s erre épp az elemzés megrendelője lenne a legkevésbé kíváncsi. „A véletlen és a diszkontinuitás fogalmi” – szövi tovább okfejtését Derrida a Lévi-Straussra hivatkozó strukturális etnológia és kutatás tárgyának „belső eredetiségére” vonatkozó historikus képzet viszonyáról – hozzák magukkal, hogy „nincs olyan könyve vagy tanulmánya Lévi-Straussnak, amely ne empirikus esszének tűnne, s amelyet az újabb és újabb információk ne tudnának folyamatosan kiegészíteni vagy megcáfolni. A strukturális sémák mindig olyan véges mennyiségű információból származó hipotézisekként kerülnek előterjesztésre, amelyeket a tapasztalat próbájának vetnek alá. Számos szöveggel bizonyíthatnánk ezt a kettős követelményt” (Derrida 1994: 30).
18. A kettős követelmény pedig a megismeréstudományi térben régi kötelezettséget erősít meg: a 21. oldalon ez szerepel Biczónál: „Itt tehát nem annak az ismeretelméleti vitának a felelevenítésével állunk szemben, hogy a kutató megértő tárgyra-vonatkozása vagy tényszerűen objektív kívülállásként (étikus), vagy a 'benszülött' világlátásának valamiféle megélt és fogalmilag leképzett (émikus) reprodukciójaként, illetve ezek variációjaként képzelhető el. A kritikai érvelés jegyében arra utalunk, hogy az 'idegen' életvilág reprezentációja a megválasztott értelmezési pozíciótól függetlenül, az antropológia ismeretelméleti alapsajátosságai miatt minden esetben apriori rendezési sémák mentén konstruált tudásalakzat. [...] Míg ez a pszichológia kivételével minden más társadalomtudomány esetében evidens felismerés, addig az antropológia vonatkozásában az önmagával szemben támasztott célképzet (az 'idegennek' saját feltételei mentén történő megismerése) teljesíthetlenségére vonatkozó belátás” – a kritikai érvelés jegyében valóban lehet kantiánus kategóriákra hivatkozni (bár még Derrida is inkább Lévi-Straussra épít), de az antropológiai és pszichológiai dimenziót nemcsak a tárgyreprezentációk és értelemtételezések különböztetik meg, hanem az antropológus interaktív visszaható szerepe is, a kibeszélés/interpretáció/narratíva is (mely esetében a pszichológust a titoktartás kényszeríti az interpretáció interpretációjával reflektálni, míg ez az antropológus esetében lehet direkt adatközlés, kiemelt hangsúlyú idézet, közösség-dimenziójú kontextualizálás is, egészen a „nemzetkarakterek” egykori léptékéig, s a tudományos közlésmódok „objektív” mivoltának verifikálásáig. Vagyis nem „teljesíthetetlen belátás”, hanem az önreflexív tudás, a strukturális „középponton” kívülre helyezett én-pozíció vállalásának evidens módja is lehet. A „tudományosság mércéje szerinti hiteles ismeretek megfogalmazására” vállalkozó antropológiai beszédmód tehát nem csupán az 'idegen' szociokulturális életvilág reprezentációja az antropológiában ismeretkonstrukció, a nyugati tudományeszmé kényszerű örökségeként többé-kevésbé minden kritikai reflexiót megelőző elméletre jellemző eljárás” ... – hanem épp ellenkezőleg, lehetőség annak bevallására is, miképp és mennyiben nem kíván a nyugati tudományeszmé kényszerűségének nevében életidegen képzeteket ráerőltetni a kutatott életvilágra. „Az ismeretreprezentáció válságának mibenléte éppen ezért fontos téma az alkalmazott antropológia szemszögéből is” (20. oldal), de épp e válsághelyzet önmagára kényszerítése nem fogható sem az ismeretszerzésre, sem a választott tárgy/közösség/problematika természetrajzára, de még a kutató saját módszertanára sem.
19. A 28. oldalon „Az antropológus, aki kutatásának tárgyát az „idegen” szociokulturális életvilág megértésében jelölte meg, egyúttal felelősséget kell, hogy érezzen azokért, akiket tanulmányoz (vö. Berreman 1968: 391–396.)” – feltételezi ismét a fölöttébb távoli, idegen és gyarmatosított kultúrák megismerésére vonatkozó fenntartásokat, politikai és gazdasági kizsákmányolási

alaphelyzetet, de nem vet számot a „saját társadalom megismerésére” irányuló kísérletekkel, melyek nem folklorisztikai, hanem antropológiai aspektusúak, módszertanúak vagy konzekvenciájúak.

20.

Ennek folytatásában „Az alkalmazott antropológiai szemléletű beavatkozás bármely közösség életviszonyaiba a tudásterület evidenciája szerint olyan pozitív változások előidézése okán történik, amelyeket az érintettek saját érdekeikkel egyező, előnyös eseményként fognak fel” – írja Biczó, miközben a „pozitív változások” épp a fentebb tárgyalt értelemben vett tudományosság, értelmezési regiszter, kihasználás, attraktív beavatkozás értelmében igencsak ritkán lehet pozitív – mármint az érintettek sokszor be nem látható önérdeke szerinti értelmében...! A kutatott közösség „tájékoztatása”, „megnyerése” kissé olyan, mint amikor műanyag golyókat vagy bizsutárgyakat adnak kereskedő afrikaiaknak, hogy cserébe nemes fát, művészi faragványokat vagy nemesfémeket kapjanak... A „közös ügyként meghatározott feladat” mint „előfeltétel” jól hangzó érv, de rétegzettsége nem okvetlenül tisztán átlátható szférát jelent mindkét érdekelt oldalon.

21.

A „gyakorlati alkalmazás” és „gyakorlati érték” kérdéskörében megfogalmazható szempontok, az alkalmazás esélye Magyarországon nyilván a fölöttébb kihívó és mintákkal is szolgáló szakirodalmi ismeretre támaszkodhatna. Ebben nemzetközi partnerség, elmélet és gyakorlati kérdések többrétegű és többszöri tisztázása mindenképpen segíthetne, s ezt előidézni, szorgalmazni fontos is lenne. Arról, miként értékesülhetne a hazai antropológusok gyakorlati tudása és alkalmazási stratégiája, megannyi kísérletnek, kezdeményezésnek kellene meggyőznie a szélesebb társadalmi környezetet. E téren Biczónak több mint igaza van, s nem véletlen, hogy személyesen is részese több alkalmazotti típusú kutatásnak, témavezetésnek, projektnek.

22.

A Biczó által befejezésképpen megfogalmazott gondolati konklúzió hatásos, serkentő, szembe-sítő, de nem koherens a közvetlenül ezt megelőző fejezettel: „Zárásképpen meg kell fogalmaznunk, hogy tapasztalataink szerint jelenünk hazai társadalmi folyamataiban, az ezeket kísérő komplex problémák értelmezésében és megoldásában érintett szereplők – kutatók, társadalmpolitikusok, adminisztratív intézmények illetékesei – szinte korlátlanul rendelkezésre álló példák alapján meríthetnének, illetve gondolkodhatnának az alkalmazott antropológia kínálta lehetőségek bázisán az adekvát elméletek és a módszerek adaptációjáról”. Adaptáció szempontjából igaz ez, de tudományos kutatás és közvetlen, felelősségteljes befolyás értelmében sokkal kevésbé! Ha ugyanis a társadalmi folyamatokban és a jelenben a komplex problémák a maguk komplexitásában érdekelnék (vagy tennék érdekeltté) az elvben érdekeltet (kérdés: az „érintett szereplőket”, valóban...??!), akkor sem meríthetnének korlátlan számú példából úgy, hogy az akcionalisták vagy alkalmazott antropológiai tudást termelők szakmai etikája, morális korrektsége vagy szcientikusan nemes érdeklődése ne veszítené el hamvas mivoltát, s válna bizonytalan természetű és érdekerű felhasználók pragmatikus eszköztárává. Továbbá: ha az érdekelt (felhasználói) érdekek kínálnák is, az érintett népszerűségi kör, kollektív entitás, közösségi milió sokkalta inkább sérülne vagy kiszolgáltatódna, semmint „hasznát látná” a hivatal praktikus felhasználói/felhasználói érdekének. Ilyenkor ugyanis épp a kutatott közösség és a kutató érdekerébe tola-kodna be egy haszonelvű harmadik, aki akár az egyik (vagy mindkettő) „megvásárlásával”, önmaga által „korrektnek” minősített csereérték felkínálásával egálban praktikus elvonatkozathatna a feltárt közösségi, helyi társadalmi, szubkulturális szféra ön-nön (sui generis? tradicionális? adaptáció előtti vagy utáni?) érdekeitől, s tehénkedhetne rá (gyarmatosíthatná) mindazon életvilágokat, melyek a feltáró kutatások révén sérülékenységükben nyitottá, külső kontroll révén esélyfogyottá, esetleg direkten is „kiárúsítottá” válhatnak. Bekúszna továbbá a kutatói, felvilágosult, racionálisnak tekintett megismerési módba az alkalmazott tudományi értékrend, a „hasznos” mennyiségű és funkcionálisan praktikus információ kezelésének érdekköre, bürokratikus kezelésmódja, s nem csupán kétrétegű kiszolgáltatottság, hanem immár a kutatót is alávető, lojalitást vagy formális hűbériséget elváró (három-osztatú) rendszerben fehérgalléros árulóvá tenné azokat is, akik sokszor évekig dolgoznak egyetlen rész-téma kimunkálásán, megismerésén, megnevezésén. Az „adekvát elméletek és módszerek adaptációja”, melyekről Biczó elegáns záró mondatában beszél, valójában nem az antropológiai tu-

dásminőség, funkcionális belátás és tolerancia, hanem az alkalmazás fegyvertárát maga meghatározó, alkalmazó, és maga választotta „ellenfél” vagy idegen ellenében is bármikor mozgósítani képes eszközzé tenné magát a szaktudományt és produktumait, kutatóit és eredményeit is. Épp ellenkezővé, mint a Biczó érzékenyen és tagolt árnyaltsággal leírta szubdiszciplína történetében az a nemes és respektussal élő, jó szándékú megismerési folyamatban talán bármikor is ilyen mértékben előfordulhatott. Ha ugyanis a modernitás jelen fázisában a globalizációs érdektér szereplői azt az irányt veszik-folytatják-fejlesztik, amely pragmatikus haszonelven definiálja nemcsak az alkalmazott kutatások mértékét, funkcióját, támogatottságát, fölhasználhatóságát, hanem magát a szaktudomány jellegét, rangját, társtudományok közötti pozícióját is, akkor jóval szomorúbb jövőképet kezdhetünk festeni önmagunknak, mint a leggyalázatosabb kutatástörténeti korszakokban (Evans-Pritchard, Bateson, Gorer, Mead és társaik idejében), vagy a legalávalóbb pragmatikus ideológiai célok szolgálatában (Borsányi és a megfigyelő ügynöki szerep, Ortutay és a hatalomszolgálat, katonai antropológusok és a sikeres hadjáratok adminisztrációjában, stb.) az elképzelhető lett volna.

23.

Mindezen félszek s tétovaságok dacára is, fontos lenne az antropológiai kutatások alkalmazástechnikáit kimunkálni, készségeit fejleszteni, módszertanát legalább vizionálni. Már csak émi-kus aspektusból, szakmai érdekből, a tisztánlátás és reflexivitás igénye mentén is. Köszönet Biczó Gábornak, hogy a magvas történeti és elméleti áttekintéssel minderre fölhívta figyelmünket.

IRODALOM

BERREMAN, GERALD

1968 Is Anthropology Alive? Social Responsibility in Social Anthropology. *Current Anthropology* 9(5): 391–396.

DERRIDA, JACQUES

1994 A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. *Helikon* 15(1–2): 21–36.

On-line: whistler.uw.hu/meri/textar/derridastrukturajeljatek.doc

LAJOS VERONIKA

2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa.

Kultúra és Közösség 2013(4): 43–54. On-line: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/4/2013_4_05.pdf

A magyarországi alkalmazott antropológia helyzete

Gondolatok egy gyakorló kényszer-pályamódosító nézőpontjából

(*Reflexiók Biczó Gábor írására, 3*)

1. Magyarország antropológiai kishatalom. Valószínűleg ez nem annyira az antropológia természetéből következik, mint Magyarországeből. És mégis. Az antropológia magyarországi története, késői kialakulása és hanyatott gyerekkora lemaradásaink hosszú sorában is tanulmányozásra érdemes példával szolgál. Érthetőbbé és talán túl könnyen elviselhetővé is teszi a diszciplína későbbi marginalizációját.
2. Hazánkban az antropológia csak a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kezdte meg intézményi pályafutását az akkor még a Pesti Barnabás utcában működő ELTÉ-n, éppen akkor, amikor a tudományág tőlünk Nyugatra az érett korrallal járó, később kritikai fordulatként számon tartott nagy krízisét és megújulását élte meg. Idehaza a lemaradás ellenére forradalmi idők voltak ezek, közvetlenül a rendszerváltás után, az „innentől kezdve minden lehetséges” életérzés eufóriájában. Az optimizmus együtt járt a nyugati jólét beszivárgásának hosszú távú ígéretével és a társadalomtudományokba vetett bizalom megerősödésével.
3. A hőkorszak igen rövid ideig tartott. A mögöttünk álló, alig több mint két évtized mérlege egyes eredményt mutat. Miközben az antropológia kiszabadult az ELTE falai közül és meghódított jó néhány vidéki egyetemet, az elterjedés nem annyira konszolidációt és erőegyesítést, mint szétaprózódást és – valljuk be – széthúzást eredményezett. A társadalomtudományok iránti társadalmi kereslet megcsappanásával az antropológia rövid idő alatt sokat ígérő, fiatal tudományágból lényegében periférikus tudományággá változott.
4. Nem mintha a társadalomtudományok leértékelődése pusztán magyarországi jelenség lenne. Az antropológia összeurópai tévesztését jól mutatja a tény, hogy az elmúlt évtizedben a francia FNAC könyvárúház üzletláncából gyakorlatilag kiszorult az etnológiai szekció, miközben a társadalomtudományi szekció polcainak egyre nagyobb részét foglalják el az életmód tanácsadást és önfejlesztést ígérő, pszichologizáló, filozofáló, gyakran ezoterikus színezetű világmagyarázatokat ajánló könyvek. 2013 júliusában kétségbeesett francia antropológusok Facebook-oldalt indítottak „Promotion de l’Ethnologie-Anthropologie” címen az antropológia egyetemi státuszának megvédésére azt követően, hogy az oktatási miniszter bejelentette az etnológiai BA fokozat tervezett megszüntetését.
5. Biczó Gábornak – és az általa idézett Vattimo Gianninak – alighanem igaza van abban, hogy a késő modernkor bonyolult társadalmi, politikai és gazdasági viszonyai között nagy szükség lenne a társadalomtudományok valóságélemző képességére. Azonban az empiria azt bizonyítja, hogy napjaink válságérzete nem kedvez a társadalomtudományok elismertségének. Biczó optimista esélylatolgatása a társadalomtudományok szerepéről és jövőjéről talán reményt adhatna, ha a nyugati kultúra jelenkorának csak a későmodernitás korszakának egzisztenciális és filozófiai krízisével kellene megküzdenie. Sajnálatos módon azonban napjaink Európájában az ontológiai és episztemológiai krízis együtt jár egy olyan gazdasági válsággal, amely alapjaiban rendítette meg az európai jóléti államok biztonságát és újrarajzolta Európa pozícióját a világban, ezzel (is) kérdésessé téve Magyarország esélyeit a felzárkózásra.
6. Magyarország e talajvesztésre a politikai és társadalmi értékválság számtalan jelével válaszolt. Az elmúlt években olyan másság-kijelölő (*othering*) beszédmódok ütötték fel a fejüket hazánkban és váltak legitimé, amelyek vészterhesen idézik előző korok osztársadalmi katasztrófába vezető hasonló beszédmódjait. Ezek a beszédmódok olyannyira banalizálódtak, hogy immár

beférköztek az iskolába is, ahol többé nem okoz megütközést, ha egy etika tankönyv azzal vezet be a cigányságról szóló fejezetét, hogy a magyarországi cigányok integrációja a cigányok rossz kulturális beidegződései miatt nem sikerülhetett, vagy egy biológia tanár úgy magyarázza el a tankönyvben a mai napig tananyagként szereplő rassz fogalmát, hogy egy cigány-nem cigány vegyes házasságból született gyermeket hibridnek nevez. Egy ilyen iskolában –, egy ilyen társadalomban – az antropológia kulturális relativizmusa, a kulturális sokféleség mindent megelőző tisztelete és a biológiai determinizmus elutasítása kevéssé számíthat barátságos fogadtatásra. Paradox módon tehát éppen akkor csökken az érdeklődés általában a társadalomtudományok – és konkrétan az antropológia – iránt, amikor a legnagyobb szükség lenne higgadt önvizsgálatra és az antropológia által képviselt humanizmus melletti elköteleződésre, mint biztos morális iránytűre.

7.

Jelen körülmények között, a hazai antropológia-tudomány belső fejlődési nehézségei és az ellenségessé váló külső környezet kontextusában az alkalmazott antropológia mint szubdiszciplína sem ringathatja magát illúziókban saját jelentőségével kapcsolatban. Ellentétben a sokkal korábbi nyugat-európai modellekkel, társadalmi szerepét talán akkor teljesítheti be a leginkább, ha nem az akadémiai antropológiával szemben, hanem azzal szoros bajtársiasságban határozza meg önmagát.

8.

2. A magyarországi alkalmazott antropológia válságtermék. Fejlődésének és virágzásának legfőbb motorja a kezdetektől az akadémiai antropológia szűk mozgástere volt. Ez nem annyira a hazai alkalmazott antropológiát minősíti, mint a forráshiányos akadémiai-egyetemi életet. A szűkös lehetőségeknek köszönhetően több egymást követő hullámban tehetséges antropológusok hada került ki az egyetemekről és kényszerült szembenézni az antropológiai tudás eladhatóságának nehézségével. Ezen antropológusok nagy része valamilyen civil foglalkozást választott magának és abba vitte bele az antropológiai világlátást, az emberekkel és a kultúrákkal szembeni alázat attitűdjét. Nagy részüket a szintén a 90-es években megerősödő úgynevezett civil szféra szívta fel, vagyis az újonnan alakult NGO-k, egyesületek és egyéb civil társaságok kezdték foglalkoztatni őket. Létrejöttek – még hozzá szép számmal – olyan civil szervezetek is, amelyeket kezdő antropológusok hoztak létre, vélhetően azzal a kettős szándékkal, hogy miközben munkát biztosítanak maguknak, valamilyen konstruktív módon bele tudjanak szólni a magyar társadalom fejlődésébe.

9.

Úgy tűnik, hogy mindkét cél elérésében sikeresek voltak, hiszen sok izgalmas kísérlet született. Olyan új antropológiai folyóiratok kerültek kiadásra, amelyek felvállaltan nem egy szűk tudományterület képviselőihez, hanem a társadalomtudomány és a társadalom aktuális kérdései iránt érdeklődőkhöz kívántak szólni. Antropológusok egy szűk rétege betört az iskolák falai közé, és nyíltan antropológiát tanított, vagy tanításába becsempészte az antropológiai szempontokat. A globális nevelés magyarországi megjelenésével újabb terep, sőt, szinte királyi út nyílt az alkalmazott antropológia számára azzal, hogy a társadalmi érzékenység és a másikért, a világért érzett felelősség már nem csak mellékesen, hanem főcélként jelenhetett meg a pedagógiában. Az antropológiai filmeknek saját fesztiválja lett és megnyíltak olyan közösségi terek, amelyekben antropológiai tárgyú dokumentumfilmeket vetítenek az érdeklődő nagyközönségnek. Még egy antropológiai fesztivállal is büszkélkedhetünk, ahol az odatévedők szórakoztató formában ismerkedhetnek meg azzal, mivel is foglalkoznak itt és most a magyarországi antropológusok.

10.

A cigány közösségeket, a hajléktalan embereket és a bevándorlókat kutató antropológusok előbb csak közvetítői, fordító szerepet vállaltak a többségi társadalom és a különböző kijelölt kisebbségek között, majd sokan közülük átálltak a másik oldalra: szociális munkásként, közösségi munkásként vagy aktivistaként álltak ki az elnyomott csoportok mellett. Az egyik legizgalmasabb ilyen irányú kísérlet sikerrel vezette be a hajléktalan emberek mozgalmába a részvételi akciókutatás módszertanát. Mások a művészetek és a társadalomtudományok határvidékeit cserkésztek be, a színház és a képzőművészetek eszközeit egyesítve az emberjogi aktivizmus álláspontjával és a kritikai elemzés tudományosan távolságtartó módszertanával. Amikor Magyarország az európai integrációban olyan magas pozícióba lépett, hogy már neki is kijárt a

„fejlett ország” megkülönböztetés, ez automatikusan magával hozta a fejlesztésipar intézményi szerkezetének kialakítását. A nemzetközi fejlesztés magyar szakemberei között megjelentek az antropológusok is és részvételük azzal kecsegtetett, hogy a fejlesztés neokolonizációs vadhajtsáit majd érzékeny kézzel lenyesegetik. Az az alapítvány, amelyben én dolgozom, szétágazó működési köre minden elemét – az ifjúsági munkától a felnőtt továbbképzésen, a globális nevelésen és a drámapedagógián keresztül a bevándorlók integrációjáig – az antropológia elméleti-, gyakorlati- és filozófiai alapjaira építette.

11. Bizonyos szempontból tehát meg lehetünk elégedve magunkkal és némi elégtétellel gondolhatunk vissza a magyarországi antropológia alapköveit letevő mester, Boglár Lajos próféciájára, aki az antropológia hosszú távú társadalmi küldetését abban látta, hogy – az ő szavaival – hatására „tolerancia kommandók” jönnek majd létre, utat állva a barbárság, a rasszizmus és az idegengyűlölet szörnyeinek. Valóban: beszivárogtunk a társadalom gyökerei közé, létrehoztuk a magunk kis tolerancia kommandóit. Sajnos mégsem érezhetjük úgy, hogy teljes mértékben sikerre vittük a ránk bízott feladatot.
12. Az vélhetően nem rajtuk múlt, hogy a magyar társadalom az elmúlt években szinte tapinthatóan napról napra válik egyre intoleránsabbá. Az viszont a mi felelősségünk is, hogy az intolerancia és az ostoba gyűlölködés elhatalmasodásával szemben hogyan őrizzük meg és építjük tovább az ellenállás törekeny szigeteit. Ehhez az kell, hogy a hangunkat meghallják a másik parton is. És utánpótlás is kell, hogy a szigetek ne néptelenedjenek el. Ezek közül egyiket sem remélhetjük erős és elismert akadémiai háttér nélkül. Ahogy Sárkány Mihály mondta a Magyar Antropológiai Társaság legutóbbi közgyűlésén: a fiatalok azzal tehetik a legtöbbet az antropológia önérvenyesítő képességének javítása érdekében, ha minél előbb megszerzik a doktori fokozatot. Ameddig léteznek színvonalas antropológiai tanszékek és tehetséges diákok, addig létezni fog színvonalas alkalmazott antropológia is. Mára viszont az első feltétel sok helyen veszélybe került, így a hazai alkalmazott antropológia egyik fontos missziója az anyatudomány melletti kiállás lehet – még több és még jobb minőségű tudományos munkával.
13. 3. Nemcsak az a kérdés, elfogadjunk-e kutatási megbízást a NATO-tól. Az antropológiának – és nem csak az alkalmazott antropológiának – folyamatosan szemmel kell tartania saját viszonyát az uralkodó hatalmi rendszerrel. A tény, hogy pályafutásának kezdetén az antropológia a világ legtermészetesebb módján beállt a gyarmatosítás szolgálatába, utóbb alapos lelkiismeretvizsgálatra készítette. Ennek a múltnak az emléke óvatosságra kell, hogy intse minden külső intézményi megrendeléssel szemben.
14. A mai kor intézményi megrendelése általában burkolt formában érkeznek, pályázati felhívások és az ezekhez tartozó feltételrendszer mögé bújtatva. Ez nem jelenti persze azt, hogy ördögi erőknek vagyunk kiszolgáltatva, de annyit mindenképpen jelent, hogy a pályázati rendszerbe való bekapcsolódás nem pusztán politika-semleges technikai megoldás a kutatás vagy bármilyen egyéb, gyakorlati jellegű intervenció finanszírozására, hanem legalábbis együttműködés egy olyan rendszerrel, amelynek a visszáján az államnak az érzékeny társadalmi kérdésekért viselt hosszú távú felelőssége és átgondolt stratégiája válik elgondolhatatlanná. Ez nem filozófiai kérdés, nagyon is gyakorlati következményei vannak.
15. Többek között teszem azt a Cigány-integrációban – ahogy erre egy közelmúltban megjelent írásban Jánky Béla és Pogátsa Zoltán felhívták a figyelmet (Jánky–Pogátsa 2013). A szerzőpáros nem állít kevesebbet, mint, hogy a jóléti állam felszámolásának rövid távú, célzott projektekkel való ellentételezése kérdéses látszateredmények sorát hozta létre, ezzel aktívan hozzájárulva a közép-európai Romák helyzetének további romlásához:
16. „Ellentétben a sokat hangoztatott nézetekkel, Közép-Európa nem tett komoly kísérletet a Romák emancipációjára. Bár a régió kormányai szép számban indítottak »roma-integrációs« programokat, ezek ritkán hozták meg a gyümölcsüket, sőt, gyakran csupán annyit értek el, hogy a nem-roma lakosság ellenségességét tovább szították. Az anti-rasszista intézkedések fontosak, ám amire valóban szükségünk lenne, azok olyan etnikailag semleges jóléti intézkedések,

amelyek megnyitják a társadalmi mobilitás útját a szegény állampolgárok előtt. Nincs más kiút a szegénység-diszkrimináció csapdájából.”

17. Egyetértve a fenti elemzéssel, azt gondolom, a civil társadalom NGO-sítása, vagyis a civil kezdeményezések projekt-keretek közé szorítása – és e keretek között az éppen aktuális integrációs rezsimek kiszolgálása – ebbe a folyamatba illeszthető bele. Ráadásul a projekt forrásoknak való kiszolgáltatottság és a rész-megoldásokkal járó rész-látásmód, a radikális rendszerkritika lehetőségét erősen korlátozza, ezzel tulajdonképpen megakadályozva azt, hogy a civil társadalom betöltse a szerepét.
18. Mit tehet ebben a helyzetben a civil szférában dolgozó antropológus? 1. Távol marad és elmegegy inkább targoncavezetőnek. 2. Kívül marad és a projekttrendszerre fittyet hányva, attól elhatárolódva hallatja a hangját. 3. Belül marad a rendszerben és zárójelbe téve a nagy egész visszasságait azon a területen próbál meg tisztességes munkát végezni, amelyet többé-kevésbé átlát. Véleményem szerint mind a három pozíció védhető. Egyetlen pozíció nem az: amelyik nem képes vagy nem hajlandó szembenézni a saját külső korlátaival, és e korlátok természetével.
19. Másrésztől, az antropológia története azt is bizonyítja, hogy egy antropológiai munkásság társadalmi hasznosságát nem igazán azon lehet lemérni, ki és milyen célból adta a megrendelést, hanem sokkal inkább azon, ki és milyen minőségben teljesíti azt. Az egyik leghíresebb ideillő példa Ruth Benedicté. A II. világháború alatt Benedict az amerikai hírszerzés különleges tanácsadója volt. Az amerikai hadsereg számára az ellenséges japánok viselkedése megfejthetetlen rejtélyt jelentett és az antropológusnak szánták a feladatot, hogy pontos használati utasítást készítsen a velük való bánásmódhoz, nyilvánvalóan a leigázásuk reményében. A Krizantém és Kard azonban minden, csak nem használati utasítás a leigázás fedőnevű projekthez. Éppen ellenkezőleg: a barbár, kiismerhetetlen, ismeretlen Másikat közelebb hozta az amerikai közönséghez, és ezzel humanizálta a dehumanizált ellenséget.
20. Ezzel ellentétes példa Napoleon Chagnon esete a Yanomamikkal. Mint ismeretes, az antropológus-újságíró Thierney *Darkness in El Dorado* címmel lesújtó krónikában számolt be mindazokról az abúzusokról, amelyeket az antropológus Napoleon Chagnon és kutatótársa, a genetikus a James Neel állítólagosan elkövetett a Yanomamikkal szemben. A Chagnon-Thierney vita legújabb fázisában elfogadott ténynek számít, hogy Thierney elferdítette a tényeket és olyan bűnökkel vádolta meg a francia antropológust, amelyek nemcsak, hogy nem bizonyíthatóak, de felettébb valószínűtlenek (például a megtervezett népiirtásban való részvétel), ennek ellenére senki sem vitatja, hogy Chagnon módszerei nem mindig voltak teljesen helyénvalóak, és kutatása a Yanomamikra sok szempontból negatív hatással volt. Chagnont ma kevesen neveznék alkalmazott antropológusnak. Pedig, ha az alkalmazott antropológiát az különbézteti meg az akadémikus antropológiától, hogy az előbbi közvetlen hatással van a kutatót népcsoport életére, akkor Chagnon méltán pályázhat az alkalmazott antropológusi címre. Csak éppen negatív előjellel.
21. Ezzel a két példával azt szerettem volna alátámasztani, hogy az antropológia hasznosságát nem csak a külső korlátok, hanem az antropológus belső korlátai is behatárolják. Ezen a téren az alkalmazott és akadémiai antropológia között kevesebb a különbség, mint első látásra hinnénk. Mivel az antropológia tárgya az ember és feltétele az emberi társadalmakkal való interakció, kevés olyan antropológia képzelhető el, amely nem hat vissza valamilyen módon a vizsgált népcsoportra.
22. Sokkal inkább az számít, az érintett antropológus milyen tudományos tisztességgel és biztos morális alapokon végzi a tevékenységét, mint az, milyen – elméleti vagy gyakorlati – célokat tűz ki maga elé (vagy tűznek ki mások számára).

23.

4. Elvileg elképzelhető tárgyától távolságot tartó, azzal semmilyen közösséget nem vállaló antropológia. A francia Pinçon és Pinçon szerzőpáros arisztokraták hétköznapijait leíró mikro-szociológiája erre hajlik, és ilyen sok intézményt leíró antropológia is, mint például az Európai Unió intézményrendszerét kutató Caroline Brossat munkája.

24.

Elképzelhető-e nem elkötelezett alkalmazott antropológia? Természetesen igen. A munkáltatók megrendelését teljesítő termelékenység növekedést modellező antropológia, vagy a bevándorlási hivatalt kiszolgáló menedékkérők szavahihetőségéről szakértői véleményt kiadó antropológus megteheti, hogy csak felfele számoljon el. Szerencsére általában mégsem ezt teszi. Az antropológus ezekben az esetekben is hajlik rá, hogy a megrendelő szempontjait zárójelbe téve azoknak az oldaláról vizsgálja meg és mutassa be a valóságot, akik a hierarchikus létra alján állnak, esetleg a megrendelővel szemben pártfogásba vegye őket. Az elkötelezett antropológia (*engaged anthropology*) abban különbözik az alkalmazott antropológiától, hogy definíció-szerűen a társadalmi igazságosság oldaláról közelíti meg a problémákat, tudatosan és aktívan próbálva fellépni az igazságtalanságokat elszenvedők mellet, azokkal szemben, akik az adott ponton az igazságtalanságokat létrehozó rendszereket képviselik.

25.

Azonban az elkötelezettség önmagában még nem garancia sem a jó antropológiára, sem a valódi társadalmi hasznosságra. Az idézett Theirney-Chagnon vita, és Thierney veresége éppen arra mutat rá, hogy nem elég a jogos felháborodás és a segíteni akarás. Ha az ideológiai cél a pontos etnográfiai leírás eszköze elébe tolikodik, abból legfeljebb egy bestseller sül ki, jó antropológia nem. A fejlesztés-kritika irodalma tele van olyan példákkal, amelyekben jóindulatú antropológusok részvétele mellett a „célcsoportra” nézve katasztrofális hatású fejlesztési projektek valósultak meg. Alkalmazott antropológiát elkötelezettség nélkül véleményem szerint nem érdemes csinálni. Pontos etnográfiai háttér, körültekintő elemzés és folytonos önreflexió nélkül pedig nem szabad.

FORRÁSOK

JÁNKY BÉLA – POGÁTSA ZOLTÁN

2013 No Roma Integration Without a Welfare State. V4 Revue 2013.11.15.

On-line: <http://visegradrevue.eu/?p=1897> (A letöltés dátuma: 2013. december 19.)

Gyakorlati tudás a filozófiai antropológia, a bioetika és az alkalmazott etika perspektíváiban

(Reflexiók Biczó Gábor írására, 4)

1. Biczó Gábor jelen írásában is a tőle megszokott intenzitással, sokoldalú és alapos szakmai felkészültséggel, e szakma iránti felelősséggel, intellektuális józansággal, egyszersmind mély társadalmi-erkölcsi elkötelezettséggel tárja az olvasó elé gondolatait az alkalmazott antropológia néhány történetileg és aktuálisan is izgalmas kulcskérdéséről. Bár a szerző illetve a szerkesztő által felvetett kérdéskörök közül főként az utolsóhoz fogok kapcsolódni, reflexióm túllépi ezt a határt, több ponton érintkezve a tanulmány alapmotívumával, a „gyakorlati jellegű tudás” karakterizálásával. Az alábbi megfontolások a gyakorlati tudás egyetlen perspektívájára fókuszálnak: az alkalmazott etika, mint a modern társadalmak tudományvilágának önmagát folyamatosan diskurzusokban teremtő-reflektáló diszciplínája köré.
2. Ez a megközelítés kézenfekvő: Biczó interpretációjának vezérfonala az alkalmazott antropológia, mint „gyakorlati értékű tudás”. Ezzel a meghatározással saját tudásterületét eleve egy tágabb értelmezési perspektívába illeszti, amely perspektíva elvileg a teljes tudományos spektrumot felöleli, nem csupán a bölcsész-és társadalomtudományos tudást. E kiinduló pont feltétlenül üdvözlendő: a gyakorlati értékű tudás társadalom- és bölcsész tudományi területeken történő vizsgálatakor ennek egyetlen szeletében sem lehet kikapcsolni más gyakorlati tudásterületek hatását. Önmagában az a technika, amelyet ezen ismeretek megszerzésének, feldolgozásának és közvetítésének/kommunikálásának folyamataiban használunk, állandóan velünk él és észrevétlenül is formálja tudásunkat. Olyan tudásról van tehát szó humán területeken is, amely elsősorban ugyan *nem* a technika, a technológia és a természettudományok eredményeire és módszertani eljárásaira alapozva határozható meg, ám mindettől nem választható el. Az interdiszciplinaritás természetes létmódja lett gyakorlati tudásunknak nem csak a társadalom- és bölcsész tudományok világában, hanem egész kultúránkban.¹ Ez akkor is tény, ha a humán és bölcsész területek művelőinek jelentős része még mindig nem akar szembesülni ezzel az alapvető vonással.
3. Biczó Gábor írása e deficit leküzdésének kiemelt fontosságára hívja fel a figyelmet, s ennyiben mondanivalóját a társtudományoknak is adresszálja.
4. E civilizációs fordulat bemutatásában G. Vattimo koncepciójához csatlakozik, amely koncepció alapján nem csupán a fenti értelemben vett, nem feltétlenül reflektált interdiszciplinaritás jelentőségére kell gondolni, hanem arra a mélyreható változásra, amely a társadalom- és humán tudományi területek gyakorlati tudásának felértékelődésében érhető tetten. A szerző hangsúlyozza azt a radikális változást, amely az emberi civilizációban a társadalmi és kulturális szerveződések addig soha nem látott bonyolultságában ölt testet (vö. Biczó 2014 – bevezetés). Ebben az újfajta szerveződési mintában kitüntetett jelentőséget nyernek a humán-és társadalomtudományok: szakmai és társadalmi felelősség hárul rájuk az új keretekben, szerkezeti formákban megmutatkozó új jelenségek és tendenciák megértésében, értelmezésében, a társadalmi nyilvánosság, a politikai döntéshozók, a felelősen gondolkodó polgárok felé való közvetítésben. Ezen alapvető szerkezeti változások nem valamiféle hatalmi harc kifejezői a különböző tudományterületek között, szögezi le Biczó. Jelenleg a tudományok előtt álló sürgető közös alapvető feladat a sok összetevőből eredő új helyzet felismeréséből, elemzéséből eredő és új stratégiákat igénylő, ezekhez illesztett újfajta kompetenciák és együttműködési formák kidolgozása.
5. Miként az alkalmazott antropológiában, az alkalmazott etikában is nyilvánvaló: a természettudományos és technikai tudás nem lebecsülendő a humán-és társadalomtudományok előtérbe

kerülésének idején sem, sőt: elsősorban a bennük permanensen zajló változások vezettek a bonyolult szerveződésekhez és az ebből eredő új döntési helyzetekhez. Gondoljunk csak arra, hogy a biotechnológia eredményei milyen mértékben bővítik az élet kezdetére és végére vonatkozó cselekvési opciókat, s ez mekkora döntési felelősséget jelent ez minden érintett számára! Az ilyen esetek világosan kifejezik: a megfelelő természettudományos és orvosi tudás mellett szükség van jogi, etikai, teológiai, pszichológiai stb. kompetenciákra és az ezek közötti diskurzusra, amelynek eredményei tanácsadás formájában segíthetik az érintett pácienseket.

6. Ezen röviden jelzett általános feltételek közepette *újrágondolandó a gyakorlati értékű tudás státusza*, eredményeinek ésszerű alkalmazhatósága és az alkalmazás határainak újbóli meghú-zása a különböző tudományterületeken. Az alkalmazott etikán belül jellegzetes példa a *bioetika* mint szubdiszciplína, amely a technikailag, orvosilag lehetséges és a morálisan kívánatos be-avatkozások közötti feszültségből indul ki, a megfelelő diszciplínák valamint a cselekvési op-ciók és döntéshelyzetek határán vizsgálódik, keres választ, illetve kínál gyakorlati lépéseket ori-entáló opciókat konkrét jelenségek kapcsán felmerülő orvosi, jogi, etikai kérdésekre. Olya-nokra, amelyek a megváltozott technikai lehetőségeknek az orvoslás közegébe való beágyazó-dása révén szinte mindenkit érintenek, kezdve a mesterséges megtermékenyítés variációitól a „jó halál” etikailag és jogilag roppant bonyolult problematikájáig. A bioetika egyfajta *tanács-adói* szerepet vállal az érintettek korábbi életét megváltoztató új helyzetben (pl. irreverzibilis kómába esett családtag). Tanácsadóként lép fel nem csak egyéni élethelyzetekben, hanem kor-mányok, parlamenti bizottságok döntéseinek előkészítési folyamatában is.

7. Az alkalmazott etika és szubdiszciplínái, hasonlóan az alkalmazott antropológiához, *filozófiai* kérdésekkel is szembesül, amelyek rávilágítanak arra a perspektíva-váltásra, amelyet Biczó Gá-bor jelez az alkalmazott antropológia jelenlegi helyzete kapcsán (vö. Biczó 2007).² Ugyanakkor a filozófiai kérdések a gyakorlati tudás megváltozott közegében maguk is másként merülnek fel. Erre Biczó is rámutat, többek között az ismeretrepresentáció tárgyalásakor. A filozófiai kér-dések és aspektusok specifikálódására a gyakorlati tudás legkülönbözőbb területein és e terüle-tek közötti együttműködési formákban kiváló példát mutat Jürgen Habermas *Die Zukunft der menschlichen Natur* című írása. Ez a szöveg más szempontból is érdekes. Biczó Gábor illetve a szerkesztőség figyelemfelkeltő soraiban megfogalmazottak szerint a nemzetközi szakirodalom ismerete fontos adalék lehet a gyakorlati értékű tudás hazai helyzetbe hozásához. Ez a megfon-tolás bízott arra, hogy az alábbiakban a *német filozófiai-etikai diskurzus*ból emeljek ki két, a vizsgált téma szempontjából releváns írást. Az egyik az említett mű, a kortárs alkalmazott etika filozófiai vonatkozásainak referenciapontját képező Habermas-kötet (Habermas 2005). A má-sik egy kevésbé ismert fiatalabb német filozófus, Andreas Vieth munkája: *Einführung in die Allgemeine Ethik*.

8. Habermas a gyakorlati tudás felülvizsgálatát az etikai hagyományok, az autonómia és a társa-dalmi kommunikáció, valamint a „biotechnika” (a ma használatos terminológia: bioechnoló-gia) ütközési pontjain vizsgálja. Az autonómia és a méltóság veszélyeztetettségét érzékelve, a filozófiai antropológia Plessner-i változatához fordul az új stratégia felvázolásában. Szinte kí-nálkozik a megjegyzés: Plessner és a klasszikus német antropológia bevonása Biczó Gábor filo-zófiai megalapozottsági igényű alkalmazott kutatásaiba bizonyosan tovább gazdagítaná eddigi szempontjait. Vieth az alkalmazott etika diskurzusaira kitekintve, ugyanakkor szisztematikus igényvel, valamint jellegzetes esetek és példák elemzésével mutatja fel ennek a gyakorlati tu-dásterületnek sajátosságait. A dedukcióval szemben az adott eset közelebbi vizsgálatát (*Betrachtung*) preferáló ismeretelméleti pozíciót normatív-megalapozó igényvel kapcsolja ösz-sze. Ez a metodológiai alapállás inspiráló lehet Biczó Gábornak az ismeretrepresentáció kap-csán megfogalmazott módszertani dilemmáiból kiérezhető megoldási irány kidolgozása szá-mára. A kazuistika Vieth által preferált ismeretelméleti pozíciója ugyanakkor nem zárja ki a szóban forgó eset komplexitása felfejtésének igényét és lehetőségét, ám anélkül, hogy a speku-latív dialektikára kellene visszanyúlni. Az alkalmazott tudásterületek diskurzusai számára Hegelből sokkal inkább a komplexitás és a partikularitás gondolatai aktualizálhatók, s nem a deduktívnek minősített, ilyenként is félreértett spekulatív rendszer, amire Biczó Gábor hivat-kozik.³

9. Habermas és Vieth munkáiban közös, hogy a széles értelemben vett gyakorlati tudásunk változásainak újszerű jelenségeit érzékelik és értelmezik, s keresik az elméleti- módszertani alapokat, eljárásokat mindennek adekvát értelmezésére és a legitim alkalmazási lehetőségek feltárására. Ez a törekvés lényegét tekintve egybeesik a Biczó Gábor által vázolt problémákkal és feladatokkal az alkalmazott antropológia területén. Ezért kézenfekvő a már vázolt, s a következőkben néhány részletében még tovább kifejtendő összevetés.

A gyakorlati tudás újragondolásának szükségessége a biotechnológia és a filozófiai antropológia metszéspontjain

10. Habermas abból indul ki, hogy teljesen új feltételek között kell válaszolnunk a helyes és jó életre vonatkozó, legalább Arisztotelészig visszanyúló kérdésre. (Ez a régi filozófiai etikai kérdés összefüggésbe hozható az alkalmazott antropológia terepmunkájában felmerülő, az élet értelmére irányuló kérdéssel, amire Biczó utal.) A filozófiai etikai kérdés kapcsán ma egészen más okok miatt jutunk ugyanarra a következtetésre, mint Nietzsche a *Vidám tudományban* (Habermas 2005: 11). A helyes és a jó élet utánzásra méltó modellje, úgy tűnik, érvényét veszítette: többé nincs olyan életmód, amelyet követendő példaként lehetne felmutatni. John Rawlshoz csatlakozva, Habermas is hangsúlyozza a világnézetek, életformák, „életstílusok” pluralitását, amely a növekvő individualizálódás következménye. Vagyis Habermas arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy az újkori filozófia univerzalitás-igényét a modernitásban alapjaiban megváltozott élet átalakította. Az individualizálódás mint a modernitás alapvető beállítottsága azt is jelenti, hogy a modern társadalmak *mindenki* számára azonos szabadságot biztosítanak – mégpedig ahhoz, hogy a jó életről *saját, személyes* elképzelést alakítsanak ki és lehetőségeik szerint meg is valósítsák azokat. Univerzalitás a jogokban, individualitás az életvezetésben – ez a feszültség az alapja a modern egyén morális problémáinak. Ráadásul az egyéni élettervek nem függetlenek az interszubjektív életösszefüggésektől, ellenkezőleg: az emberi létmód eleve és mindenkor kommunikatív (Habermas 2005: 12–13). Habermas gondolatait tovább szöve: ez az alaphelyzet roppant módon bonyolítja a modern individuumok morális reflexióit, amelyeket a gyakorlati tudás sajátos területeként a modern etikák diszciplináris keretekben és diskurzusokban tematizálnak.
11. Habermas gondolatai kapcsán felmerül az individualizálódás és a szociális együttműködési formák feszültségekkel teli konstellációiban fellépő változások hatásának kérdése annak a gyakorlati tudásnak a státuszára, tartalmára és funkciójára, amelyet az antropológus nyerhet és kommunikálhat. Biczó Gábor felhívja a figyelmet az együttműködési formák fontosságára az alkalmazott antropológiában, ahol az együttműködésben, eltérően a modern társadalmak Habermas által feltételezett szimmetrikus viszonyainak modelljétől, az érintkezési formákban aszimmetrikus viszonyok dominálnak. A terepmunkát végző, szimmetrikus közegben szocializálódott kutató hogyan alakul át a terepmunkában egy aszimmetrikus viszony domináns szereplőjévé, illetve hogyan képes a multiplikálódó személyes és szociális identitásait úgy kezelni, hogy mindez nem sodorja veszélybe kutató munkájának hitelességét és saját identitását? Netalán inspirálóan hatnak rá e meghasonlottságok? További kérdés a Habermas nevéhez köthető „kommunikatív cselekvés” formáinak napjainkban zajló radikális átalakulása pl. az etnográfia terepmunkájának mindenkori közegében. Elegendő itt a globalizáció olyan jelenségeire utalni, mint pl. a mobiltelefon vagy az internet világszerte való elterjedése a legeldugottabb falvakban, éhséggel küszködő családokban.
12. Ám Habermas közvetlenül is foglalkozik antropológiai kérdésekkel, amire a biotechnológia, vagy az ő terminusával: a biotechnika fejleményei készítenek. Aktualizálja a kiemelkedő német antropológus Helmut Plessner⁴ különbségtevését a „test lenni” (*Leibsein*) és „testtel rendelkezni” (*Körperhaben*) jellegek között.⁵ Ez a különbség meglepően időszerű: a biotechnológia fejleményeinek eredményeként eltűnőben van a határ az általános természeti értelemben vett „vagyunk” és az organikus természeti értelemben vett, saját magunk általi alakítás között. Ez a

német filozófus szemében igen nyugtalanító jelenség (Habermas 2005: 44). Ugyanis megváltoztatja az eddigi nembeli önértelmezésünket és belenyúlik a genetikailag programozott személyek önértelmezésébe is.

13. A biotechnika jelenségei nyomán az *önmagukra vonatkozás új módja alakul ki*: a szubjektumok önértelmezésétől függ, hogyan akarják használni a technikailag és orvosilag lehetséges új és újszerű döntési játéktereket. Tőlünk függ, hogy autonóm módon, a normatív mérlegelés mértékét követve, vagy pedig önkényesen, tetszés szerint használjuk ezen új döntési területeket (Habermas 2005: 27). Habermas az emberi genom példáját hozza fel. Az ebbe való beavatkozás lehetőségét kétféleképpen szemlélhetjük: 1. szabadságunk növekedéseként, amely azonban normatív szabályozást igényel, 2. önhatalmú beavatkozásként, amelynek semmiféle önkorlátozásra nincs szüksége (Habermas 2005: 28). Ezen a példán világítja meg a filozófiai antropológiai aspektust, azt a kérdést, hogy egyáltalán normatív lényeknek akarjuk-e még magunkat tekinteni, amely lények egymástól szolidáris felelősséget és kölcsönös respektust várnak el?
14. Itt felvethető a kérdés, hogy vajon elegendő-e az alkalmazott antropológia területén a deskriptív és az analitikus módszerek kiemelése? A normativitás zárójelbe tévése, amit Biczó tanulmánya sugall, vajon nem gyengíti-e az alkalmazott antropológiát, amely bevallottan filozófiai megalapozási igénnyel lép fel? Ha viszont elismerjük azt, hogy mint emberek normatív lények vagyunk, ennek megfelelően szolidáris felelősséggel és kölcsönös respektussal viszonyulunk egymáshoz, akkor hogyan lehet ezt a filozófiai antropológiai jelleget bevonni a terepmunkába, anélkül, hogy sérülne a deskriptív és az analitikus eljárások használatának prioritása, s hogy megkérdőjeleznénk az alkalmazott antropológiában előfeltételezett aszimmetrikus érintkezési formákat?
15. Amikor Habermas rákérdez arra, hogy vajon milyen helyi értéket kell tulajdonítanunk a morálnak és a jognak mint szabályozó entitásoknak egy olyan szociális környezetben, amely minden további nélkül átállítható *normamentes-funkcionalista fogalmakra* a biotechnika révén, akkor nyilván nem arról van szó, amit az imént a normativitás zárójelbe tévézésének nevezünk az alkalmazott antropológiában (Habermas 2005: 32). A normamentes-funkcionalista fogalmak alkalmazása a biotechnológiában annak a vészhelyzetnek a bekövetkezése, amikor már nem is reflektálunk arra, hogy miről is van szó és mi vezetett ide. Erről az alkalmazott antropológia Biczó-féle felfogásában szó sincs. A normativitás felfüggesztése történhet funkcionális okokból, de ennek reflektálása e gyakorlati értékű tudás előfeltételei közé tartozik és ilyen módon biztos védelmet jelent a normamentes-funkcionalista alkalmazással szemben.
16. Habermas stratégiájában a filozófiai antropológiának és az ehhez kapcsolódó etikának és morálnak kiemelt szerepet juttat a kialakuló új helyzet (újra)szabályozásban. A filozófiának a jó és helyes életre irányuló eredeti kérdése szerinte éppen antropológiai általánosságában újulhat meg. Az állandóan bővülő új technológiák kényszerítenek arra, hogy a kulturális életforma, mint olyan és nem csupán az individuum-függő jó élet helyes értelmezéséről folytassunk nyilvános vitát (Habermas 2005: 33). A filozófusoknak nem szabad ezt a bonyolult tárgykört a biotudományoknak vagy a science-fiction-nek átengedni: a saját hagyományoknak az új helyzetre való átállítása lehet a megfelelő stratégia. Habermas az etika (és a jog) antropológiai megújítási programjának vázolásakor az új helyzetnek megfelelő új önértelmezésre, újszerű feladat-meghatározásra hívja fel a figyelmet – implicite a kulturális, humán, és szociális életforma minden területén (vö. ehhez Rózsa 2008a, 2011a, 2011b). E változások logikus következménye az ezen életformákhoz kapcsolódó tudományterületek felértékelődése – gyakorlati, cselekvést orientáló tudásként. Más érveléssel, de ugyanerre a következtetésre jut Biczó Gábor is Vattimo megfontolásaihoz kapcsolódva, ahogyan ezt a fentiekben láttuk.
17. Habermas megfontolásai mögött az autonómia paradox jellegére ismerünk. Az autonómia térnyerése nem választható el attól a jelenségtől, amely a társadalmi modernizáció fontos aspektusa: az életvilágoknak a hagyományoktól való megfosztásától (Habermas 2005: 50). Ebben elsősorban nem veszteséget lát, hanem azon objektív életfeltételekhez való „kognitív alkalmaz-

kodást”, amely életfeltételek a tudományos-technikai haladás következtében újra meg újra forradalmasodnak. Tegyük hozzá: a kognitív alkalmazkodás permanens kihívása az egyéni autonómiát instabil jelleggel ruházza fel. Amit Kant a szükségszerűség birodalmához sorolt, az most a véletlen birodalma lett. E jelenség mögött azt a tendenciát találjuk, hogy a géntechnika eltolja a természeti bázis és a szabadság birodalma közötti határt.

18.

Mindez megváltoztatja a morális tapasztalatunk össz-struktúráját (Habermas 2005: 50. – Habermas megfogalmazásában: Enttraditionalisierung von Lebenswelten). Ronald Dworkinra hivatkozik Habermas: Dworkin szerint félünk attól a kilátástól, hogy emberek más embereket terveznek, mert ez a lehetőség eltolja a véletlen és a döntés közötti azon határt, amely értékmérőink alapjául szolgál. Hozzátehetjük: a határeltolódás mint „normálissá” vált jelenség a cselekvések és a gyakorlati tudás területein magát az instabilitást stabilizálja, s ezzel a normaadó tudást (a morál illetve az erkölcs vagy a jog szféráit) radikálisan új helyzet elé állítja.

19.

Habermas azonban nem adja fel a normativitás hagyományát. Az emberi méltóság és az emberi élet méltósága közötti különbség felvetésekor felülvizsgálja a normativitás releváns igényét a modern plurális, individualizált társadalmakban. A normativitás alapjává az antropológiai konstansként tételezett racionális elfogadhatóságot teszi, amely világnézetileg semleges kijelentésekre vonatkozik arról, ami minden egyes egyén, azaz különböző világnézetű, értékeltű egyének számára jó. Ez az általános, antropológiai alapokon nyugvó formula alkalmas lehet a morál alapjának meghatározására, s annak a kérdésnek a megválaszolására, hogyan tudjuk meghatározni a morális jogok és kötelességek lehetséges hordozóinak univerzumát (Habermas 2005: 61).

20.

A morális magatartást azon függőségekre és rászorultságokra való konstruktív válaszként értelmezi Habermas, amely az organikus diszpozíciók és a testi egzisztencia állandó esendősége tökéletlenségében, azaz antropológiai jellegekben alapozódik meg, vagyis nem a biotechnológia fejleményeiben. Ez persze nem véletlen: a normativitás védelme, ami Habermas elsődleges célja, a biotechnikai funkcionalizmus háttérbe szorítását igényli. A morális rend eleve törékeny konstrukció, amely két dolgot véd egyben, a physist a testi, a személyt a belső és szimbolikus sérülésekkel szemben. Habermas e törékenysége és instabilitás ellensúlyozására a társadalmi interakciót és kommunikációt javasolja. Az egyén csak intakt elismerési viszonyok között képes magát stabilizálni (Habermas 2005: 61). Ami egy organizmust a szó teljes értelmében személylété tesz, az a másokkal megosztott életvilág nyilvános interakciós összefüggéseibe való felvételének társadalmilag egyénített aktusa (Habermas 2005: 64). A nyelvi közösség nyilvánosságában alakul át a természeti lény egyénné és ésszerű személlyé.⁶ Ebben a vonatkozásban tesz különbséget az emberi élet méltósága és a minden személynek jogilag garantált emberi méltóság között (Habermas 2005: 67).

21.

Ebben a gondolatmenetben a morál nembeli-etikai beágyazottságára (*gattungsethische Einbettung der Moral*) teszi a hangsúlyt (Habermas 2005: 70). A „terméketlen világnézeti polarizálódással” szemben a filozófiai diszkusszióknak antropológiai megalapozási irányt kíván adni, amikor az emberi nem etikai önértelmezését állítja előtérbe. A nem etikai önértelmezésének terepe a kulturális életformák, amelyekhez viszont értelmezési rendszerek tartoznak. E rendszerek Habermas szerint egy „szoros” antropológiai beágyazottságú kontextust kínálnak a mindenkori érvényes morális kódok számára. A modern pluralista társadalmakban a metafizikai vagy vallási értelmezések alá vannak rendelve a világnézetileg semleges jogállam morális alapjainak, amelyek békés egymás mellett élésre köteleznek. Mindennek tartóoszlopa a nem jelzett „minimális” etikai önértelmezése (Habermas 2005: 74).

22.

Am az emberi természet technizálása egy olyan nembeli etikai önértelmezést provokál ki, amely az önmeghatározóan élő és felelősen cselekvő személyek normatív önértelmezését veszélybe sodorja (Habermas 2005: 76). Ennek eredőjeként a cselekvés instrumentális formája lesz domináns. Példa erre, amikor a szülők – saját preferenciáik alapján – leendő gyermekük genomjába való beavatkozásról mint egy tárgyról döntenek, akinek számára felnőttkorára ennek a beavatkozásnak egzisztenciális következményei lehetnek. Az eltárgyasító perspektívával

szemben a résztvevői perspektíva képes lehet arra, hogy pl. a beavatkozó orvos egy interakció részeseként ne a technikus objektíváló beállítottságát foglalja el, hanem anticipálja azt, amit a leendő személy a kezelés alapvetően megtámadható céljaként fogna fel (Habermas 2005: 91). Habermas megfontolása mögött nem nehéz felismerni Kanthoz kötődő meggyőződését a személy önérték-és öncél-mivoltáról. Ugyanakkor Kanttól eltérően hangsúlyozza: e normák általánossága biztosítja az egyenlő bánásmódot, ám nem maradhat elvont: minden személy egyéni élethelyzete és életterve iránt szenzibilisnek kell lennie (Habermas 2005: 98).

23.

Hogy milyen mélyreható változást provokál ki a biotechnológia, azt jól mutatja Habermas alábbi észrevétele: Kopernikus és Darwin a geocentrikus illetve az antropocentrikus világképet törték össze. Ebben a sorban harmadik decentralizálásnak nevezhető a test (*Leib*) és az élet alávételése a biotechnikának (Habermas 2005: 95). E genetikai intervenció deficitje, hogy nem nyitja meg azt a kommunikációs játékteret, amelyben a tervezett gyerek, mint egy másik személy bevonható lenne a megértési és egyetértési folyamatba. Vagyis nem engedi meg a szocializáció kritikus elsajátítását (Habermas 2005: 107–108). A genetikai programozás aszimmetrikus kapcsolatot hoz létre, amelyet Habermas eleve negatív jelenségnek tart (Habermas 2005: 110). Mivel a programtervező egyoldalúan rendelkezik egy másiknak a genetikai állománya fölött, ezáltal paternalisztikus szándékkal állít fel a tőle függő másik számára élettörténetileg releváns váltásokat. Ezt a szándékot az érintett később ugyan értelmezheti, de nem teheti meg nem történtté. Az aszimmetria e tárgyiasító formája kérdéseket vet fel az alkalmazott antropológia számára is: milyen erkölcsi biztosítékokat lehet és kell kidolgozni az ilyen típusú aszimmetria kivédésére a terepmunkában? Hol van a határ a normális, etikailag elfogadható és az elutasítandó eltárgyasítás között? Ezt az alkalmazott etika nem írhatja elő az alkalmazott antropológia számára, de ajánlásokért talán lehet és érdemes hozzá fordulni.

24.

Habermas gondolatvezetéséhez visszatérve: miért akarunk mégis morálisak lenni, ha a biotechnológia megtámadja nembeli lény-identitásunknak? Az eltárgyasító praktikák nem „normalizálhatók” ott, ahol minden polgár ugyanazzal a joggal rendelkezik az autonóm életvezetést illetően (Habermas 2005: 114). Az életvilág és a politikai közösség praktikáit a modern plurális társadalmak az ésszerű morál és az emberi jogok premisszáira alapozták, ami közös alapot kínál a világnézeti különbségeken túlmutató emberhez méltó élethez. Nem véletlen, hogy a biotechnológiában felvetődő törekvés a nembeli identitás megváltoztatására érzelmi ellenállásba ütközik a társadalomban (Habermas 2005: 125).

25.

Világosan kell látnunk: nem a naturalisztikus világképek, hanem a feltarthatatlanul haladó biotechnológiák ássák alá a morál természetes mentális előfeltételeit. Ez ellen segít a morál stabilizáló beágyazása egy olyan nembeli etikai, azaz antropológiai önértelmezésbe, amely tudatosítja bennünk ennek a morálnak az értékét és előfeltételeit, mielőtt hozzá szoknánk az autonómia-tudatnak és a generációk közötti egyenlőségnek a szinte észrevétlenül lopakodó revíziójához (Habermas 2005: 155).

26.

Összegzésként megállapíthatjuk: az antropológiai dimenzió és az egyéni életterv összekapcsolása a morál és a jog normatív szféráiban Habermas alapvető jelentőségű megfontolása a biotechnológia által felvetett problémák szociálisan és individuálisan egyaránt megfelelő kezelésére. Ám egyetértés ezekben a kérdésekben végső soron *széleskörű nyilvános diskurzusban* jöhet létre, amely magába foglalja a lehetséges és reflektált ellenvetések komplexitását, valamint az érintett érdekek és értelmezési perspektívák sokféleségét. Egy ilyen komplex diskurzus nem nélkülözheti a gyakorlati tudás különféle diszciplínáit, így az alkalmazott antropológiai tudást sem. Biczó Gábor számos megfontolása adalék lehet e Habermas által kezdeményezett diskusszióhoz, amelybe érdemes lenne közvetlenül is bekapcsolódnia. A nembeli antropológiai normativitás védelme lényegét tekintve az ember-mivoltunk melletti kiállás a kulturális sokszínűség és az egyéni élettervek sokfélesége globalizálódó világában, amelyet bizonyos körök újra meg újra veszélybe sodornak. Ne feledjük: Habermas példája – a kontrollálatlan, normaellenes biotechnika funkcionalizmusa és instrumentalizmusa – csak egyike a gyakorlati értékű, a humanitást szolgáló (normatív) tudásunkat veszélyeztető, hatalomra törő szféráknak.

Az alkalmazott etika mint gyakorlati tudás

27.

Az alábbi rekonstrukció nem kapcsolódik közvetlenül az alkalmazott antropológiához, ám a gyakorlati tudás egyik kulcsterületének specifikumait mutatja fel, amely specifikumok, megfelelő tudományos transzformációk útján, más tudásterületeken is értelmes kérdésekhez és újszerű nézőpontokhoz vezethetnek. Az alkalmazott antropológiára lefordítva: nem csak az itt nyerhető gyakorlati tudás alkalmazása körüli etikai kérdések merülnek föl, amire a szerkesztők rákérdeznek. Az antropológia gyakorlati tudás konstituálásának folyamatában annak kezdő lépéseitől egészen a lezárásig szembesül mind a kutató, mind a kutatás „tárgya” (ami maga is etikai probléma, ti. a „másik” tárgyiasításának és instrumentalizálásának „terméke”) etikai kérdések tömegével. Innen tekintve úgy fogalmazhatunk, hogy az alkalmazott etika ajánlattevőként és tanácsadóként léphet fel sajátos problématerületen és diskurzusokban (és nem egyszerűen tudományos diszciplínákhoz kötötten) a *gyakorlati tudás mint olyan konstituálása és alkalmazása viszonylataiban*.

28.

Az alkalmazott etikát A. Vieth 2006-os munkájában gyakorlati tudásként értelmezi, amely az általános etika és sajátos problématerületek közötti átmeneti közegben mozog, így egyfajta köztes terület (Vieth 2006). Az erről szóló viták részben a *közösségi élet normatív alapelveiről* szólnak, amely közösségi életben az *egyéni élettervek* konstruktív összhangban vannak egymással. Erre a két pólus között feszülő vitára rá vagyunk kényszerítve: világunk állandó változásait és cselekvési játéktereink megállíthatatlan bővülését új etikai kihívásként kell felfognunk, *mind egyénileg, mind közösségként* (Vieth 2006: 7). Az alkalmazott etika előfeltevése – Habermas nyomán – Vieth szerint is a pluralizmussal, az életformák sokféleségével és a személyek autonómiájával jellemezhető modern társadalom.

29.

Az alkalmazott etika ugyanakkor *konkrét* morális kérdésekkel foglalkozik, s nem általános filozófiai etika. Összekötő elem benne az *evaluatív egyéni, közösségi vagy intézményi tapasztalat irritációja*, amelyet a megváltozott és változó feltételek váltanak ki. Az irritáció azt jelenti, hogy bizonyos dolgokat, jelenségeket morálisan és etikailag problematikusnak tekintünk. Ebben a konfrontálódásban értékszempontokat juttatunk érvényre. Ezért itt az etikai problémák megoldása nem csak abban áll, hogy filozófiailag kielégítő érveket juttatunk érvényre, hanem méltányosan járunk el a problematikusként megélt szituációban részt vevő személyek evaluatív tapasztalatával. Az alkalmazott etika alapirányultsága éppen ebben áll: nem előír, mint a hagyományos filozófiai etika, hanem személyeknek kínál gyakorlati orientációt a korábban érvényes és működő gyakorlati tudásuk kérdésessé válása esetén. Minden érintett személy gyakorlati tapasztalatával méltányosnak kell lennünk, akkor is, ha azokkal nem értünk egyet. Vagyis az alkalmazott etika nem osztja sem a fundamentalizmus, sem az univerzalizmus pozícióját (Vieth 2006: 8–9). Itt nem általánosan érvényes kötelességekről van szó, hanem gyakorlati orientációkról olyan helyzetekben, amikor a személyek evaluatív tapasztalatának irritációit tisztázni kell, mégpedig úgy, hogy ezt maguk az érintett személyek teszik az új helyzettel való szembesülésük során. Az alkalmazott etika olyan gyakorlati tudás, amely a normativitás igényének megőrzése mellett nem rendelkezik olyan ismerettel vagy normával, amely mindig igaz. Nem preskriptív és nem extern álláspont (Vieth 2006: 10). Mivel nem extern, ezért nem is „objektív”. Ezek a jellegek megfontolásra érdemesek az alkalmazott antropológia területén is. Felmerül a kérdés: hogyan lehet a terepmunkában érvényesíteni az ismeret hitelességének követelményét úgy, hogy ennek kimunkálásában a személyek különböző, akár aszimmetrikus pozíciókat foglalnak el, ám mégsem kerül sor instrumentalizálásukra? A hiteles ismeret kimunkálásában az objektivitás szokásos követelménye nem kielégítő: a szakértő nem csak extern pozíciót foglal el, hanem résztvevő is, s a vizsgálat „tárgya” egyúttal személy is, s ilyenként respektálandó mindenki más részéről. A terepmunka résztvevői tehát többszörös relációban viszonyulnak egymáshoz, ami az alkalmazott etika mint konkrét etika eszköztárának és tudástartományának bevonását értelmessé teszi. Jó esély van arra, hogy a megcélzott hiteles ismeret megbízhatósági és hitelességi szintje a fenti szempontok bevonása és kimunkálása révén emelkedik. Mindez a „végső eredményt”, a gyakorlati tudás új produktumát bizonyosan magasabb értékkel ruházza fel.

30. Az alkalmazott etikában fontos a felelősen cselekvő személy képzete. Ez nem csak azt jelenti, hogy helyesen és jól cselekszik, hanem azt is, hogy tudja: miért cselekszik helyesen és jól. Az autonóm cselekvés e reflexív eleme az alapja annak, hogy a személyek nem egyszerűen utánóznak szabályokat és tilalmakat, amelyeket meggyőző autoritások ajánlanak. A felelős cselekvés az önálló etikai reflexió képességét feltételezi. Ez a személyek autonómiájának egyik alapja. Az etika, illetve a morál fő feladata éppen ebben a relációban világos: az, hogy személyeknek e gyakorlati vonatkozásban is orientációt adjon (Vieth 2006: 13–14).
31. A fentiek alapján könnyen belátható, miért lett problematikus az újkori filozófia etikáinak törekvése az univerzalitásra és a pártatlanságra. A morális bizonyosságok ugyanis a világunkban újra és újra megrendülnek. Az alkalmazott etika feladata, hogy a személyeknek ilyen helyzetekben utakat mutasson, hogy visszanyerhessék a számukra és a közösség számára megfelelő gyakorlati orientációt. A cselekvők sikeres gyakorlati orientációja összeegyeztethető az egymást akár kölcsönösen kizáró morális képzetek pluralitásával, ami diskurzusokban alakítható ki. Felmerül a kérdés: milyen sajátosságai vannak e diskurzusnak az antropológiai terepmunkában, ahol a morális képzetek pluralitása már csak a nagyobb kulturális távolságok miatt is jóval tágabb kört ölelhet fel? S milyen kölcsönösen elfogadott kritériumok mellett lehet ezt a távolságot a közösen kimunkálendő kommunikációs formák számára szakmailag és etikailag is megalapozottan áthidalni?
32. Az etikai vitákban a megoldások kompromisszumok formájában adódnak. E kompromisszumok rámutatnak arra, hogy a cselekvés területén nem csak etikai aspektusok relevánsak, hanem pl. a döntések jogi feltételei, ökonómiai hatása, a társadalmi és kulturális tradíciók. Az alkalmazott etikának méltányosnak kell lennie a gyakorlati orientáció egyéni és közösségi törekvéseinek e komplexitásával szemben (Vieth 2006: 15). Az alkalmazott etika ebben az értelemben az *etikai tanácsadás tevékenysége*. Az intézményesített etikai tanácsadás a medicina területén a legelterjedtebb és a leginkább kidolgozott. Ez az alkalmazott etika a bioetika szubdiszciplinájában, a bioetikában exemplárisan követhető.
33. Az alkalmazott etika elméleti megalapozásaként Vieth a *kazusztikát* (casus: eset) preferálja. A kazusztika az etikai reflexió és elméletképzés magvát az észlelés (*Wahrnehmung*) analógiájára koncipiálja. A személyek biográfiai fejlődésük folyamán megtanulják, hogy a szituációkat etikailag jelentősnek észleljék. Ami etikailag helyes vagy helytelen, a szituációk gondos és megfontolt szemléléséből/vizsgálatából (*Betrachtung*) derül ki. E vizsgálódás nem érzéki észlelés, hanem olyasmi, amibe az egyéni és a kulturális tapasztalatok is konstitutív módon belefolyanak. Ez a megismerési forrás összekapcsolódik az etikai kérdések és válaszok konkrétságának képzetével, a sajátos szituációra való vonatkozással. Az etikai érvényességi kérdések ezért csak *partikularisztikusan* válaszolhatók meg: csak a konkrét esetben derül ki, hogy mi a jó, a helyes és megfelelő.² Ezek az ismeretelméleti megfontolások gyümölcsözőek lehetnek a gyakorlati tudás más területein is, s az alkalmazott antropológia helyes ismeretre irányuló igényének kielégítésére is alkalmasnak tűnnek. A konkrét eset, valamint az észlelés és a gondos vizsgálat mint egyfajta előzetes fogalomalkotási lépés konstellációja védelmet kínál a megelőzően felállított fogalmi konstrukciók elvontságával szemben, ugyanakkor mint (hármás) konstelláció biztosítékot kínál az egyes eset részleteiben való túlzott elmerülés, illetve az észlelés szubjektivitásának veszélyei ellen.
34. Az alkalmazott etika centrumában azonban nem az elméleti megalapozás, hanem a gyakorlati tudás alkalmazhatósága áll, amely az etikai tanácsadásban ölt testet. Az orvoslásban eredetileg az orvos volta az etikai instancia, ami ósrégi hagyományra megy vissza. Ez a szerep mára a gondozó személyzet és a páciens autonómiája felől is relativizálódott. A modern társadalmakban a személy autonómiájának kitüntetett értéke ahhoz vezet, hogy konfliktusos esetben a végső döntés a páciensre esik. A medicina haladása, a biotechnológia által kínált opciók állandó bővülése is abba az irányba hatott, hogy a kezeléssel való döntéseket többé nem csak orvosok hozzák meg, tisztán orvosi szempontok szerint.

35. Az etikai tanácsadó testületek szerepe ebben az új helyzetben rendkívül megnövekszik. Tevékenységük nemzeti és nemzetközi grémiumok törvényei mentén orientálódik. Tanácsadási eredményeik lokálisan irányvonalként szolgálhatnak, mivel meghatározott problématerületeken a nyilvános vitákban kialakult eredmények normatív autoritást nyernek. Ha pedig e testületek tanácsadási eredményei bekerülnek a törvényekbe, akkor kötelező jogi erővel rendelkeznek.
36. A helyi grémiumokban való tanácsadás ezzel szemben az etikai orientálást szolgálja a saját intézményben végrehajtott cselekvés vonatkozásában. Ilyen grémiumok az etikai bizottságok kutatóhelyeken. Sajátos etikai problémák megoldásával foglalkoznak, mint pl. segítségnyújtás konkrét kezelési döntéseknél. E bizottságok védik a pácienseket mint az orvosi kutatás tárgyait: világossá tesznek a kísérletekhez fűzött jogosulatlan reményeket, túlzott ígéretek és nem megfelelő kockázatokat. 1995 óta Németországban törvény írja elő az egyetemek orvosi karain és a tartományi orvosi kamarákban a kutatási projekteknek az etikai bizottságok által történő értékelését. Az etika ebben az összefüggésben a kutatási projektek minőségbiztosításának egyik aspektusa. A klinikai vagy kórházi etikai bizottságok funkciója továbbá az orvosi etikában való továbbképzés azzal a céllal, hogy az intézmény morális integritását biztosítsák. Ennyiben *etikai problémák iránti egyéni és intézményi érzékenység (szenzitivitás)* kialakításáról van szó (Vieth 2006: 22–23).
37. Nem csak a kutatás területén, hanem a kórházi mindennapokban is előfordulnak problematikus esetek: pl. kell-e olyan kezelést alkalmazni, amelyről tudható, hogy hosszabb időre a légzés leállításával jár? Végre kell-e hajtani egy kezelést a páciens akarata ellenére? Mikor kell az orvosilag elgondolható intézkedéseket pusztán szenvedést meghosszabbító intézkedéseknek tekinteni? A kórházi és klinikai bizottságok elsősorban a mindennapi munka etikai dimenziójával foglalkoznak, a páciensek, a hozzátartozók, az orvosok, a gondozó személyzet és az igazgatás összjátékával. Míg az orvos a diagnózisra, a prognózisra és a terápiára koncentrál, a gondozó feladata az, hogy a páciens személyét mint egészet és a hozzátartozókkal való kapcsolatát tartsa szem előtt. A hozzátartozóknak is vannak kötelezettségei, jogai és feladatai. A pácienssel közösen vagy adott esetben helyette kell döntéseket meghozniuk, érzelmileg támogatniuk őt és adott esetben felléphetnek azzal az igénnyel, hogy a páciensről információkat kapjanak. Ennek a sokrétű interakciónak a kórházak „terepmunkájában” ökonómiai aspektusai is vannak: az orvosi cselekvést a szűkös tartalékok is formálják.
38. Talán az antropológiai terepmunka számára is tanulságos lehet ez a fajta szakmai és morális kompetencia-megosztás. E tanácsadó grémiumok a fellépő konfliktusokat csak azáltal gyengíthetik, ha a résztvevők az ellentétes szempontok kicserélése révén vagy felülvizsgálják saját elképzeléseiket, és a helyzet megfelelő megítélése irányába mozdulnak el, vagy legalább tiszteletet alakítanak ki más véleményekkel szemben, ha azokat a vitában mint intern módon helyeseket ismerték meg.
39. Az etikai bizottságokban végzett munka jellemzője az *interdiszciplinaritás* (Vieth 2006: 28). A kórházakban az orvosok mellett az ápoló személyzet is részt vesz ebben az együttműködési formában, sőt: nem egészségügyi szakemberek is társulnak, így jogászok, pszichológusok, teológusok, filozófusok. Az orvosi cselekvés ugyanis rendelkezik olyan dimenziókkal, amelyek túlmutatnak a medicinán. Minden szakember behozza szaktudását e bizottságok munkájába. Ugyanakkor az együttműködés révén a szakemberekből laikusok (is) lesznek. A filozófus, a jogász, a teológus a medicinában laikus, az orvosok és az ápolók a többiek területén laikusok. Ennek eredményeként a tanácsadói tevékenységbe különböző perspektívákat vonnak be, ami által elkerülhető a szakmai vakság. Mindegyiküknek képesnek kell lennie arra, hogy saját szaktudását a laikusok számára érthetően és e tudás relevanciáját követhetően mutassa be. Az etikai szempontok csak egyik tanácsadói aspektust jelentik: vannak más normatív (teológia, jogi), de nem szükségképpen etikai aspektusai a tanácsadásnak.

40. A tanácsadás a lehető legtöbb releváns szempont *szemlélésében, közelebbi, figyelmes megvizsgálásában* van. A grémium tagjainak interdiszciplinaritása garancia arra, hogy a tanácsadás nem egyoldalú. Ugyanakkor minden szakértőnek el kell ismernie, hogy meghatározott aspektusokban ő laikus. A jogász nem teológus és nem filozófus. Egyetlen tag sem érintett, mint páciens vagy hozzátartozó. Ha minden szakértő közelebb viszi saját nézetét az esetről, ez lehetővé teszi az ellentétes álláspont intern megértését a többiek számára, akkor is, ha nem helyeslik azt (Vieth 2006: 29–30). A vitába bevont nézőpontok révén a megalapozás számára explicitté lehet tenni a kritériumokat, s ki lehet fejleszteni a konfliktus megoldásának stratégiáját. Az orvosoknak meg kell fontolniuk, hogy a reguláris és a rendkívüli intézkedések közötti különbségtevés számukra plauzibilis-e, és milyen medicinális kritériumokat kell megállapítani ennek alátámasztására. A jogászoknak viszont azt kell megfontolniuk, hogy az orvosok ne legyenek büntethetők rendkívüli eljárások jóváhagyásakor. A pácienseknek és hozzátartozóiknak azt kell tisztázniuk, hogy a döntési hatalmuknak rendkívüli medicinális eljárásokra való korlátozását (pl. a mesterséges lélegeztetés) megértik és elfogadják-e.
41. Az etikai tanácsadás esetei a legritkábban torkollnak általánosan kötelező döntésbe. A személyek orientációjára irányuló kérdéseket végső soron maguk e személyek kell, hogy megválasszólják: etikailag helyes cselekvést nem lehet megparancsolni. A szóba jöhető etikai kérdések túl összetettek ahhoz, hogy egyszerű és egyértelmű válaszokat keressünk, amelyek minden résztvevőt ugyanazon a módon orientálnának.
42. A tanácsadásnak ajánlásokhoz kell vezetnie. Ennek alapján stratégiák fejleszthetők ki arra, hogy egy új szituációval vagy cselekvési területekkel tisztába jöjjünk. További eredmény az etikailag érzékeny kórházi személyzet, ami a páciens számára biztosíték arra, hogy esetét gondosan vizsgálják meg. Ez minőségi jegye egy kórháznak, ami erősíti a nyilvánosságnak és a pácienseknek ebbe a kórházba vetett bizalmát.
43. Az etikai tanácsadás azonban nem csak a különböző érdekek és igények közötti közvetítést szolgálja, hanem ezen érdekek igazolását és megalapozását is. Az alkalmazott etika módszere a reflektáló eset-vizsgálat és szituáció-észlelés módszere, a tanácsadás elsődleges célja pedig a konszenzuális cselekvés.
44. Érdekes lehetne a bioetika példáján bemutatott alkalmazott etikai modell illetve diskurzus öszszevetése a Biczó Gábor által vázolt részvétel, felelősség és pártfogás-konstellációval. Akkor is, ha a pártfogás-reláció aszimmetriaként ellentétben áll a személyek (és betegek) autonómiája (Vieth) és a szociális viszonyok szimmetriája (Habermas) feltevésével. Lehetne speciális érveket felhozni arra, hogy az alkalmazott antropológia ebben az összehasonlításban miért követ szükségképpen másfajta modellt és miért lesz másfajta diskurzusok részese. Rá lehet kérdezni arra, hogy mássága megőrzése mellett miért nem kell kétségbe vonnia az alkalmazott etika modelljét és ennek diskurzusaiban széles körben elfogadott feltevéseket az autonómiáról és a kölcsönös elismerésről? A lehetséges válaszban Biczó kulcsterminusa, a *multi-sited view* bizonyosan fontos szerepet kapna, ami önmagában is indíték lehetne az alkalmazott etika és az alkalmazott antropológia közötti termékeny párbeszédre.

Kitekintés

45. A fenti rövid ismertetés mindenekelőtt annak az elvárásnak szeretett volna eleget tenni, hogy mértékadó nemzetközi szakirodalom bemutatásával, kommentálásával és hazai diskurzusba való bevonásával hozzájáruljon a rendelkezésre álló gyakorlati tudás elméleti fejlesztéséhez és a gyakorlati alkalmazás esélyeinek előmozdításához.
46. Amint láttuk, Habermas és Vieth gyakorlati tudásunk változásainak újszerű jelenségeit érzékelik és értelmezik, s keresik az elméleti- módszertani alapokat, eljárásokat illetve normatív fogódzókat mindennek adekvát kezelésére. Ez a komplex törekvés lényegét illetően egybeesik a

Biczó Gábor által vázolt problémákkal és feladatokkal az alkalmazott antropológia területén. Több összefüggésben jeleztük: a gyakorlati tudásra mint szaktudásra és mint laikus ismeretre, ezek ismeretelméleti és szociokulturális „hordozóira” vonatkozó interpretációk az alkalmazott antropológiában és az alkalmazott etikában számos ponton érintkeznek.

47.

Mindazonáltal Magyarországon még meglehetősen távol vagyunk a nyugati országokban bejáratott gyakorlattól.⁸ Ennek ellenére – Biczó Gáborral egyetértve – tudósi kötelességünk az érintett tudományterületek új jelenségeiről informálni, együttgondolkodásra készíteni mind a tudós közösségeket, mind a nyilvánosságot. Azzal a reménnyel, hogy a tudománypolitika előbb-utóbb nálunk is érzékeli e társadalmi, kulturális és tudományos változásokban rejlő innovatív potenciált, amelynek kiaknázása kedvezően átrendezhetné a magyar társadalom életminőségi mutatóinak jelenlegi állását. Olyan tudománypolitikára van szükség, amely kiharcolja az anyagi háttérrel a megfelelő humán- és társadalomtudományi kutatásokhoz, amelyek hozzájárulnának az életminőséget alapjaiban érintő döntéshozás különböző szintjeinek és mechanizmusainak kimunkálásához. Mindez a magyar társadalomban pozitívan hatna vissza az egyének élet-és életminőség-tudatára és életvezetési szintjére. Ám e várakozás közben nem ülünk ölbe tett kézzel: tesszük a dolgunkat, úgy, ahogyan Biczó Gábor írásában példászerűen bemutatta.⁹

JEGYZETEK

1 Ennek az új helyzetnek a feldolgozására figyelemre méltó német példák kínálkoznak. Vö. ehhez: Rózsa 2008a, 2009, 2011a.

2 A szerző monografikus munkájában a filozófia antropológiára támaszkodva vizsgálja az asszimiláció sokrétű tematikáját.

3 Siep *Konkrét etika* című kötete példászerű bizonyíték a Hegelhez való viszony megváltozásának, amely változásban a gyakorlati filozófia rehabilitációján túl a gyakorlati tudásterületek újszerű és állandóan bővülő kérdései jelentős szerepet játszottak/játszanak (vö. Siep 2009). A holisztikus gondolkodás valamint a jelenségeket, eseteket közelebbről vizsgáló látásmód, amelynek gyökereit a hegeli logikában is megtaláljuk, termékeny kölcsönhatásba hozható gyakorlati tudásunk legkülönbözőbb viszonylataiban.

4 Helmuth Plessner (1892–1985) a német filozófiai antropológia egyik fő alakja volt Arnold Gehlen és Max Scheler mellett.

5 Plessner a „test lenni” (*Leibsein*) és „testet birtokolni” (*Körperhaben*) egyidejű jelenségéből kiindulva írta le az ember „excentrikus pozícióját”. Ahogy a fejlődépszichológia is mutatja: a test birtoklása az ifjúkorban elnyert képesség eredménye, amely képesség a megelőző testi lét objektíváló szemlélete. A test-lét az elsődleges, amelyből az emberi személy szubjektivitása él (vö. Habermas 2005: 89).

6 A személy a gyakorlati tudásterületek egyik centrális fogalmává emelkedett. Vö. ehhez a nemzetközi irodalom egyik fontos művét: Quante 2010. – vö. Rózsa 2008b.

7 A megalapozási kérdésekben az egyik legnagyobb hatású álláspontot Tom L. Beaucamp és James F. Childress alakította ki. Ez az ún. *principium-etika*. Kitarat az észlelés megismerési modellje mellett, ám hangsúlyozza: a megalapozási kérdéseknek vannak olyan aspektusai, amelyek túllépnek a sajátos szituáción. Megalapozási vonatkozásban megenged egy gyengített partikularizmust: lehet vitázni az igazolási kérdésekről, anélkül, hogy csak egy végső soron végtelenül komplex szituációra mutatnánk rá. A másik utat a *deduktivizmus* (Bernard Gert, Charles M. Culver és K. Danner Cluser) alakította ki. Eszerint az etikai normák és értékek csak akkor normák és értékek, ha univerzálisak. Az észlelés mint megismerési modell egy kontingens világhoz való hozzáférést nyit meg, amelyben minden mindig más is lehet. Azonban elismeri, hogy az ilyen normákat szituációkban kell alkalmazni, amikor minden egyes cselekvő az előtt a feladat előtt áll, hogy meghatározza, hogy egy konkrét esetben jogosak-e a kivételek pl. az univerzálisan érvényes hazugság tilalma alól (vö. Vieth 2006: 20–21).

8 A német tudománypolitika (is) tanulságos lehet (vö: Quante – Rózsa 2010).

9 Ezt a tanulmányt a Münsteri Egyetem Kollegforschergruppe projektjének vendégkutatójaként készítettem.

IRODALOM

BICZÓ GÁBOR

- 2009 Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Pozsony– Budapest: Kalligram Kiadó.
2014 Az alkalmazott antropológia és a gyakorlati értékű tudás: a történeti előzmények, a kritikai fordulat és az etikai önreflexió társadalomfilozófiai háttere. *Tabula* 2014(2) On-line:
http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=401&kr=A_10_%3D%222014%2015%282%29%22

HABERMAS, JÜRGEN

- 2005 Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik. Erweiterte Ausgabe. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.

QUANTE, MICHAEL – RÓZSA ERZSÉBET

- 2010 A kutatás- és tudománypolitika aktuális kérdései Németországban. *Magyar Tudomány* 2010(6): 694–697.

QUANTE, MICHAEL

- 2010 Személy. Eger: Líceum Kiadó.

RÓZSA ERZSÉBET

- 2008a A Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia „humánprojektje”. *Magyar Tudomány* 2008(3): 342–351.
2008b Személy, személyiség, etikai praxis: Michael Quante *Person* című könyvéről. *Kellék* 2008(37): 173–183.
2009 Személy, felelősség, morális fantázia. Alkalmazott etika a kortárs német filozófiában. *In* Kortárs etikai gondolkodók. Loboczkí János, szerk. 5–23. Eger: Líceum Kiadó.
2011a Tudásarchívum és a Humboldt-Fórum. A tudomány, a művészet és a kultúra új együttműködési formái Berlinben. *Magyar Tudomány* 2011(10): 1253–1261.
2011b Szabadság és természet. A humán jelleg kérdései a személy-tematikára vonatkoztatva a kortárs német bioetikában. *Meditor* 2011(1): 47–62.

SIEP, LUDWIG

- 2003 *Konkrete Ethik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.

VIETH, ANDREAS

- 2006 *Einführung in die Angewandte Ethik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Hasznos-e a kultúrakutatás?

Bevezető

1. Ha valaminek – jelen esetben egy tudományterületnek – a gyakorlati értékéről, a hasznosságáról gondolkodunk, először érdemes meghatározni a *hasznosság* fogalmát. Mit értünk egészen pontosan hasznosság alatt? Mi a haszon? Mitől válik valami hasznossá? Milyen kontextusokban beszélhetünk egy tudományterület hasznosságáról? Minden tudományterület magától értetődően el kell, hogy jusson arra a pontra, amikor reflektál önmagára, meghatározza saját helyét és szerepét a társadalomban, kijelöli feladatait, főbb irányvonalait. A legtöbb esetben ez az önreflexió időről időre megismétlődik, történelmi kontextusba helyeződik. Mégis, amikor *hasznosságról* kell beszélnünk, nem az önelemző, önreflexív szerepkijelölés gondolata sejlik fel, hanem valami ennél sokkal általánosabb, számokban mérhető, egzakt, „kívülálló” számára is értelmezhető és átlátható haszon ideája az első asszociáció. Valami olyan társadalmi többlet, amellyel az adott tudományterület legitimálhatja létjogosultságát szakmai körökön kívül is. Egy kutató számára viszonylag egyszerű feladat saját kutatási területének gyakorlati értékéről számot adnia, a laikus közönség szemében azonban a felsorakoztatott gyakorlati felhasználási lehetőségek nem mindig egyértelműen megragadhatóak. Megfogalmazódik benne a kérdés, hogy ennek a sok remek gyakorlati alkalmazási aspektusnak mégis *mi haszna van?* Éppen ezért jelen tanulmányban arra törekszem, hogy a kultúrakutatás szerteágazó tudományterületének gyakorlatban felhasznált vagy felhasználható eredményeinek hasznosságát támasszam alá lehetőség szerint olyan érvekkel és példákkal, amelyek nem csupán a szakmai közönséget győzik meg.
2. A *Magyar Értelmező Kéziszótárban* több definíció is szerepel a „haszon” kifejezés megfogalmazására. Ezek közül az értelmezések közül a későbbiekben kettőt vizsgálok meg részletesebben: „1. Anyagi előny, nyereség. [...] 2. Szellemi, erkölcsi, társadalmi érték, előny.” (Juhász József szerk. 1985: 552). Az értelmező kéziszótár szerint a hasznos kifejezés valamilyen „1. Anyagi, szellemi, erkölcsi hasznot hajtó. [...] 3. Célravezető, eredményes.” (Juhász 1985: 552) dolgot jelöl. Ezek alapján, ha egy adott dolog, jelen esetben egy tudományterület hasznosságáról beszélünk, akkor ennek a tudományterületnek valamiféle „szellemi, erkölcsi, társadalmi értéket” kell teremtenie, mindezt pedig minél *eredményesebben* kell művelnie. Az angol *useful* kifejezés némileg árnyalja, kiegészíti a hasznosság fogalmát. Az angol terminus magában hordozza a gyakorlati alkalmazhatóság szükségességét is.¹ Úgy gondolom, hogy a társadalomtudományoknak, szűkebb vizsgálódási keretként pedig a kultúrakutatásnak mindez nem csupán hasznos hozadéka, hanem célja is egyben.
3. Az értékteremtő funkció mellett, a hasznosság kontextusában, napjainkban egyre nagyobb súllyal bír az anyagi előny aspektusa is, így írásomban a kultúrakutatásban rejlő szellemi, erkölcsi, társadalmi értékeken kívül igyekszem felvázolni a terület kutatási módszereiben, eredményeiben rejlő piaci lehetőségeket, értékeket, gyakorlati alkalmazási lehetőségeket is. Úgy vélem, a társadalom részéről természetes igény, hogy a tudomány ne pusztán öncélú elmélkedés legyen, hanem az értékteremtés mellett materiális hasznot is hajtson, és bár ez rendszerint megtörténik, a haszon nem mindig egyértelműen érzékelhető a mindennapi életben, illetve ha érzékelhető is, nem feltétlenül tulajdonítjuk az adott többletet a társadalomtudomány – jelen esetben a kultúrakutatás – hasznos hozadékának. Éppen ezért jelen tanulmány egyik fő célja, hogy rávilágítson, a piaci szféra mely szegmenseiben hasznosíthatóak igen nagy hatékonysággal a kortárs kultúrakutatás eredményei.²
4. Mielőtt rátérnék a hasznosság két aspektusának a kultúrakutatás gyakorlati alkalmazási területeinek perspektívájából történő bemutatására, igyekszem felvázolni a kultúrakutatás néhány, a téma szempontjából releváns irányvonalát illetve ezek gyakorlati alkalmazási lehetőségeit, ez-

zel elméleti keretet adva munkámnak. Ezek után térek rá a kultúrakutatás hasznosságát alátámasztó érvek és eredmények bemutatására. Elsőként sorra veszem, hogy milyen társadalmi többlettel, erkölcsi értékekkel gazdagítja korunkat a kultúrakutatás tudománya, majd rátérek a területben rejlő piaci lehetőségek végiggondolására. Írásom célja, hogy olyan oldalról mutassam be ezt a rendkívül sokoldalú, gyümölcsöző kutatási területet, amely a nem szakavatott olvasó számára is láthatóvá teszi annak erkölcsi és anyagi hozadékait egyaránt.

A kultúrakutatás lehetséges irányai, gyakorlati alkalmazási területei

5. A kultúrakutatás egy igen tág, több kutatási irányzatot magába foglaló, a társadalom szinte minden rezdülésére érzékeny területe a társadalomtudományoknak, amely rengeteg gyakorlati alkalmazási területtel rendelkezik. Jelen tanulmány keretein túlmutatna egy átfogó, a kultúrakutatás összes területére kiterjedő, az egyes területeket történeti kontextusban tárgyaló leírás, ezért írásomban a rengeteg vizsgálódási irány közül csupán öt, a kortárs kultúrával, stílusokkal, fogyasztási szokásokkal aktívan foglalkozó területet emelek ki.
6. Úgy vélem, hogy a kultúrakutatás kapcsán elengedhetetlen a kulturális antropológiának, mint az emberi kultúrával az egyik legrégebben foglalkozó kutatási területnek a tárgyalása, mivel kutatási módszerei, eredményei nélkülözhetetlen táptalajt nyújtottak és nyújtanak a modern és posztmodern társadalmakkal, csoportokkal, kultúrákkal kapcsolatos vizsgálódásokhoz, mint például a kritikai kultúrakutatás vagy a szubkultúra-kutatás. A kritikai kultúrakutatással, valamint a szubkultúra-kutatással szorosán összekapcsolódik a populáris kultúra tanulmányozása, illetve a média szerepének, közösségszervező erejének, hatásainak vizsgálata is. Az előbb említett kutatási irányok mindegyike színes gyakorlati alkalmazási lehetőségeket rejt magában, illetve, bár különböző aspektusokból, de a mindennapi élettel, kultúrával való foglalkozásuk révén a bennük rejlő erkölcsi és piaci értékek is könnyen felismerhetőek.

Kulturális antropológia³

7. Az antropológia gyakorlati alkalmazásának lehetősége tulajdonképpen egyidős az antropológia tudománnyá válásával. Ahogyan azt Haraszti Anna is kifejti, „legelőször 1879-ben, tehát már az antropológia mint diszciplína megjelenésekor beszéltek »alkalmazott etnológiáról«” (Haraszti 2005: 217), bár ebben az időszakban az alkalmazás gondolata elsősorban a gyarmatosítás kapcsán merült fel. Az antropológia eredményeinek és módszereinek felhasználása csak jóval később, a második világháború alatt vált igazán elterjedté. Az Amerikai Egyesült Államokban előszeretettel használták fel az antropológusok ismereteit az ellenség kultúrájának, szokásainak értelmezése kapcsán, de a háborús időszak alatt sem ez volt az antropológia egyetlen alkalmazási területe. Antropológusok segítettek a nemzeti öntudat erősítésében, vészterhes időkben a közkerölcs megalapozásában. Nem véletlen, hogy éppen a második világháború alatt, 1941-ben alakult meg az Alkalmazott Antropológiai Társaság a Harvard Egyetemen. (Haraszti 2005: 218)
8. Az antropológia háború alatti alkalmazásának ékes példája Ruth Benedict *Krizantém és kard* című, a japán mentalitásról, kultúráról szóló könyve. A háború tragikus ténye, illetve az, hogy egy tudományterület eredményeit katonai célokra használják fel, rengeteg erkölcsi és morális kérdést, problémát vet fel, Benedictnek mégis sikerült egy olyan leírást készítenie, amely semmi kétséget nem hagy afelől, hogy ő nem csak mint kutató, hanem mint ember is tiszteli az általa vizsgált népet. Bár a háború alatt saját országa ellenségét éppen megismerő tudósként foglalkozott Japánnal, egy olyan művet alkotott, amelyet függetleníteni lehet a háborús körülményektől. Ő maga is beszámolt arról, hogy mennyire nehéz helyzetben volt: „Nehéz volt a feladat. Amerika és Japán háborúban állt, és ilyenkor könnyű mindent elítélni, amit az ellenség tesz, és sokkal nehezebb megpróbálni meglátni, hogy ő miként szemléli a világot saját sze-

mével. De meg kell tenni.” (Benedict, R. – Szadahiko, M. 2006: 27) Éppen ebben rejlik a kulturális antropológia egyik legfontosabb sajátossága: a másik kultúrájának, gondolkodásának ítéletmentes megértésére való törekvés. És, bár a háború egy rendkívül megrázó állapot, mégis rávilágított arra, hogy elengedhetetlen a másik fél mentalitásának ismerete.

9. A háborús időszak után, békeidőben is tovább hasznosították az antropológiai megismerésben rejlő lehetőségeket. Az antropológia gyakorlati alkalmazása köré a tudományterületen belül két irányzat is összpontosult: az alkalmazott antropológia és a Sol Tax nevéhez fűződő akcióantropológia.⁴ Ahogyan azt Haraszti Anna összefoglalja, mindkét irányvonal egy adott közösség problémáinak megoldását tűzte célul, de míg az alkalmazott antropológust egy szervezet, esetleg egy ország kormánya alkalmazza a probléma feltárása és megoldása során, addig az akcióantropológus önszántából, a közösséggel együttműködésben igyekszik orvosolni a közösség tagjai által is nehézségnek ítélt problémát. Ilyen, társadalmi szempontból fontos, megoldandó problémákra több megoldási javaslatot, kísérletet is találunk Haraszti írásában, például: egy adott területen a terméketlen termőföld termővé tétele; egy közösség nyelvének és kultúrájának megőrzése; vagy egy adott kisebbség képviselője felsőbb szervek előtt. (Haraszti 2005: 215–225) Sol Tax maga fejti ki, hogy az akcióantropológus nem elégszik meg a pusztán megfigyeléssel. Az akcióantropológus az általa vizsgált csoportot szeretné hozzásegíteni bizonyos változások megtörténéséhez; az egyes folyamatokban katalizátor-szerepet kíván betölteni. (Tax 1975:515) Az akcióantropológia mellett érdemes még megemlíteni az aktivista antropológiát, amelyre kiváló példa Udvarhelyi Éva Tessza hajléktalanok körében végzett munkássága. Az „*Utca Emberétől a „Város Mindenkéig”*”. *Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia* című írásában Udvarhelyi az aktivista antropológia két különböző formáját mutatja be konkrét kezdeményezéseken keresztül, amelyek a hajléktalanok városhoz való jogának érvényesítésére irányulnak. (Udvarhelyi 2010: 44–63) Egy közösség életébe történő beavatkozás, legyen az bármilyen jó szándékú is, nyilvánvalóan rengeteg etikai kérdést vet fel, ráadásul az sem biztos, hogy ez a fajta beavatkozás mindig pozitív végeredménnyel jár, a hasznosság általam felvázolt kontextusában azonban úgy gondolom, nem vitatható az antropológia gyakorlati alkalmazásának fontossága. Önmagában az, hogy rámutat megoldandó problémákra, hatalmas értéket jelent, nem beszélve arról, ha mindezt megoldás is kíséri.⁵

Kritikai kultúrakutatás

10. A kortárs kultúrával foglalkozó cultural studies – melynek magyar elnevezése a kritikai kultúrakutatás – az ötvenes években született meg Nagy Britanniában. A háború után a brit munkásosztály életében gyökeres változások mentek végbe, amelyek a munkáscsaládok mindennapi életére is nagy hatást gyakoroltak.⁶ A hagyományos munkásosztálybeli élet széttöredezett, az osztálykülönbségekből fakadó konfliktusok egyre inkább elmélyültek. A kritikai kultúrakutatás egyik atyja, a Kortárs Kritikai Kultúrakutatói Központ megalapítója, Richard Hoggart, aki maga is munkáscsaládból származott. *The Uses of Literacy* című, programadó munkának tekintett művében saját szubjektív élményein keresztül igyekezett bemutatni azokat a változásokat, amelyek a munkásosztályban a háború utáni időszakban végbementek, különös hangsúlyt fektetve arra, hogy ezek a változások mennyiben befolyásolták az emberek mindennapi életét, életmódját. Ahogyan azt During is kifejti, a kritikai kultúrakutatás számára a kultúra nem a „magaskultúra” jelölője. Hoggart és követői a mindennapi élet kultúrájával, a marginalizált csoportokkal, a komoly társadalmi problémákkal küszködő rétegekkel foglalkoztak: „[...] a kritikai kultúrakutatást leginkább az érdekli, hogy a legkevesebb hatalommal bíró csoportok hogyan dolgozzák ki a gyakorlatban a kulturális termékekre vonatkozó saját olvasatukat és használati módjukat – kinevetik-e, ellenállnak-e nekik vagy felhasználják őket saját identitásuk kialakításában.” (During 1995: 163) Vörös Miklós és Nagy Zsolt a kritikai kultúrakutatás politikai elköteleződésének hangsúlyozása mellett igyekeznek kiemelni annak interdiszciplináris jellegét is, valamint felvázolják a tudományterület helyét a magyarországi kultúrakutatásban. Úgy vélik „A magyarországi társadalomtudományi intézményi struktúrában és diszciplináris tagolódásban az esztétika, a kulturális antropológia, a művészetszociológia és a szociográfia határvidéke

jöhet szóba.” (Vörös – Nagy 1995: 155.) Vörös és Nagy is kitérnek arra, hogy a kritikai kultúrakutatás egyik fő célja a „(...) a kulturális közép, a főáram láthatóvá tétele és dekonstrukciója, illetve a kulturális »másság« láthatóvá tétele és elfogadtatása.”, illetve „(...) azoknak a folyamatoknak a rekonstruálása, melyek újratermelik a »magaskultúra« és a »populáris kultúra« közötti, társadalmilag konstruált különbségeket.” (Vörös – Nagy 1995: 155)

11. A kritikai kultúrakutatás vizsgálati fókuszának, a mindennapi élet kultúrájának kutatásának köszönhetően nagyon nehezen választható el azoktól a tudományterületektől, amelyekből maga is merít, illetve amelyek – részben – belőle fejlődtek ki: a kulturális antropológiától, a szubkultúra-kutatástól, a szociológiától, vagy a médiakutatástól. Éppen ezért gyakorlati alkalmazási területeik is sok esetben azonosak, hiszen ezek a tudományterületek gyakran szoros együttműködésben dolgoznak egy-egy társadalmi probléma megoldása során. Paul Willis *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra* című, a munkáscsaládból származó fiúk iskolaelenes kultúráját bemutató kötete (Willis 2000) például méltán tekinthető interdiszciplináris munkának. During a kritikai kultúrakutatás egyik alapműveként tartja számon *A skacokat*, holott Willis gyakorlatilag hagyományos antropológiai terepmunkát végzett: együtt töltötte mindennapjait vizsgált közösségével mind az iskolában, mind pedig a szabadidős tevékenységeik során. Ezzel az „együttéléssel” sikerült Willisnek elérnie, hogy a saját kultúrájának egy adott szegmense, amelynek – lévén, hogy már nem diák – nem tagja, bizalmába fogadja. Így sikerült Willisnek feltárnia a munkásosztályból származó fiúk valódi problémáit, gondolkodásmódját, saját maguk által reálisnak tartott életkilátásait. Saját, kortárs kultúrájának egy csoportját vizsgálta antropológiai módszerekkel, így rámutathatott olyan társadalmi problémákra, melyek egy ilyen kutatás nélkül nem biztos, hogy a tudományos, politikai, oktatási diskurzusba bekerülhettek volna.
12. Magyar vonatkozásban Willis munkájához hasonló, egy konkrét csoport, egy Heves megyei cigány közösség megértésére, megismerésére vállalkozó, antropológiai terepmunkán alapuló mű Michael Sinclair Stewart *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon* című kötete. Stewart írása kiválóan érzékelteti a kulturális antropológia és a kritikai kultúrakutatás kapcsolatát, hiszen az eredetileg antropológiai írás kiválóan beleilleszthető a kritikai kultúrakutatás paradigmájába is. Stewart, az antropológia módszertani hagyományainak megfelelően együtt élt vizsgált közösségével, kötetében pedig a legapróbb részletekig igyekezett bemutatni a harangosi cigányság életét, világnézetét, az egyes politikai döntések mindennapi életükre gyakorolt hatását. Már a kötet bevezetőjében megfogalmazódik az alkalmazott kultúrakutatás egyik legfőbb célja, a társadalmi problémákra való rávilágítás: „Ha ez a könyv arra indítja az új társadalmi reformereket, hogy nagyobb érzékkel és a cigányok igényei szerint dolgozzanak a cigányokkal együtt, akkor megírásának volt némi értelme.” (Stewart 1994: 12)
13. A kortárs kritikai kultúrakutatásnak, ahogyan erre During is rámutat, a hátrányos helyzetű csoportok vizsgálata mellett kialakult egy másik ágazata is, amely a „kommersz kultúra” (During 1995: 17–18) felé fordította figyelmét. A populáris kultúra, illetve annak fogyasztása szerkesztés része a legtöbb ember mindennapi életének, éppen ezért releváns tárgyát képezi a kultúrakutatásnak. Ezen irányzat azonban annyira összefonódott a populáris kultúrával foglalkozó más tudományokkal, mint a szubkultúra-kutatással vagy a médiakutatással, hogy gyakorlati felhasználási területeire a médiakutatást, valamint a szubkultúra-kutatást tárgyaló bekezdésekben térek ki.

Szubkultúra-kutatás⁷

14. A szubkultúra-kutatás története több szálon összefonódik a kritikai kultúrakutatás történetével, vizsgálódásuk tárgya is sok esetben fedí egymást. A szubkulturális közösségekkel⁸ való tudományos foglalkozás első hulláma az 1950-es évekre tehető. Ebben az időszakban a kutatók elsősorban munkásosztályból származó, deviáns közösségekkel, bűnözői csoportokkal, banda-

kultúrákkal foglalkoztak. A szubkultúra-kutatás második hulláma a korábban már említett, Richard Hoggart által alapított Kritikai Kultúrakutatási Központ munkásságához kötődik. A kutatók érdeklődése középpontjában még mindig a munkásosztály állt, ám a vizsgálódások fókusza immár a látványos, stílusorientált ifjúsági közösségek felé fordult. A stílusorientált közösségek kutatására több hazai példát is találunk. Ide sorolhatóak például Rácz József kutatási a nyolcvanas évek magyarországi ifjúsági szubkultúráiról: a csövesekről, a punkokról, a skinheadekről, a rockerekről, illetve a sátánista csoportokról. (Rácz: 1998 51–71)

15.

Az egyes szubkultúrák stílusjegyeit, külső megjelenési formáit a kutatók szemiotikai úton próbálták elemezni, amely a kritikai kultúrakutatás egyik jellemző módszere volt. Kitűnő például szolgálnak erre Dick Hebdige punk szubkultúrával kapcsolatos kutatásai. Hebdige úgy gondolta, hogy a punk stílus egységes és célzatos kommunikáció (Hebdige 1995: 181–200), a punkok külső megjelenése tulajdonképpen a bennük lévő feszültség kifejeződése, amely a szemiotikai elemzés révén egyértelművé válik. A Kortárs Kritikai Kultúrakutatási Központ képviselői a szubkultúrák létrejöttét a munkásosztály és a középosztály között jelenlévő társadalmi feszültségekre adott válaszreakciónak tekintették. Ettől az irányzattól jelentősen eltér a szubkultúra-kutatás harmadik hulláma, a posztmodern irányzat, amely napjainkban is tart. Megszűnik a szubkultúrák osztályhelyezethez való kötődése, a hangsúly a társadalmi feszültségekről áthelyeződik a fogyasztás, a fogyasztói kreativitás, a divat, illetve a média szubkulturális életben betöltött szerepének vizsgálatára. (Kacsuk 2005: 91–110)

16.

Jelen dolgozat szempontjából a posztmodern, kortárs irányzat a legfontosabb. Napjainkban a szubkultúra-kutatás, a többi itt tárgyalt irányzattal együtt, a mindennapi élet szinte minden szegmensére kiterjed. Vizsgálódása tárgya mindig valamilyen csoport, közösség vagy stílus, amelynek tagjai rendelkeznek valamiféle azonosulás tudattal. Hodgkinson szubkultúra definíciója szerint a szubkultúrák lényege egyfajta kulturális szubsztanciában rejlik, amelynek négy eleme van. Az első a *következetes jellegzetesség*, amely az ízlések és attitűdök hasonlóságára utal. Ezt követi a közös *identitástudat* és a szubkultúrával szemben való *elkötelezettség*, végül pedig az *autonómia*, azaz a tömegmédiától való függetlenség. (Kacsuk 2005: 107–108) Ezekkel az attribútumokkal nagyon sok közösség rendelkezhet a zenei alapon szerveződő ifjúsági csoportoktól a vallási közösségeken át egészen az online térben szerveződő közösségekig. Éppen ezért a szubkultúra-kutatás igen sok gyakorlati alkalmazási lehetőséget rejt magában. Segíthet például megérteni a fiatalok internet használati szokásait, újfajta kapcsolatteremtési és kapcsolattartási módszereit, jó táptalajul szolgálhat a divat- és trendkutatásokhoz, hozzájárulhat ifjúsági közösségek értékrendjének, világnézetének megértéséhez, ezzel hozzásegítve bennünket a kortárs társadalom különböző szegmenseinek megismeréséhez, megértéséhez.

17.

Kacsuk Zoltán felhívja a figyelmet arra, hogy a szubkultúra-kutatás, mint a fogyasztás és szabadidő-eltöltés alapú kultúrákkal foglalkozó terület, szorosan kapcsolódik a rajongókutatáshoz, a sportkutatáshoz, valamint a populáris zene kutatásához is. (Kacsuk 2012: 11–23) A szubkultúra-kutatáshoz azonban nem csupán a szabadidő eltöltésével foglalkozó vizsgálatok kapcsolódnak, hanem az életvitel egészét kutató életstílus- és milióvizsgálatok is. Ezeknek a kutatásoknak az egyik legfontosabb hozadéka az individualizációs folyamatok elemzése és bemutatása, annak bizonyítása, hogy a posztmodern szubjektum életstílusa választható, illetve a hagyományos közösségképződés átalakul, az egyes kapcsolatok illékonyabbá, átjárhatóbbá válnak. Ezek az individualizációs változások hozták magukkal a hagyományos családszerkezet, miliószerkezet, ifjúsági csoportok változásait is. (Michailow 2008: 55–78)

A populáris kultúra kutatása

18.

Ahogy arra korábban már kitértem, a szubkultúra-kutatás posztmodern irányzata nagymértékben kapcsolódik a populáris kultúra tanulmányozásához, a médiával kapcsolatos vizsgálódásokhoz, illetve a fogyasztói társadalom kutatásához. A populáris kultúra tanulmányozásának gyakorlati alkalmazási területeinek számbavétele előtt érdemes meghatározni a populáris kultúra fogalmát. Az elnevezést megközelíthetjük egyrészt a hagyományos néprajzi értelemben

vett népi kultúra fogalom felől, másrészt a kritikai kultúrakutatás által felvázolt populáris kultúra elképzelés irányából. Hofer Tamás szerint „a magyar népi kultúra és a Peter Burke-féle populáris kultúra terminus, felületesen nézve ugyanazokra a jelenségekre vonatkozik: népdalokra, balladákra, falusi multságokra, ponyvanyomtatványokra és szentképekre stb.” (Hofer 1994: 238) A populáris kultúra elnevezés azonban egy igen negatív konnotációjú kifejezés. Még a *népi kultúra* vagy a *parasztkultúra* kifejezésekről hagyományos értékekre, kulturális örökségre asszociálunk, a populáris kultúra sok esetben lekicsinylő töltettel rendelkező, városi kultúrára utaló kifejezés. A kritikai kultúrakutatás, illetve a posztindusztriális társadalmakkal foglalkozó kutatási irányzatok a populáris kultúra fogalmát egyértelműen összekapcsolják a médiával, illetve a fogyasztással. Gans szerint a népszerű, vagy populáris kultúra „a tömegmédiá és a fogyasztói javakat előállító iparágak kínálta tömegkultúra.” (Gans 2003: 114)

19.

Jelen dolgozatban populáris kultúra alatt a „népszerű kultúra” megközelítést értem. A tömegkultúrát, vagy népszerű kultúrát hagyományosan a magaskultúrával állítottak szembe értéktelen tartalmakat tulajdonítva hozzá.⁹ A tömegkultúra, vagy ahogyan Adorno nevezte a „*kultúr-
ipar*” (Horkheimer– Adorno 1990: 147–200), kritikusai szerint nem más, mint uniformizált tömegtermék, amely a befogadó passzivitására épül. Ezzel a kritikai elképzeléssel szemben azonban a populáris kultúra védelmezői aktívan felléptek. Gans fent idézett tanulmányában igyekezett egyfajta megengedő hozzáállást tanúsítani a tömegkultúrával szemben, Schusterman pedig egyenesen a populáris kultúra művészi, esztétikai értékei mellett érvelt. (Schusterman 2003: 312–369)

20.

A populáris kultúra kutatása a rokon területekkel együttműködve feltárja előttünk, hogy egy adott társadalom milyen értékrendszer szerint éli mindennapjait, milyen tartalmakat mikor fogyaszt szívesen, mit jelent számára az aktív befogadói attitűd. A populáris kultúra kutatása a fogyasztás majd minden szegmensére kiterjed a médiahasználattól kezdve a zenén és a filmművészetten át egészen a képzőművészet vizsgálatáig.¹⁰

Médiakutatás, online etnográfia

21.

A kultúrakutatás általam felvázolt lehetséges irányvonalai közül a médiakutatás az utolsó terület, amelyet jelen dolgozatban említék. A médiával való foglalkozás, a média szerepéről, hatásairól való elmélkedés a kultúrakutatás összes, eddig említett irányzatában megtalálható, a posztmodern kultúrakutatásnak pedig egyenesen az egyik alappilléreként tartható számon. A médiával kapcsolatos tudományos foglalkozásnak több, egymással ugyan összefüggő, ám mégis jól elkülöníthető irányait különböztethetjük meg.

22.

A média szerepével az egyik legrégebben foglalkozó irányzat a kritikai kultúrakutatás. Az irányzat képviselői úgy vélik, hogy a társadalom tagjai a médián keresztül egy előre megkonstruált képet kapnak a valóságról, éppen ezért ennek a konstruált képnek a szubjektív befogadására, feldolgozására kell irányulnia a kritikai kultúrakutatás médiaelemzésre vonatkozó kérdésfelvetéseinek. „Ha tehát a média nem a valóságot mutatja be, hanem a fentiek értelmében a valóság konstrukcióját tárja a befogadó elé, és ez a konstrukció ellentmondásokkal és alternatív olvasatokkal van tele, akkor az elemző kérdésének nem annak kell lennie, hogy mi a különbség a »valóság« és a média által bemutatott világ között, hanem annak, hogy milyen ez a bemutatott világ mint önmaga referenciája, hogyan jön létre és mit jelent a befogadók számára.” (Belinszki 2000)

23.

A média egyes közösségi életre gyakorolt hatásival a szubkultúra-kutatás is aktívan foglalkozik. A szubkulturális közösségek kapcsán először az 1970-es években, a Kortárs Kritikai Kultúrakutatói Központ kapcsán merült fel a média szerepének vizsgálata. Stanley Cohen úgy vélte, hogy a szubkultúrák először a médiában történő reprezentáció révén válnak láthatóvá mind saját tagjaik, mind pedig a társadalom egésze számára. (Kacsuk 2005: 94) Cohen mutatott rá arra is, hogy a média alkalmas a szubkultúrákkal szemben morális pánikot kelteni a társadalomban oly

módon, hogy eltúlozva, vészjóslóan ábrázol bizonyos csoportokhoz köthető eseményeket. (Cohen 2000: 49–65) A szubkultúrák és a média összefüggéseinek kapcsán a reprezentáció vizsgálata mellett fontos szereppel bír az egyes szubkultúrák, csoportok médiahasználati szokásainak elemző vizsgálata. A szubkultúrák médiafogyasztásának, hagyományos médiatermékeinek vizsgálatán túlmenően Hodgkinson foglalkozott elsőként egy szubkultúra online kommunikációjával a goth közösség kapcsán. (Kacsuk 2005: 108) Az online színtér növekvő szerepe a szubkulturális életben már az ezredforduló környékén egyértelművé vált. Az internet gyors, olcsó, könnyen hozzáférhető, éppen ezért nagyban megkönnyíti az egyes csoportok tagjai közötti kapcsolatépítést, kapcsolattartást, akár nemzetközi viszonylatban is. Vályi Gábor több írásában is rámutat arra, hogy „az internet fontos szerepet játszik az egyes réteg-kulturális közösségek nemzetköziesedésében” (Vályi 2007: 51).

24.

Az online színtér a mindennapi élet majd minden területére begyűrűzött, alapvetően megváltoztatva ezzel mind a munka, mind pedig a szabadidő szféráját. Gondoljunk csak bele, ma már szinte alig van olyan munkahely, ahol ne kényszerülnénk legalább a nap egy részét számítógép előtt tölteni; szabadidős tevékenységeinknek pedig egyre nagyobb részét tölti ki az internetezés, legyen az hírolvasás vagy közösségi portálok nézegetése. A kultúrakutatásnak éppen ezért fokozottabb figyelmet kell szentelnie nem pusztán az online kommunikáció vizsgálatára, hanem az online színtér szubkulturális életben betöltött hatásainak vizsgálatára, valamint az online közösségek kutatására is. Ehhez az új irányhoz a kultúrakutatás módszertana is alkalmazkodott: megjelent az „online etnográfia” (Barna 2011: 72) mint kutatási módszer. Barna Emília Giesler munkásságát hozza fel példaként, aki a fájlcsere jelenségét vizsgálva készített „terepmunkaként” e-mailen keresztül interjúkat egy bizonyos fájlcsere program felhasználóival, valamint a felhasználók fórumbejegyzéseit elemezte. (Barna 2011: 72)

25.

A társadalom egyes rétegeinek internet-használati szokásainak felmérése az egyes médiumok hatásvizsgálatainak legújabb irányzata. A különböző tömegkommunikációs eszközökről, a tömegmédia termékeiről számtalan kutatás született az elmúlt évtizedekben. Magyar viszonylatban kiemelném Császi Lajos munkásságát, aki több kötetében, tanulmányában vizsgálta, vizsgálja a populáris kultúra termékeit, illetve a jelenségeket elemző társadalmi diskurzusokat. A *Mónika-show kulturális szociológiájáról* című tanulmányában (Császi 2005) például azt vizsgálja, hogy egy a társadalomban széleskörűen elfogadott és nagy nézettséggel bíró műsor miért vált ki éles kritikákat értelmiségi körökben, illetve a műsor kedvelői milyen befogadói attitűddel tekintenek a kibeszélő show-ra. Császi mélyrehatóan foglalkozik a tévéérőszak körül kialakult diskurzusokkal, valamint a morális pánikok természetével is. A tévékrimi kapcsán arra a megállapításra jut, hogy a műfaj segít a kollektív identitás kialakításában, amelyre a fragmentált modern korban az embereknek nagy szüksége van. (Császi 2003: 116) Látható, hogy a populáris kultúra tanulmányozása, illetve a média kulturális tanulmányozása sokkal több pusztán tudományos elmélkedésnél.

26.

A médiához kapcsolódó, konkrét profitot termelő kutatási irányzat a piackutatás. A piackutatás segít felmérni, hogy mely rétegek, milyen médiumon, milyen jellegű tartalmakat fogyasztanak szívesen. Az elemzések alapján, illetve az aktív használaton keresztül a tömegmédia alakíthatóvá válik, hogy az minél jobban illeszkedhessen a befogadó társadalom igényeihez. Felmerülhet a kérdés, hogy a befogadó társadalom igényeihez való illeszkedés tekinthető-e célnak vagy értéknek. Úgy gondolom, a tömegmédia esetében a befogadó igényeihez való illeszkedés mindenképpen tekinthető célnak. Tény, hogy a médiakutatás egyes eredményei konkrétan hasznosulnak a gyártás során, ezzel piaci hasznot termelve. Az, hogy maga a tömegmédia teremt-e értéket, vagy kell-e egyáltalán értéket teremtenie, illetve ki szabja meg, vagy meg kell-e egyáltalán szabnia valakinek, hogy mi számít értéknek a tömegmédiában, egy önálló tanulmány lehetne, így erre a kérdésre jelen dolgozatban nem térek ki.

27.

A fentiekben igyekeztem vázlatosan bemutatni a kultúrakutatás kortárs kultúra tanulmányozására vonatkozó néhány irányzatát, illetve annak felhasználási területeit. Úgy gondolom, ha betekintést nyerünk e kutatási elképzelések módszereibe, vizsgált problémáiba, gyakorlati fel-

használási területeibe, könnyebb átlátni a diszciplína társadalmi hasznosságát mind értékteremtő funkciója tekintetében, mind pedig a piacon betöltött szerepével kapcsolatban. Az alábbiakban törekszem érvekkel alátámasztani a kultúrakutatás hasznosságát mind erkölcsi, mind pedig üzleti értelemben.

Érvek a kultúrakutatás hasznossága mellett

28.

A kultúrakutatás lehetséges alkalmazási területeinek számbavételét követően szeretnék külön kitérni arra, hogy ezen felhasználási területek – mint például az ifjúsági kultúra kutatása, vagy éppen a médiareprezentációs elemzés – társadalmi szempontból milyen tekintetben hasznosak, a mindennapi élet mely területeire gyakorolhatnak jótékony hatást, illetve milyen értéket teremtenek. Ebben a fejezetben vizsgálom a kultúrakutatás hasznosságát a hasznosság fogalmának a bevezetőben említett két definíciója alapján, tehát a társadalmi értéket teremtő, illetve az anyagi hasznot hajtó funkciók tükrében. A kultúrakutatás eredményeinek, módszereinek akár a mindennapi életben is nyomon követhető gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek bemutatásával igyekszem alátámasztani a kultúrakutatás hasznosságát.

A kultúrakutatás értékteremtő funkciója

29.

Ahogy arra a bevezetőben már utaltam, a kultúrakutatás egyik legfőbb célja véleményem szerint az értékteremtés. A kulturális antropológia, amely az egyes kultúrák, csoportok megértésére, leírására törekszik, kulturális relativizmusa révén megtanít bennünket az ítélezés nélküli értelmezésre, amely a mindennapi életben is igen hasznos lehet a nemzetközi kapcsolatok tekintetében, valamint egy adott országon belül a különböző csoportok közötti feszültségek kezelésében. Ez a szemlélet felhívja a figyelmet az elfogadás fontosságára, arra, hogy a másban, a másokban csupán különbözőt és ne feltétlenül a rosszat lássuk. (Kisdi 2012: 14) Úgy gondolom, hogy ez egy megkérdőjelezhetetlen morális érték. Alkalmazási területeinek köszönhetően az antropológia értékmegőrző funkcióval is bír. Konkrét példa erre Haraszi Anna egyik akció antropológiai kutatása, melynek során közreműködött az észak-nyugat pakisztáni kalash törzs nyelvének megőrzésében (pontosabban az addig íratlan nyelv írásbeliségének megteremtésében), ezzel hozzásegítve őket hagyományos kultúrájuk megőrzéséhez. (Haraszi 2005: 215) Minden kultúra számára fontos saját nyelvének, hagyományainak, szokásainak gyakorlása és átadása a következő generációk számára, éppen ezért egy olyan tudományterület, amely a kultúra fennmaradását képes biztosítani, alapvető társadalmi értéket hordoz magában.

30.

Az idegen kultúrák sajátosságainak ismerete, a társadalom működésének átlátása mindenki számára hasznos, hiszen ezek nélkül a világban történő aktuális események nehezen értelmezhetőek. Az átlagos szemlélő saját társadalmában, saját kultúrájában, saját közegében is találkozhat olyan jelenségekkel, amelyek idegenek számára. Az idősebb generációk jellemzően idegenkedve szemlélik a fiatalok stílusközösségeit, főleg, ha azok olyan látványos csoportokba tömörülnek, mint például a goth vagy az emo közösségek tagjai. A szubkultúrákkal foglalkozó írások rávilágíthatnak arra, hogy ezek a közösségek pontosan olyan hatást váltanak ki ma az idősebb generáció tagjaiból, mint amelyet anno ők váltottak ki szüleik körében példának okáért Beatrice rajongó korokban.

31.

A kultúrakutatás jelen dolgozatban felvázolt irányai mind alkalmasak arra, hogy felhívják a társadalom figyelmét bizonyos társadalmi problémákra. A társadalom egyes rétegeiben, például marginalizált csoportokon belül, sokszor olyan komoly krízisek húzódnak meg, amelyek a tudományos, politikai diskurzus rájuk irányítása nélkül elkerülnék a többség figyelmét, ezzel szinte lehetetlenné téve az adott probléma megoldását. Azzal, hogy kutatók feltárják ezeket a problémákat, segítenek beindítani a róluk való társadalmi gondolkodást, esélyt adva a megoldás keresésének. Konkrét, magyarországi példa a kultúrakutatás figyelemfelkeltő funkciójára

Udvarhelyi Éva Tessza korábban már említett, hajléktalanok körében végzett munkássága. Udvarhelyi nem áll meg a probléma tematizálásánál, ennél jóval tovább megy: „Antropológusként végzett kutatásaimat és reflexióimat akkor tartom igazán jónak, ha segítségükkel képes vagyok aktívan és pozitívan hozzájárulni az adott kulturális-társadalmi helyzet formálásához, megváltoztatásához.” (Udvarhelyi 2010:56)Éppen ezért hívta életre amerikai mintára *A Város Mindenkié* nevű kezdeményezést, amely lehetőséget biztosít a hajléktalanok számára, hogy saját helyzetükről, problémáikról, megoldási javaslataikról ők maguk is nyilatkozhassanak, így maguk is aktívan közreműködhetnek helyzetük javításában.

32.

Az új média, az internet által kínált diszkurzív lehetőségek még inkább meggyorsítják az egy adott problémáról folyó közbeszédet. A figyelemfelkeltésnek lehetnek természetesen ennél hétköznapibb témái is. Különböző médiumok évek óta igyekeznek felhívni a lakosság figyelmét a szűrővizsgálatok fontosságára. A médiaelemzés médiahasználatra vonatkozó kutatási eredményei segíthetik e törekvést, hiszen ezen elemzésekből kiderülhet, hogy melyik vizsgálat célközönségét milyen csatornán keresztül lehet a leghatékonyabban megszólítani.

33.

A kultúrakutatás eredményeit az oktatásban is hasznosíthatjuk. A tudatos médiahasználatra való oktatás rendkívül hasznos felhasználási területe a kultúrakutatás eredményeinek. Ahogy arra Serafin is rávilágít, világról való ismereteinket elsősorban médiaszövegek fogyasztása során gazdagítjuk, így elengedhetetlen, hogy tudatosan dolgozzuk fel ezeket a tartalmakat. Nagyon fontos, hogy a média tudatos használatára oktató kurzusok, médiahasználati programok az oktatás részét képezzék. (Serafin 2011: 179–182) Az információ megfelelő feldolgozása mellett, a közösségi portálok térhódításának időszakában arra is hasznos lenne felhívni már gyermekkorban a figyelmet, hogy a felhasználók tudatosan használják ezeket a felületeket saját biztonságuk érdekében.

34.

A fent említett néhány példa csupán töredéke annak a rengeteg hasznosítási lehetőségnek, amelyet a kultúrakutatás eredményei nyújtanak számunkra, mégis láthatóvá teszik, hogy e tudományterület mennyi szellemi, erkölcsi és társadalmi értéket hordoz.

A kultúrakutatás eredményeiben rejlő piaci érték

35.

Ruth Benedict Japánnal kapcsolatos, második világháború alatti kutatásai kapcsán már előkevert a kulturális antropológia gyakorlati alkalmazásának egyik fontos területe. A másik ország mentalitásának megismerésének hasznosságából ma is sokat meríthetünk. A *Culticon* online művészeti-kulturális magazin egyik szerzője egyenesen stratégiai jelentőségűnek tartja a kultúrakutatást. Úgy véli, hogy „az aktuálpolitikában ma hangsúlyosabb kérdés a kultúra, a kultúrához kapcsolódó identitás, mint valaha. (...) Észre kell viszont vennünk a saját kultúra, a nemzeti, etnikai identitások reneszánszát, melyek nem lehet tudni, milyen erővel képesek befolyásolni a politikai, társadalmi, gazdasági folyamatokat.”¹¹ A szerző írásában kitér arra, hogy a mai kommunikációs és gazdasági fejlődés következtében elkerülhetetlen a kultúrák közötti állandó interakció, éppen ezért vált a gazdasági eredményesség szempontjából nélkülözhetelenné a kultúrakutatás.

36.

A kulturális különbségek ismerete és megértése azonban nem csupán országok között fontos, hanem országon belül is, hogy az egyes kisebbségek – saját kultúrájuk, hagyományaik megőrzése mellett – békében éljenek egymás mellett, könnyebben integrálódhassanak egy adott társadalomba, megfelelő munkához juthassanak. Egy közösségen belül több olyan gazdasági probléma is felmerülhet, amelyekre az egyes alkalmazott elméletek megoldást jelenthetnek: például egy ország elnéptelenedő területein végzett terepmunka segíthet feltárni az elnéptelenedés okait és javaslatokat tehet az elnéptelenedés megállítására, esetleg megszervezheti az ott élő gyermekek oktatását, kidolgozhat munkahely-teremtési stratégiákat. Önkormányzati szinten nagy segítséget nyújthatnak az e-demokráciával, e-önkormányzattal foglalkozó kutatások. Kumin Ferenc Baja példáján keresztül vizsgálta meg az online közéleti aktivitás, az online politizálás sajátosságait. Igyekezett feltárni egy város online közéleti színterének kialakítása során

felmerülhető konfliktusokat, a jövőbeni nehézségek leküzdésének lehetséges irányait, illetve arra is kitér munkájában, hogy „hogyan tudja az online politizáló közösség befolyásolni a helyi döntéshozatalt.” (Kumin 2007: 92) Megállapításai hasznosak lehetnek olyan települések számára, amelyek éppen most készülnek megteremteni helyi online nyilvánosságukat. Az antropológiai módszerek alkalmazása a településfejlesztésben is igen hasznos segítséget nyújt. Letenyei László *Antropológiai módszerek alkalmazása a településfejlesztésben* című írásában mutatja be, hogy saját cégében hogyan alkalmazza például a résztvevő megfigyelést, vagy a mentális térképezést. (Letenyei: 2007) Fehérvári Marcell *Antropológiából megélni? A gyakorlati élet prioritása egy szakmai civil szervezet stratégiájának kialakításában* című írásában kifejti, hogy melyek azok a területek, intézmények, ahol hasznos lehet egy antropológus szakértő munkatárs. A település-, illetve városfejlesztés mellett ide sorolhatóak a tájvédelem, az egészségügy, a bevándorlási hivatalok, valamint a legkülönbözőbb civil szervezetek. Fehérvári arra is rámutat, hogy a nyugati országokban az antropológusok állami intézményekben történő alkalmazásának már komoly hagyományai vannak.¹²

37.

A kortárs kultúrával, a populáris kultúrával, illetve a médiával foglalkozó kutatások eredményeit jól hasznosíthatja a reklámpia is. Az egyes nézettségi, olvasottsági, látogatottsági statisztikák alapján könnyen megállapítható, hogy milyen platformon milyen célközönségnek milyen reklámot célszerű elhelyezni. A médiatermékek befogadói attitűdjeit vizsgáló kutatási eredmények jó táptalajul szolgálhatnak a médiatartalmak előállítói számára abban a tekintetben, hogy milyen jellegű tartalmakat kell készíteniük ahhoz, hogy azt a legtöbben fogyasszák. A fogyasztás kontextusában a szubkultúra-kutatást is meg kell említeni. Az ifjúsági kultúrával, stílusirányzatokkal foglalkozó kutatásokkal mára szorosan összefonódott a divat és trendkutatás. A legtöbb stílusirányzat mögött komoly marketingmunka áll, a divatcégek felkészültek az egyes szubkultúrák kiszolgálására. A szubkulturális barkácsolás ma már leginkább a készen megvásárolható ruhadarabok, kiegészítők beszerzésében merül ki. Az igények kiszolgálása a piac szempontjából azonban nem csak szubkulturális szinten fontos, hanem többségi szinten is. Bármilyen szolgáltatónak folyamatosan fel kell mérnie közönsége igényeit, hogy mindig a számukra legmegfelelőbb szolgáltatást tudja kínálni, ehhez pedig a hagyományos társadalomtudományi kutatási módszereket használja, illetve azokból táplálkozik: kérdőívezés, interjúzás, statisztikák készítése a látogatottsági, nézettségi, népszerűségi adatokból.

38.

A mediális változások következtében, az internetes terjesztésnek köszönhetően a zeneipar is jócskán átalakult az utóbbi évek során. Az eladott lemezek száma drasztikusan csökkent, ezen eladások nagy részét átvette a digitális terjesztés. Az egyes együttesek rengeteg új felületet kaptak a hálózaton keresztül önmaguk reklámozására, turnéik hirdetésére, a közönséggel való kapcsolattartásra. Ahhoz, hogy a zeneipar, a szórakoztatóipar, vagy akár a divatcégek előnyükre kovácsolhassák a modernitás óta zajló információs változásokat, szükségük van olyan marketinges szakemberekre, akik a médiakutatással, a populáris kultúra tanulmányozásával, illetve az ifjúsági kultúrákkal kapcsolatos vizsgálatokban is jártasak.

Összegzés

39.

Jelen tanulmányban a *hasznosság* fogalmának definíciójából kiindulva igyekeztem rávilágítani arra, hogy a kultúrakutatás milyen jelentős társadalmi hasznot hajt mind morális, mind pedig piaci értelemben. Írásom első felében felvázoltam a kultúrakutatás néhány lehetséges irányvonalát, gyakorlati alkalmazási területét. Igyekeztem úgy szelektálni, hogy a megközelítések szorosan kapcsolódjanak egymáshoz, merítsenek egymás módszereiből, eredményeiből és lehetőség szerint mindegyik foglalkozzon a kortárs kultúra tanulmányozásával is. A tanulmány második felében a bemutatott kutatási irányzatok hasznossága mellett érveltem mind értékteremtő, mind pedig piaci értelemben. Az általam választott kutatási irányzatok mindegyikét alkalmazzák a gyakorlatban is, több terület esetében azonban az alkalmazási lehetőségeknek (eddig) csupán egy töredékét használták ki. Remélhetőleg a jövőben minél szélesebb körökben ismerik fel a kultúrakutatásban rejlő értékeket és eredményeinek társadalmi- politikai-kulturális hasz-

nosíthatósági lehetőségeit. A tanulmányban szereplő példák mind azt a nézetet hivatottak alátámasztani, hogy a kultúrakutatás amellett, hogy fontos társadalmi problémákra hívja fel a figyelmet, képes az adott probléma tematizálásán túl megoldási javaslatokkal is előállni. Példáimat a mindennapi életből merítettem, mert úgy gondolom, a saját magunk által is érzékelt társadalomra vonatkoztatva érdemes érvelni a kultúrakutatás hasznossága mellett, hiszen egy olyan tudományterületről van szó, amelynek eredményei a mindennapi élet több területére is közvetlen hatást gyakorolnak. Ha ezeket a mindennapi jelenségeket tárgyaljuk, talán könnyebben megragadható a kultúrakutatásnak nem csupán a társadalmi és gazdasági hasznossága, hanem nélkülözhetetlensége is.

JEGYZETEK

1 „Able to be used for a practical purpose or in several ways.” <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/useful> (A letöltés dátuma: 2014.02.25.)

2 A kultúrakutatás alkalmazhatóságát, hasznosíthatóságát több, korábbi tanulmány is boncolgatja. Kiváló magyar példa erre Frida Balázs *Civil – társadalom – tudomány. Alkalmazható-e a kultúra tudománya?* című írása. Frida érvelése szerint „A kulturális antropológia egy jelentékeny része ma már nem «néma» akadémiai disszertációkban továbbélő absztrakt teoréma, hanem a társadalom egészében működő aktív szakismeretként, alkalmazható, releváns tudás-és szemléletformaként jelentkezik.” (Frida 2005: 71)

3 A kulturális antropológia tudománnyá válásáról, főbb elméletiről, módszertanáról lásd: Bohannon, Paul – Glazer, Mark (2006); hatalommal való kapcsolatáról: Eric R. Wolf (2000). A fent említett szövegek pusztán kiragadott példák a kulturális antropológia hatalmas szakirodalmából, amelyet jelen tanulmány keretei között nem áll módomban bemutatni. Írásomban a kulturális antropológia alkalmazott területeire koncentrálok, mert úgy vélem, a kultúrakutatás gyakorlati hasznának szemléltetéséhez az alkalmazott irányzatok bemutatása nagyobb segítséget.

4 A második világháború után az alkalmazott antropológián és az akcióantropológián kívül az antropológiának számos ágazata virágzott, amelyekre jelen tanulmányban nem térek ki. Ezekről az irányzatokról bővebben lásd: Biczó (2003).

5 Az alkalmazott, illetve az akcióantropológiáról bővebben lásd: Bennett (1996), Benedict (1967).

6 A háborút követő társadalmi változásokról bővebben lásd: During (1995).

7 A szubkultúra-kutatás történetének igen jó áttekintését adja: Williams (2011).

8 A „szubkultúra” fogalmának definiálása igen problematikus. Nagyon sok közösséget tekintettek és tekintenek szubkultúrának és rengeteg alternatív kifejezés létezik a szubkultúra elnevezés helyett, mellett. Jelen tanulmányban sajnos nem áll módomban részletesen kitérni a szubkultúra fogalmára; a definiálás nehézségeiről bővebben lásd: Kacsuk (2005: 91–110).

9 A tömegkultúra kritikájáról bővebben: Gans (2003: 114–149).

10 A populáris kultúra tanulmányozásával kapcsolatban, magyar viszonylatban mindenképp meg kell említeni Klaniczay Gábor munkásságát. *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években* című kötete a populáris kultúra tanulmányozásának szemléletes példája (Klaniczay 2003).

11 <http://culticon.hu/2011/11/28/a-kultura-kutatas-startegiai-jelentosege/> (A letöltés dátuma: 2013.10.26.)

12 http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=32 (A letöltés dátuma: 2014.02.20.)

IRODALOM

BARNA EMÍLIA

2011 Online és offline zenei színterek: Esettanulmány Liverpoolból. *In* Zenei hálózatok. Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor, szerk. 71–92. Budapest: L'Harmattan.

BELINSZKI ESZTER

2000 A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató* 2000(3). On-line: http://www.mediakutato.hu/cikk/2000_01_osz/06_a_kritikai_kulturakutatas_a_mediaelemzes_gyakorlataban/ (A letöltés dátuma: 2013.10.15.)

- BENEDICT, BURTON
1967 The Significance of Applied Anthropology for Anthropological Theory. *Man, New Series*. 2(4): 584–592.
- BENEDICT, RUTH – SZADAHIKO, MORI
2006 Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- BENNETT, JOHN W.
1996 Applied and Action Anthropology. Ideological and Conceptual Aspects. *Current Anthropology* 37(1) Supplement: Special Issue: Anthropology *In Public*: 23–53.
- BICZÓ GÁBOR
2003 Antropológiai irányzatok a második világháború után. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- BOHANNAN, PAUL – GLAZER, MARK
2006 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest: Panem.
- CSÁSZI LAJOS
2003 Tévéerőszak és morális pánik. Budapest: Új Mandátum.
2005 A Mónika-show kulturális szociológiája. *Médiakutató* 2005(3).
On-line: http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_03_osz/02_monika (A letöltés dátuma: 2013.10.14.)
- COHEN, STANLEY
2000 Ifjú szörnyetegek: a modok és a rockerek megteremtése. *Replika* 40: 49–65.
- DURING, SIMON
1995 A kritikai kultúrakutatás történetéről. *Replika* 17/18: 157–180.
- FRIDA BALÁZS
2005 Civil – társadalom – tudomány. Alkalmazható-e a kultúra tudománya? *Anthropolis* 2(1/2): 62–83.
- GANS, HERBERT J.
2003 Népszerű kultúra és magas kultúra. *In* A kultúra szociológiája. Wessely Anna, szerk. 114–149. Budapest: Láthatatlan Kollégium – Osiris.
- HARASZTI ANNA
2005 Alkalmazott és akcióantropológia. Elméleti és etikai alapkérdések. *Világosság* 2005(7/8): 215–232.
- HEBDIGE, DICK
1995 A stílus mint célzatos kommunikáció. *Replika* 17/18: 181–200.
- HOFER TAMÁS
1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. *In* Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Kisbán Eszter, szerk. 233–247. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- HORKHEIMER, MAX – ADORNO, THEODOR W.
1990 A felvilágosodás dialektikája. Budapest: Gondolat – Atlantisz – Medvetánc.
- KACSUK ZOLTÁN
2005 Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. *Replika* 53: 91–110.
2012 Szubkultúra-kutatás és rajongókutatás: kapcsolatok és lehetséges szinergiák. *In* Zenei szubkultúrák médiareprezentációja. Guld Ádám, Havasréti József, szerk. 11–23. Budapest – Pécs: Gondolat.
- KISDI, BARBARA
2012 A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei. Egyetemi jegyzet. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
On-line: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf
(A letöltés dátuma: 2013.10.26.)
- KLANICZAY GÁBOR
2003 Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Budapest: Noran.
- KUMIN FERENC
2007 Az online Baja – Egy város felfedezi magát az interneten. *In* Hatalom a mobiltömegek kezében. Halácsy Péter, Vályi Gábor, Barry Wellman. 91–112. Budapest: Typotex.

LETENYEI, LÁSZLÓ

2007 Antropológiai módszerek alkalmazása a településfejlesztésben. Antroport.

On-line: <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/Letenyei%20alkalm%20antro.pdf>

(A letöltés dátuma: 2014.02.25.)

MICHAÏLOW, MATTHIAS

2008 Individualizáció és az életstílusok kialakulása. Replika 64/65: 55–78.

RÁCZ JÓZSEF

1998 Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok. Budapest: Scientia Humana.

SCHUSTERMAN, RICHARD

2003 Pragmatista esztétika. Pozsony: Kalligram.

SERAFIN, GINA M.

2011 Médiatudatosság. *In* Médiajártasság. Macedo, Donald – Steinberg, Shirley R., szerk. 178–185. Budapest: Gondolat.

TAX, SOL

1975 Action Anthropology. *Current Anthropology* 16(4): 514–517.

STEWART, MICHAEL SINCLAIR

1994 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány.

UDVARHELYI ÉVA TESSZA

2010 Az „Utca Emberétől” a „Város Mindenkiéig”. Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia. *Néprajzi Látóhatár* 19 (2): 44–63.

VÁLYI GÁBOR

2007 Recsegő ütemek nyomában. A lemezgyűjtő szubkultúra változó játékszabályai. *In* Csoportok és kultúrák. Tanulmányok a szubkultúrákról. Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos 51–74. Kolozsvár: BBTE – Kriza János Társaság.

VÖRÖS MIKLÓS – NAGY ZSOLT

1995 Kultúra és politika a mindennapi életben. Bevezetés a kritikai kultúrakutatásba. *Replika* 17/18: 153–156.

WILLIAMS, J. PATRICK

2011 Subcultural Theory. Traditions and Concepts. Cambridge-Malden: Polity Press.

WILLIS, PAUL

2000 A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra. Budapest: Új Mandátum.

WOLF, ERIC R.

2000 Az antropológia a hatalmi erőterben. *Magyar Lettre* (38).

On-line: <http://www.epa.hu/00000/00012/00022/wolf.html> (A letöltés dátuma: 2014.02.27.)

FORRÁSOK

<http://culticon.hu/2011/11/28/a-kultura-kutatas-startegiai-jelentosege/> (2013.10.26.)

Fehérvári Marcell: Antropológiából megélni? A gyakorlati élet prioritása egy szakmai civil szervezet stratégiájának kialakításában. *Antroport*. On-line: http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=32 (A letöltés dátuma: 2014.02.20.)

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/useful> (A letöltés dátuma 2014.02.25.)

„Hátrányból előnyt”

Markóc önkormányzati stratégiájának társadalomnéprajzi elemzése

1. Markóc az ország egyik több szempontból is marginális helyzetű vidékén, az Ormánságban, a Dráva egykori árterében található 64 lelkes település. A falu gazdasági helyzete sok tekintetben hűen tükrözi a dél-baranyai kistelepülési viszonyokat (kedvezőtlen szociális körülmények, munkahelyek hiánya, infrastrukturális hiátus, stb.), az önkormányzat preferenciáit és gazdasági stratégiáját mégsem nevezhetjük általánosnak. A helyi vezetés, elsősorban a polgármester értékrendjében központi kérdés, hogy a mindenkori intézményi és pályázati környezetben miképpen lehet olyan települési gazdálkodást folytatni, amely ökológiailag is előremutató: az önkormányzat a közfoglalkoztatási feladatok ellátása során és különböző szociális intézmények keretében igyekszik érvényt szerezni azoknak a prioritásoknak, amelyek mentén a falu fejlesztési terve felépül.
2. 2013. őszén kezdtem foglalkozni Markóc gazdasági stratégiáival, s vizsgálatom során arra kerestem a választ, hogy milyen megoldásokat dolgozott ki a helyi önkormányzat a rurális térségeket érintő problémákra, s hogy ez milyen kapcsolatban áll az egyéni és lokális értékrendekkel és miként próbál a település vezetősége „hátrányból előnyt” kovácsolni a környezettudatos és önellátásra törekvő gazdálkodás preferálásával. Vizsgálatom néprajzi–antropológiai módszereken alapul, résztvevő megfigyelőként a markóciak mindennapjaiba nyertem betekintést – munkájukat, mindennapi szokásaikat, megélhetési lehetőségeiket, stratégiáikat igyekeztem megismerni és megérteni, az önkormányzat fejlesztési tervein, pályázatain és dokumentumain keresztül pedig rálátást nyerni a település egészére és a lokális társadalmi jelenségekre.¹

A vizsgálat célja, relevanciája és módszerei

3. Kutatásom egy ormánsági kistelepülés gazdasági stratégiáinak és mindennapi megélhetési viszonyainak megismerésére irányult.² Az általam vizsgált település Markóc, egy egyutcás falu, az Ormánság délnyugati részén, a Sellyei járásban. A térség népével, népéletével, hagyományával, mindennapjaival számos leírás, szépirodalmi mű, néprajzi elemzés és egyéb tudományos igényű munka foglalkozott és foglalkozik a 19. század eleje óta, a 20. század első harmadától pedig a hazai néprajzi kutatás egyik fő terepének tekinthető az Ormánság, amelyet az e témában született írások jó része már hosszú ideje – különösen az egykezés kapcsán – demográfiai és társadalmi válságterületként kezel. Ha a Gunda Bélához köthető ormánsági kutatásokra, Koldányi János, vagy Móricz Zsigmond írásaira gondolunk (Zentai T. 2007.)³, egy valaha szebb időket megélt, gyorsan fogyó népességű, megmentendő területként ismerjük meg az egykori ártér vidékét, s e táj és népe mindmáig legnagyobb hatású leírását, az *Ormányságot* Kiss Géza is a huszonnegyedik óra tudatában vetette papírra.⁴ Számos kutatás foglalkozott azóta is az Ormánság szellemi és kulturális örökségével, s e tájegység legfőképp Zentai János (Zentai J. 1966; 1971; 1978) és Zentai Tünde (Zentai T. 1983; 2007b; 2008; 2010; 2010b) munkássága nyomán volt napjainkig a hazai néprajzkutatás homlokterében. A Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékén a közelmúltban is zajlott olyan szeminárium, amely az Ormánság egy-egy településének kutatását tűzte ki célul.⁵ A néprajz mellett más tudományágak – többek között a történettudomány, földrajztudomány, szociológia – képviselői is felfigyeltek a térség értékeire, problémáira. E helyen említhetjük Kiss Z. Géza Ormánsági változások (Kiss Z. 1991) című történelmi emlékeket feltáró munkáját, vagy az olyan recens kutatásokat, mint Koloh Gábor történelmi-demográfiai vizsgálata, amely az ormánsági egyke jelenségét járja körül (Koloh 2012). Földrajztudományi megközelítést alkalmazva született Jelenszky Fábrián Ildikó *gender* alapú társadalomföldrajzi disszertációja (Jelenszky 2009) vagy a Reményi Péter – Tóth

József szerkesztésében megjelent monografikus tanulmánykötet az Ormánságról, illetve a Selyeyi Kistérségről (Reményi – Tóth 2009), amelyek a PTE műhelyeiből kerültek ki. A kistéleplési társadalmak és szegregációs folyamatok vizsgálata kapcsán is fókuszban lévő vidék, de a térségben lakó cigány népesség miatt a kisebbség- és identitáskutatóknak és is állandó és kedvelt terepe, hogy csak néhány nevet említsünk, lásd például Váradi Monika Mária, Feischmidt Margit, Havas Gábor kutatásait (Kovács – Váradi 2013; Feischmidt 2012; Váradi 2008; Havas 1997).

4. Az Ormánságot bemutató írások közül az egyik legfrissebb, s egyúttal minden bizonnyal a legnagyobb visszhangot kiváltó munka Moldova György „Ha az Isten hátranézne” című, 2008-ban megjelent riportkötete (Moldova 2008). A könyvben foglaltak tapasztalataim alapján a mai napig visszahatnak az Ormánság lakóira, formálja helyzetükről, saját magukról és jövőjükéről alkotott képüket, emellett szakmai beszélgetésekben is szóba kerül e kötet, így nem csak a közéleti beszédet, de a tudományos diskurzusokat is tematizálja.⁶ E könyv alapján könnyen úgy tűnhet, mintha csaknem mindenki munkanélküli, munkakerülő, romos házban lakó, lecsúszott, talajvesztett vagy naiv álmokat kergető lélek volna az Ormánságban. A cigánysággal kapcsolatban a kötet felvonultat és elmélyít egy sor sztereotípiát, s láthatóan nincsenek empirikus adatai a heterogén etnikumú helyi társadalmak hétköznapi életéről, amely során – tapasztalataim alapján – sok esetben egyáltalán nem vetődik fel a cigány-nem cigány kérdéskör.⁷ Úgy vélem, vannak az Ormánságban a természeti adottságokon túl anyagi és szellemi értelemben is értékek, tervező és építkező emberek, családok, vannak eredményes civil kezdeményezések, jól működő régi és új közösségek, s a pusztulás-narratíva, amely ezeket figyelmen kívül hagyja, egyrészt nem állít fel valós képet, másrészt a helyi társadalomnak/társadalomban kárt okoz. Nem arról van szó, hogy én magam problémamentesnek vagy kevésbé periferezáltnak látnám a térséget, csupán arról, hogy úgy vélem, akkor kaphatunk teljesebb képet, ha megpróbálunk viszonylagos objektivitásra törekedni, s ennek érdekében több szemszögből is rálátást nyerni egy-egy társadalmi jelenségre, a kutatott közösségre, terepre. Munkamódszeréből adódóan – „egy-egy napra általában két település jutott” (Moldova 2008:36) – az írónak azonban valószínűleg nem is volt alkalmá mélyebben megismerni a helyi társadalom rétegzettségét, a lokális folyamatokat. Ahogy Tüskés Tibor fogalmaz a Moldova-könyv kapcsán: „a »módszer« roppant mechanikus, és az eredmény, a két kötetben kirajzolódó kép egyhangú és felszínes” (Tüskés 2009).
5. „*Markóc nem reprezentatív az Ormánságra nézve*” – mondja a polgármester. A helyi vezetés értékrendjében központi kérdés, hogy a mindenkori politikai, önkormányzati és pályázati környezetben miképpen lehet olyan települési gazdálkodást folytatni, amely ökológiailag is előre mutató. Ennek érdekében törekszik a falu (stratégiai szinten legalábbis) – a polgármestert idézve – egyfajta „*társadalmi és kulturális önellátásra*”. Az Ormánság aprófalvainak stratégiáiban mutatkozó eltérések jórészt a helyi vezetők habitus- és értékrendbeli különbségeinek köszönhetőek (Vataščin 2014; Ragadics 2010). Így van ez Markóc esetében is: a vezetőség preferenciáit követő önkormányzati stratégia és a „harmadik utas” fejlesztési tervek a térségben megszokottól eltérő helyzetet teremtenek/teremthetnek a település számára. Írásom mindezek tükrében arra kíván rámutatni, hogy miként érvényesülnek a települési szintű gazdaságban az emberi erőforrások, az ökológiai szempontok, a kultúrtáj értékei és a helyi közösség hosszú távú érdekei, illetve hogy miként kapcsolódik ehhez a tájhoz alkalmazkodó gazdálkodás és a helyben biztosított megélhetés elősegítése és támogatása, s hogy mindez hogyan alakul a megvalósítás során. Ezzel olyan aktuális gazdasági és szociálpolitikai témaköröket érintünk, mint a rurális térségek munkanélküliségének és a vele járó szociális problémáknak az enyhítése, az aktív/produktív szociálpolitikai eszközök eredményes alkalmazásának lehetőségei vagy a közfoglalkoztatás eredményessé tétele. Miután mind a központi projektek, mind pedig a település polgármestere preferálni kívánja a gazdálkodást, mezőgazdasági tevékenységek elősegítését, kutatásom során elsődleges kérdésként kezeltem az ehhez kapcsolódó tárgyköröket. Markóc kiváló terepet jelent az ökonómiai és ökológiai szempontok mindennapokban való feltűnésének tanulmányozására, így munkámban megjelenik a fenntartható gazdálkodás kérdésköre és annak a hétköznapi életben történő adaptálása is.

6. Vizsgálatom néprajzi–antropológiai módszereken alapul. 2013 novembere és 2014 áprilisa között résztvevő megfigyelőként a faluban folytatott több hetes kutatás során elsősorban a munkások mindennapjaiba nyertem betekintést. Mindennapi szokásaikat, stratégiáikat, megélhetési lehetőségeiket igyekeztem megismerni és megérteni, kapcsolati hálójukon keresztül pedig rálátást nyerni a település egészére. Családi, rokoni, baráti és szomszédi kapcsolataik bevonásával csaknem valamennyi helyi lakost sikerült megismernem. A település gazdasági stratégiájára vonatkozóan is általuk nyerhettem mélyebb ismereteket, hiszen amint látni fogjuk, a közfoglalkoztatás szervesen kapcsolódik az önkormányzati koncepciók megvalósításához. Az adatgyűjtés a vonatkozó statisztikai adatok és szakirodalom felhasználása mellett elsődlegesen megfigyeléseimen, a helyiekkel együtt végzett munkán, a beszélgetésekről készített hangfelvételeken, jegyzeteken, a hétköznapi gazdasági tevékenységekben való részvételen és az önkormányzattól kapott fejlesztési tervek, pályázati anyagok, dokumentumok elemzésén alapszik – írásom e források feldolgozásával született.

A kutatás társadalomtörténeti horizontja és elméleti keretei

7. Köztudott, hogy ma Magyarországon a rurális területek munkanélkülisége az egyik legnagyobb, kormányzati ciklusoktól függetlenül megoldásra váró kérdés. A munkanélküliség mint szociális dilemma már a 19. század végén jelentkezett (Gyáni 2012:45), kezdetben azonban csak a munkaerőpiac által érintett ipari szektorra, tehát a bér munkásokra, az ipari munkásokra terjedt ki munkanélküliség fogalma, és 1945-ig fel sem merült az a képzet, miszerint falun munkanélküliség lehetne. A városi lakosság körében az 1929-es nagy gazdasági világválság hatására mintegy 250 ezer főre emelkedett a munka nélkül maradt ipari munkások száma, s mivel a források szűkössége lehetetlenné tette ekkora tömeg ellátását, már ekkor felmerült a (köz)munkához kötött segélyezés bevezetésének gondolata, mint lehetséges megoldás a szociális problémákra. A baranyai megyeszékhelyhez fűződik a közmunka gyakorlati rendszerének kidolgozása, amely később az országos politikai szintéren is megjelent és állami feladatként jelölte meg a munkanélküliséggel járó problémák orvoslását (U.o.: 47–49). A 30-as évek szociális problémáira nem jelentett valódi megoldást a közmunkáért cserébe szolgáltatott természetbeni vagy pénzjuttatás: „(...) nem biztosított, akár a »tengődési minimum« szintjén sem szociális biztonságot a közmunkával megszerezhető jövedelem.” (U.o.: 53) Napjaink szociálpolitikájára is jellemző megközelítés a munka ellenében történő támogatás, mára azonban a munkanélküliség fogalma kiterjedt a vidéki lakosságra is, s ma a rurális térségek tömeges munkanélkülisége jelenti az egyik legfőbb társadalmi és szociális problémát. Emiatt több ún. *aktív* vagy *produktív* szociálpolitikai program indult, s indul jelenleg is – ide sorolhatók mindazok a programok, amelyek segélyezés helyett természetbeni juttatással vagy munkalehetőség teremtésével a rászoruló munkaerő-piaci helyzetét, illetve esélyeit kívánják javítani. Ilyenek például a központi finanszírozású szociális földprogramok, amelyek a mezőgazdasági termelést igyekeznek a problémamegoldás szolgálatába állítani, de ilyenek tekinthetjük a közfoglalkoztatási projekteket, amelyek munkalehetőséget, s ezzel jövedelemszerzési lehetőséget teremtenek a munkaerő-piacról kiszorult tömegek számára.

8. A munkanélküliség leküzdésére és a hátrányos munkaerő-piaci helyzetből való kikerülés segítésére létrehozott program tehát a közfoglalkoztatási program, közkeletű nevén a „köz-munka”.⁸ Már a rendszerváltás előtti években világossá vált és országos méretű problémává nőtt a munkanélküliek ellátásának és munkába helyezésének kérdése, így már 1987-re születtek tervek és zajlottak intézkedések „az életmódjuk miatt nehezen munkába állítható személyek foglalkoztatási feltételeinek javítása érdekében, különösen a munkahelybővítés és a közhasznú munkák biztosítása céljából.” (Csoba 2010:5)⁹ Az 1990-es évektől közmunka és közcélú munkaprogramok szervezésével bővült a közfoglalkoztatási koncepció, s végül a 2000-es évekre alakult át a ma is funkcionáló rendszerre, amelyben a közcélú foglalkoztatás szervezése a helyi önkormányzatok feladata (U.o.: 5–7). A jelenleg futó program meghatározása szerint „A közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája, támogatott »tranzitfoglalkozta-

tás«, amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerő-piacra. A közfoglalkoztatás átmeneti munkalehetőséget biztosít azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen. ” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatási jogviszony alapvető szabályairól) Csakhogy az elemzések szerint „a közcélú munkások számára felajánlott tipikus munkák (...) nem alkalmasak arra, hogy az érintettek de-rékhadát alkotó képzetlen, tartósan munkanélküli embereket visszavezessék a nem támogatott munkaerőpiacra.” (Udvari-Varga 2010:45) Ennek oka véleményem szerint egyrészt az, hogy a közmunkások többségének más alternatíva híján évek óta a „közmunka” jelenti az egyedüli munkalehetőséget, tehát átmeneti jellege nem érvényesül, másrészt ezzel összefüggésben azt gondolom, hogy a tényleges munkaerő-piacra való lépéshez, tehát a munkavállaláshoz szükséges lenne a betöltendő munkahelyek megléte. Ugyanerre a következtetésre jutottak korábban más elemzők is, akik a közfoglalkoztatás eredményességét vizsgálták (Hamar 2010:77; Váradi 2010:79).

9.

2013-tól a közfoglalkoztatás ún. új rendszerében mezőgazdasági mintaprogramok (is) indultak országshoz. Ehhez csatlakozott Markóc község is a közös körjegyzőséghez tartozó Drávafokkal és Bogdásával együtt, s Markócon az önkormányzati stratégiai célok megvalósításának egyik legfőbb eszközét is ez a program jelenti. A központi tájékoztatás szerint a Startmunka program keretében működő mezőgazdasági projekt célja, hogy „a megtermelt zöldség és gyümölcs, a kisállattenyésztés biztosítsa az önkormányzati intézmények ellátását, valamint a többlettermékek esetleges feldolgozását, értékesítését” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 4–5). A mezőgazdasági programok kötelező képzéssel egészültek ki: háztáji állattartást (1 év), háztáji növénytermesztést és tartósítást (1,5 év), illetve háztáji növénytermesztést és állattartást (2 év) lehetett tanulni.¹⁰ A képzés elméleti és gyakorlati modulra tagoló-dott, és (legalábbis elvi szinten) igazodott „a célcsoport speciális igényeihez (alapfokú iskolai végzettség hiányában is elsajátítható, szövegértési nehézségekkel küzdők által is használható tananyag, gyakorlatban szerzett munkatapasztalatra épülő elméleti oktatás). Az oktatás szervezésekor figyelembe vételre kerültek a helyi adottságok és igények is (talaj- és éghajlati viszonyok, helyi hagyományok)” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 5). Az általam megkérdezett résztvevők véleménye alapján az elméleti képzés számottevő új ismerettel nem gyarapította korábbi gazdálkodási tudásanyagukat. Több eredménnyel járt a gyakorlati modul, amelynek során szakember segítette a munkát, akinek iránymutatásait és az általa megismertetett módszereket sikeresen alkalmazták a közfoglalkoztatásban végzett gazdálkodási tevékenység során. A megtermelt javakat az önellátás részeként történt fogyasztáson és a közétkeztetésben való felhasználáson túl értékesíthette is az önkormányzat.¹¹ A központi iránymutatás tervei szerint „a mezőgazdasági mintaprogramokban a saját bevétel növekedése mellett arányosan csökkenő állami támogatásban részesülnek a közfoglalkoztatók. Amennyiben a program önfenntartóvá válik, egyik lehetséges alternatívaként a résztvevők szociális szövetkezetet alakíthatnak. A beruházási és dologi költségek támogatásával az önkormányzatok nagy értékű gépeket, berendezéseket vásárolhattak meg, amelyeket szociális szövetkezeti tagként ingyenesen használhatnak. Ez a folyamat illeszkedik a három pillérré épülő támogatási rendszer elvéhez, azaz a közfoglalkoztatottak önfoglalkoztatóvá, szövetkezeti taggá vagy szövetkezeti alkalmazottakká válva kiléphetnek az elsődleges munkaerőpiacra” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 5). E sorokban egyrészt újfent megjelenik az a remény, hogy a közmunkások a közfoglalkoztatás nyomán önfoglalkoztatóvá, vagy a valódi munkaerő-piacon munkavállalóvá válnak, másrészt az előző programoktól eltérően ennek megvalósulását a tervezet szociális szövetkezetek alakításától várja. Hogy ennek milyen realitása van például Markóc esetében, az újabb vizsgálatok tárgya lehet.

10.

A hagyományosan a néprajzi kutatások tárgykörébe tartozó mezőgazdasági munka, a földműveléshez, állattenyésztéshez kapcsolódó tevékenységek vizsgálata sokáig állt a hazai kutatás homlokterében, s az elemzők számos aspektusát tárták fel a munka néprajzának. A munkaszervezeti formák, a munkamegosztás, a munka mint a hétköznapi szervezőereje kiemelt figyelmet kaptak a korábbi évtizedek etnográfiai vizsgálataiban, hogy csupán a legnagyobb hatású, s szellemiségében leginkább mérvadó ilyen irányú kutatást említsük, Fél Edit és Hofer Tamás átányi munkájában (Fél – Hofer 1997), s tudjuk, hogy a gazdálkodás és a háztartás normái

szabtak keretet a mindennapoknak, egyúttal meghatározták az e keretek közt folyó, folytatható életmódot. Írásomban nem vállalkozhatok annak tisztázására, hogy a munka fogalma alatt mit érthettek egykor, s mit érthetünk ma, annyi azonban bizonyos, hogy a motivációkat és a munkához való viszonyt tekintve sem azonos a munkavállalóként végzett munka a saját célra végzett (például önellátó célú mezőgazdasági) munkával, a munkaerő-piaci munkafogalom a paraszti munkafogalommal. A gazdasági stratégiák vizsgálatakor lényegében az életmódban tükröződő mentalitás vizsgálatára vállalkozom, s Simon Vera fogalomhasználatához csatlakozva mentalitás alatt egy „sajátos gondolkodásmódot, világlátást” (Simon 2005:169) értek, amely a „család céljaiban, életstratégiákban, (...) a közösség céljainak tematizálásában” (U.o.) testesül meg.

11. A szocializmus évei alatt a korábbi rendezőelvek érvényüket veszítették, a paraszti értékrend jórészt felszívódott, megváltozott, az emberek korábbi társadalmi hálójukból kiszakítva „újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségébe kerültek” (Hankiss 1989:53). Az élet valamennyi területén elveszett a korábbi autonómia. 1948-tól megindult a parasztság termelészövetkezetekbe kényszerítése, önállóságának felszámolása. A változás földindulás-szerű volt, egyik napról a másikra alakultak át gyökeresen a dolgok, ez pedig az egész folyamatot traumatikussá tette, amihez a társadalom nem, vagy legalábbis nem könnyen tudott alkalmazkodni (U.o.: 42–73). „A kora hetvenes években azután egy hallgatóságos, informális kompromisszum körvonalai kezdtek kirajzolódni. Egy az elit és a társadalom jelentős hányada közötti, íratlan és aláíratlan egyezmény körvonalai, amelynek értelmében a társadalom lemondott a döntésekben való részvétel jogáról. Cserébe az elit viszonylag toleráns politikai légkört, az ideológia frontján tűzszünetet, korábban agresszív retorikája helyett az egyetértés és a társadalmi konszenzus retorikáját, a kulturális pluralizmus egy fajtáját ígerte nekik, és azt a lehetőséget, hogy a korábinál jobb módú, polgárabb, nyugat-európai stílusú anyagi létet építhetnek fel a maguk számára” (U.o.:56) – írja Hankiss. A szocializmus éveiben a háztáji volt a paraszti mentalitás mentsvára, a „második gazdaság” alappillére, amellyel a rendszer eleinte az önálló birtokos parasztok számára igyekezett a szövetkezeti gazdálkodást vonzóvá tenni, a későbbiekben „*pótolnia kellett a megszűnt paraszti magángazdaságok termelésének egy részét*”, s „*a munkaerő lekötésének egyik eszközeként az állami gazdasági dolgozók élelmiszer-önellátását kívánták elősegíteni illetményföldek kiutalásával és az állattartás támogatásával*” (Kovács 1988:40–41). A háztájit is a hagyományos gazdálkodás elvei és szellemisége (önellátás, több lábon állás, úgynevezett maradék-elv, amely a felesleg piacra vitelét jelenti) határozta meg kezdetben, majd a 80-as évekre önálló ágazattá nőtte ki magát és sokak számára meghatározó jövedelemmé vált (Laki 1997).
12. Az általam használt (háztáji) gazdálkodás terminusnak, a vele jelölt kistermelésnek és az önellátásra törekvő gazdálkodásnak vagy önellátásra termelésnek legjellemzőbb vonása a saját fogyasztásra történő termelés, amelytől nem idegen az értékesítésre való termelés vagy feleslegének értékesítési gyakorlata sem. Az „önellátás” ugyanakkor sokkal inkább „önellátásra való termelés” vagy „önellátásra való törekvés” értelemben szerepel, mert a falusi háztartások nyilvánvalóan nem képesek saját élelmiszer-szükségleteik megtermelésére, egyrészt azért, mert a gazdálkodást folytatók többségénél igen „*szérsény és szegényes mezőgazdasági termelésről*” (Laki 1997:14) van szó, másrészt a történelmi és gazdasági átalakulásokkal együtt járó életmódváltozás(ok) miatt a tényleges önellátás megvalósíthatatlanná vált, noha tulajdonképpen a hagyományosnak tekintett – és hallgatóságosan vagy nyíltan önellátónak vélt – paraszti gazdálkodásnak sem volt teljes mértékig sajátja (Molnár 2000:494).
13. Az elemzők az 1980-as évekre már világosan látták, hogy Magyarországon „a mezőgazdasági rendszer alapját képező (bérmunkán alapuló) nagyüzemek (több ezer hektáros állami gazdaságok, több falu határát felölelő termelészövetkezetek) csak termelésük folytonos növelésével tudják fenntartani magukat, miközben a költségek nőnek, és mind belső, mind a külső piacokon rendszeresen értékesítési nehézségekbe ütköznek. Termékszerkezetüket csak úgy tudják módosítani, hogy egyre kevesebb fajta tömegterméket (például egyfajta gabonát, takarmányt, élő állatot) állítanak elő, az összes többit az egyéni gazdaságokra (többnyire törpegazdaságokra) tolják át.” (Lányi K. 2007:151) A rendszerváltást követően azonban a családi léptékű,

kis- és törpegazdaságok helyett az agrárpolitika a nagyobb méretű magán, szövetkezeti és állami üzemeket támogatta (U.o.: 161). A mezőgazdasági szektor háttérét jelentő társadalmi bázis veszélyeztetettségét és az alapvető struktúrát tekintve napjainkra sem változott jelentős mértékben a törpegazdaságok helyzete, s az agrárgazdasági termelésben érintett népesség rendszerváltást követően elmulasztott szakmai és üzleti képzése – noha voltak ilyen irányú törekvések – sem tudott megvalósulni érdemben az azóta eltelt időben. Bár a 90-es években még úgy tűnt, talpon tudnak maradni a kisgazdálkodók és megéri kistermelőként és egyéni vállalkozóként szarvasmarha, sertés, baromfi tartással, gabona, zöldség vagy gyümölcs termesztésével foglalkozni, a 2000-es évek új szabályzásaihoz és az Európai Unió követelményeihez a törpegazdaságok nagy része nem tudott alkalmazkodni, s érdekérvényesítő erő hiányában feladta tevékenységét – ez alól a markóci gazdálkodók sem jelentettek kivételt: több család kényszerült abbahagyni például szarvasmarha-tartó tevékenységét. Mára szinte teljesen leépült a kisgazdaságok nagy része, s a termelésből kivett részük is elenyésző mértékűre zsugorodott a nagyüzemi termeléssel szemben. Ez a folyamat nyilván nem csupán a hazai viszonyok tükré: nagymértékben függött és függ ma is a nemzetközi piactól, az élelmiszer-behozatal volumenétől és a mindenkori felvásárlási áraktól. A 90-es években még egyéni mezőgazdasági tevékenységből megélni képes társadalmi csoportok, rurális térségekben élő családok ezrei szegényedtek el és váltak kiszolgáltatottá és szociális támogatásra szoruló réteggé – a szakértők által évtizedek óta szorgalmazott társadalmi konszenzus létrejött és egy hatékony képzési rendszer kialakítása és hozzáférhetővé tétele azonban napjainkban is várat magára.

14.

Visszatérve a szocialista éra alatt zajlott társadalmi és gazdasági változásokra, erről az időszakról egy ormánsági visszaemlékezésben ezt olvashatjuk: *„Munkahelyben nem volt hiány. Az építkezések, állami gazdaságok, gyárak, téveszek, az uránbánya, a mecseki szénbányák, erdőszet, és számtalan kisipari szövetkezet a munkaerőnek talán a dupláját is fel tudták volna venni. Tudtak munkát adni alacsony végzettségű embereknek is, akik így megélhetéshez jutottak, és jobb körülményeket tudtak biztosítani a családjuknak.”* (Faludi 2008) Miközben azonban munkát és megélhetést biztosított a rendszer, más vonatkozásban igyekezett ellehetleníteni a falvak életét. *„A hetvenes évek közepétől erőteljesen megindult a falurombolás – így maradt meg a köztudatban. Az aprófalvakban megszűntek az iskolák. Sósvertikén, Drávaiványiban, Markócon, Bogdásán csak alsó tagozat maradt, Marócsán, Okorágon, Kákicson már 1959-ben megszűnt az iskola. Tehát a felső tagozatosok a vidéki kisiskolákból Sellyére jártak.”* (U.o.)

15.

Amint Bourdieu elmélete szerint és a társadalomtudományos vizsgálatok tanúsága alapján az alacsony iskolai végzettség „újratermelődik” (Bourdieu 2003), az ormánsági társadalom esetében is ennek lehetünk tanúi.¹² Egy alacsony iskolai végzettségű szülő gyereke sokkal nagyobb valószínűséggel lesz alacsonyan képzett, mint egy magasan képzetté, és ezzel mind a gyermek későbbi munkaerő-piaci helyzete, mind pedig az ebből a helyzetből való kilépési esélye megpecsételődik (Laki 1991). A rendszerváltás utáni „piaci viszonyokra való áttérés és a gazdasági visszaesés körülményei közt a munkanélküliség is ezeket a rétegeket sújtotta – sújtja leginkább, és a munkaerőpiacon is egyre keményebb versenyben szintén lemaradnak szakképzettebb és magasabb iskolázottságú munkanélküli társaikhoz képest.” (Laki 1991:72) Miközben a rurális térségek alacsonyan képzett rétegei a megélhetést és kitörési pontot jelentő városokba vágnak, vannak ezzel ellentétes irányú, a városból a vidéki térségek felé mutató mobilitási törekvések is. Ebben nagyrészt az értelmiségi szereplők vidékre költözése játszik közre: megjelenésük és a falvakba való beköltözésük azt vonja maga után, hogy egyrészt megváltozik a képzettség és foglalkoztatottság aránya, másrészt javukra átalakul a helyi hatalmi struktúra (Kovách 2012:58–65). Az utóbbi időkben megfigyelhető szuburbanizációs, ellenurbanizációs trend hatására napjainkban is az ormánsági társadalom újrastrukturálódása zajlik. Ez azonban nyilvánvalóan nem jelent fordulatot az alacsonyabb végzettségű, munkanélküli rétegek számára, illetve annyiban jelent számukra változást, amennyiben be tudnak kapcsolódni az új beköltözők által generált folyamatokba, pályázati projektekbe.

16.

A gazdasági és társadalmi folyamatok és viszonyok elemzésekor megkerülhetetlen az ökológiai diskurzusban is folyamatosan jelenlévő globalizáció és fenntarthatóság kérdése, témánkhoz

kapcsolódóan pedig a „harmadik út” fogalma. E terminus politikai síkon egyfelől lehet „a liberalizmus és a totalitárius rendszerek közötti megoldás, (...) a kollektív mérlegelésen, tudatos belátáson és megegyezésen alapuló társadalom” (Karácsony 1993:62), másrészt mint ilyen, megjelenik benne az ökológikus felelősség tudata. A harmadik utas politika egyaránt segít kiigazodni és jól koordinálni a globalizáció, a magánélet, a környezethez és a természethez való viszony tekintetében; sem jobb, sem baloldalinak nem tekinthető, noha homlokterében valamiféle társadalmi igazságosság áll, felismeri a globalizáció helyi viszonyokra gyakorolt hatását (Giddens 1999a:77). Kulcsa az egyenlőség és a felelősség kérdése, leszámol a korlátlan technokrata növekedésbe vetett hit és a haladás mítoszával, fokozott érzékenységet mutat a kisközösségek, a család, mint egy inkluzív társadalmi alapegység jóléte iránt (U.o.: 79–81). Mint látni fogjuk, sok vonásában és alapvető érték kategóriáiban rokonságot mutat a markóci stratégia Giddens elgondolásaival, így például az aktív szerepvállalás a szociális gazdaságban, a környezetszennyezés kontrollálása, a feltétel nélküli segélyezés visszaszorítása, az önfoglalkoztatás elősegítése, az egész életen át tartó tanulás támogatása, a munka és a családi élet harmonikus összehangolása (Giddens 1999b) mind-mind olyan momentumok, amelyek megjelennek a harmadik utas állam képzetében és – nyilván léptékeihez igazítva – Markóc község önkormányzati fejlesztési terveiben, hosszú távú gazdasági stratégiájában. E harmadikutas társadalom koordinálásában az értelmiségi rétegnek kettős szerepe van, egyaránt lehet „szakmai kompetenciával rendelkező, szervező értelmiségi és politikai-morális ideológiákat megfogalmazó értelmiségi” (Karácsony 1993:65), vagy e kettő egyszerre, feladata mindenképpen a felelős szerepvállalás. (Karácsony 1993)¹³ Ez a harmadik utas idea párhuzamba állítható azokkal a Kert-Magyarország-elképzelésekkel, amelyek már a 20. század 30-as éveiben megjelentek¹⁴, s Markóc fejlesztési terveiben, amint látni fogjuk, jól kirajzolódik egy önellátásra zöldséget-gyümölcsöt termelő, állatot tartó, környezete adottságait felhasználó és tisztelő közösség képe – s e koncepció mögött jól érzékelhetők a tudományos körök, például Vida Gábor vagy Andrásfalvy Bertalan munkásságának hatása is.¹⁵

17.

Mindentől függetlenül – ugyanakkor nagyon is szoros összefüggésben – tanulságos lehet egy pillantást vetnünk a fejlesztési projektek tágabb horizontjára. Az Európai Unió terminológiájában a területfejlesztés célja elsődlegesen a gazdaságfejlesztés, amely ha nem is nyíltan, de többnyire csupán munkaerőként kezeli az érintett területen élő lakosságot. A vidékfejlesztés – elvi szinten legalábbis – alapvetően a lokális közösség erőforrásain alapul, sokkal inkább a fenntartható és ökológiailag is előremutató megoldásokat támogatja. Az európai fogalomhasználatban e két terminus tehát egymást fedő, mégis eltérő jelentéstartalommal bír: „a területfejlesztés rangsorában elől van a pénzügyi művellet, gazdasági élet (ökonómia), műszaki fejlesztés, míg a vidékfejlesztés rangsorában egyértelműen az emberi értékek, ökológiai szempontok, kultúrtáj értékei, erőforrások, társadalmi és gazdasági szereplők illetve a helyi közösségek állnak az első helyen” (Tóth 2010: 22). Az EU vidékfejlesztési politikájának szerves gondolata, hogy a fejlesztési program „nem lecserél egy életvilágot, identitást és életformát, hanem annak alapvető, a térségben élők számára fontos elemeit megtartva szeretné megteremteni a megélhetés elfogadható térségi feltételeit” (Bíró 2006: 237). A Nemzeti Vidékfejlesztési Stratégia ezt a következőképp integrálja: „A vidékfejlesztés célja, hogy visszaadja a vidéki élet értelmét, becsületét, vonzerejét. Feladatunk, hogy javítsuk a kistelepüléseken élők életminőségét, megteremtjük a helyi közszolgáltatásokat, biztosítsuk az ország belakottságát, valamint hazai és uniós forrásokra támaszkodva fejlesszük a helyi kis- és közepes méretű családi gazdaságokat, feldolgozó üzemeket és vállalkozásokat. Olyan sokrétű mezőgazdaság, környezet- és tájgazdálkodás megteremtése a célunk, amely úgy állít elő értékes, egészséges és biztonságos élelmiszereket, valamint helyi energiát és különféle nyersanyagokat, hogy közben megőrzi a tájat, benne az embert, s annak közösségeit, kultúráját.” (Tájékoztató a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztési koncepciójáról) – olvashatjuk a minisztérium portálján. Az Ormánság egészségét érintő jelenlegi legnagyobb, kormányzati támogatást élvező fejlesztési projekt az Ős-Dráva Program, amelyről a következőket írja a projekt honlapja: „Az Ős-Dráva Program egy komplex, a természeti, társadalmi és gazdasági szférát egyaránt érintő területfejlesztési [kiemelés tőlem] koncepció, amely hosszútávon a fenntartható fejlődés feltételeit teremtheti meg hazánk egyik leghátrányosabb térségében, az Ormánságban. A Program a tartós megoldásokat eredményező terület- és vidékfejlesztés első hazai mintaprogramjává válhat, és sikere esetén

nemzetközi léptékben is modell-értékű lehet.” (Ős-Dráva Program) Noha a két fogalom szinonimaként tűnik fel a fenti sorokban, megvalósítását tekintve az Ős-Dráva Program inkább a területfejlesztés projektjeivel mutat rokonságot. A programhoz ez idáig olyan operatív lépések kapcsolódtak, mint az Ős-Dráva Startmunka Program (Ős-Dráva Startmunka Program é.n.) – a közfoglalkoztatás helyi programja –, vagy a Szaporcán felépített Ökoturisztikai Látogatóközpont (Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont é.n.) amelyek központi vezérlésű, (részben) munkahelyteremtő programok. A 2020-ig előirányzott tervek is az országos *területfejlesztési* koncepció alá sorolják a Baranya megyei fejlesztéseket, köztük az Ős-Dráva Programot (Ős-Dráva Program – 2014–2020). Ily módon e program mint fejlesztési terv és a körülötte kialakult erőter és társadalmi viszonyrendszer magán hordozza számos jegyét annak a (koloniális) fejlesztési iparnak, amelyet az antropológiai irodalom (Szántó 2012; Escobar 2006; Leiris 2005; Haraszi 2004; Wolf 1995) a humánus eszmékbe burkolt, gazdasági prioritású fejlesztésekhez és segélyezési¹⁶ metódusokhoz köt. Azok a helyi fejlesztési tervek, amelyek nem hordozzák magukon a tervezéstől a kivitelezésig a „fejlesztett” közösség akaratát, ugyancsak ehhez a gyakorlathoz közelítenek.

Markóc társadalma és gazdasági viszonyai

18.

A Sellyei járás, ahol az általam vizsgált település is található, valamennyi mutató tekintetében a súlyosabb gondokkal küzdő, legnagyobb gazdasági, infrastrukturális és társadalmi hátránnyal jelölt térségek között található. Amint azt Markóc polgármestere néhány éve megfogalmazta a település fejlesztési tervében, „*A Sellyei Kistérség az ország 3. leghátrányosabb kistérsége, Markóc pedig ezen belül is hátrányos helyzetű, mert a mérete az életképesség határán áll, az elhelyezkedése pedig mind a kistérség, mind a megye vonatkozásában perifériális, hiszen mindkettőnek a – Pécstől (a megyeközponttól) a legmesszebb húzódó – szélén fekszik.*” (Markóc a „harmadik utas” falu – Fejlesztési terv)¹⁷ Markóc lélekszáma a 2011-es népszámlálási adatok szerint 64 fő (KSH 2011), a polgármester 2013-as közlése alapján 60 fő, ennél fogva a kistelepülések között is aprónak, pontosabban fogalmazva törpefalunak számít (Kovács 2012:53–57). Az alábbi táblázat alapján a lakónépesség adataiból jól látszik, hogy a lakosság számának drasztikus csökkenése az 1970-es években történt, s az azóta eltelt időben is fogyás figyelhető meg.

19.

Lakónépesség alakulása, Markóc, 1960–2011 (KSH 2011)

Év	Fő
1960	184
1970	128
1980	74
1990	85
2001	68
2011	64

20.

A statisztika szerint a lakosság nemzetiségi megoszlása 2011-ben a következő volt: 15 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek, 49 fő magyarnak (KSH 2011). 2014. január 1-i adatok szerint a község lakossága 63 fő, amelyből egy fő roma (Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Településsoros adatok). Nehéz megítélni, hogy a statisztikák mennyire helytállóak. Különböző szituatív identitás-megnyilvánulások során ugyanazok a személyek egyes esetekben magyarként, más esetekben cigányként definiálják önmagukat, így érthetővé válik, hogy míg az egyik felmérésen 15 fő vallja magát cigánynak, egy más feljegyzés 1 főt regisztrál. A településen tapasztaltak azt mutatják, hogy a vegyes házasságok nyomán gyakran amúgy sem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ki melyik nemzetiséghez tartozik. Sem a hétköznapi gazdasági, sem a kulturális dimenziókban nem jelentős az etnikai hovatartozás kérdése, a helyi

viszonyokat más társadalmi tényezők, így például a kapcsolati tőke kiterjedtsége és minősége vagy a pénztőke megléte, erőssége vagy hiánya sokkal erőteljesebben befolyásolják. Ennek megfelelően a helyi társadalom alsó és felső szegmenseiben egyaránt vannak cigány és nem cigány származású személyek, családok.

21.

A heterogenitás dacára van egyfajta „markóci” tudat, amely a hétköznapiak során megfigyelhető, s egyaránt helye van benne a régi és az új lakóknak. Megfigyeléseim alapján ezt a markóciságot a földrajzi meghatározottságon túl leginkább a közös programokban való részvétel és (például a közfoglalkoztatottak esetében) a közös munkavégzés jelenti és egyben erősíti. Nem lehet sem etnikai, sem más alapon éles határokat húzni, ugyanakkor alapvetően két kategória különböztethető meg a helyiek között, ez pedig az „öslakosok” és a „beköltözők”. A beköltözőket legalább két csoportra lehet osztani. A legnagyobb lélekszámú csoportot azok alkotják, akiket az 1966-os drávai árvíz után telepítettek be az egykori Zokoga telepről. Az ekkor ideköltöztetett két oláh cigány (Havas 1997)¹⁸ család és leszármazottaik részben ma is Markócon élnek; rokoni kapcsolataik által a 21 markóci háztartás közül 10 ezeknek a kötelékébe tartozik. A később beköltöztek nem egy helyről származnak, és státuszukat illetően ugyancsak tarka képet mutatnak: van közöttük alacsony iskolai végzettségű és magasan kvalifikált egyaránt. A régi lakók az újabban beköltöztek között tartják számon például a polgármester családját is, aki immár 13 éve él a faluban. A legújabb beköltözők magas presztízsű pozíciót foglalnak el a település életében, magasabb képzettségűeknek és kapcsolataiknak köszönhetően kedvezőbb társadalmi pozíciót foglalnak el, s nem csak a helyi hierarchiában.

22.

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás tekintetében Markócon meglehetősen nagy a szórás: a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők vannak döntő többségben, az érettségivel, illetve felsőfokú képzettséggel rendelkezők csupán a lakosság mintegy 6–6%-át jelentették 2011-ben (KSH 2011). A középfokú szakképzettség a legtöbb esetben valamilyen szakmunkás (többnyire építőipari vagy kereskedelmi) végzettséget jelent. A felsőfokú végzettségű lakók jellemzően az újabban beköltözők – köztük például a polgármester és felesége –, akik magasabb presztízsű munkával és státusszal rendelkeznek. A település lakóinak többsége alacsony fokú iskolai végzettségéből következő alacsony státuszú munkaerő-piaci pozícióval és kisebb érdekérvényesítő képességgel bír.

23.

Lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlása, Markóc, 2011

Iskolai végzettség	Népességszám (fő)
általános iskolai végzettség	38
középfokú szakképzettség	15
érettségi	4
főiskolai, egyetemi oklevél	4

24.

A gazdasági aktivitás szerinti megoszlás tekintetében Markócon az eltartottak, a munkanélküliek és az inaktív keresők együttes aránya 2011-ben meghaladta a kétharmadot (KSH 2011):

25.

Foglalkoztatottság	Lakosság aránya (%)
foglalkoztatott	32,8
munkanélküli és inaktív kereső	37,5
eltartott	29,7

26.

A felekezeti megoszlást tekintve a statisztika szerint a római katolikusok (26 fő) és a reformátusok (27 fő) aránya szinte azonos, a felekezethez nem tartozók pedig közel a lakosság 20%-át teszik ki (KSH 2011). Markócon egy református templom van, amelyhez gyülekezet már évek

óta nem tartozik. A szomszédos településeken van lehetőség istentisztelet/mise látogatására, kérésre pedig a markóci templomban van mód keresztesítésre, konfirmálásra, esküvő tartására.

27.

A lakosság korcsoport szerinti megoszlása az országos átlagnál kedvezőbbnek mondható, az idősek aránya nem haladja meg a fiatalok arányát: a 60 év felettek aránya 17,2%, a 14 évesnél fiatalabb lakosság pedig 23,4%-ot tett ki 2011-ben (KSH 2011). Hogy a jelenlegi kedvező mutató hosszabb távon miként alakul, az nagy mértékben múlik majd azon, hogy a most 14 év alattiak és fiatal felnőttek helyben telepednek-e le.

28.

Markócon nincs óvoda, iskola, posta, bankautomata,¹⁹ a lakosság számára nincs kiépített vezeték internet, a mobiltelefon szolgáltatás pedig gyakran csak korlátozottan vehető igénybe.²⁰ Orvosi rendelés hetente egyszer, egy órában érhető el a településen. Gyógyszertár, védőnői szolgálat és falugondnoki szolgálat a szomszédos faluban, Drávaafokon van. Markócon egy bolt üzemel, amely hétfőtől szombatig, reggel 7-től 12-ig, délutánonként pedig 17-től 18 óráig van nyitva. Drávaafok mindössze 3 kilométerre fekszik Markóctól, mégis sokszor körülményes megszervezni és lebonyolítani egy drávaafoki bevásárlást vagy ügyintézés, mert a markóciak többsége nem rendelkezik autóval,²¹ az idősebbeknek pedig megerőltető kerékpárral vagy gyalogszerrel megtenni az utat. Az sincs azonban sokkal jobb helyzetben, aki a tömegközlekedést választja.²²

29.

Markócon a mezőgazdasági területek nagy része környékbeli mezőgazdasági vállalkozók kezében van. Néhány hektár önkormányzati tulajdonban van, illetve 6–7 család rendelkezik (az apránként eladott földdarabok miatt egyre zsugorodó) földterületekkel. A markóci tulajdonú földek egy részét helyi gazdálkodó családok művelik, egy részét pedig bérbe adják a tulajdonosok a környékbeli gazdálkodóknak. A markóci határ kaszáló, legelő, erdő hasznosítású területek tulajdonosai is vegyes képet mutatnak: bár vannak még területek a helyiek kezében, ezeken a területeken nagyrészt ugyanaz a 4–5 nagygazdálkodó osztozik, akik a szántóföldeket is birtokolják. A markóciak által megművelt terület becsléseim szerint összesen mintegy 20–30 hektár lehet, a falu összes területe, a belterületet is beleértve 579 hektár, ebből mintegy 101 hektár erdő és 367 hektár szántó, illetve 65 hektár legelő és rét (a Siklósi Járási Hivatal Járási Földhivatalának és a Baranya Megyei Kormányhivatal Földhivatalának adatai alapján). Az önkormányzat a rendelkezésére álló – többnyire pályázati – lehetőségekhez mérten igyekszik visszaszerezni a falu földjeinek egy részét, egy éppen aktuális ügy révén például az egykori közös legelőt. A falu határa többretű mezőgazdasági tevékenységre alkalmas, a monokultúrás kukorica, búza, repce, újabban szója termelése mellett a természeti adottságoknak köszönhetően nagyüzemi méhészet is folyik, de vannak olyan területek is, amelyeket erdőgazdálkodásra, s olyanok is, amelyeket kaszálóként használnak tulajdonosaik, illetve bérlőik. Földrajzi elhelyezkedését és adottságait tekintve Markóc része a Dráva-síkon elterülő „Baranya megye fás legelői” elnevezésű ún. ÉTT mintaterületnek. *„Az érzékeny természeti területek (...) bevezetésének célja a természeti (ökológiai) szempontból érzékeny földrészteléken olyan természetkímélő gazdálkodási módok megőrzése, fenntartása, további földrésztelék kijelölése, amelyek támogatással ösztönzött, önként vállalt korlátozások révén biztosítják az élőhelyek védelmét, a biológiai sokféleség, a tájképi és kultúrtörténeti értékek összehangolt megőrzését.”* (Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program 2002-es rendelete) Ez azt jelenti, hogy a markóci földterületeken ökológiai gazdálkodást vállaló gazdák a környezetbarát módszerek miatt esetlegesen kieső költségeik kompenzálására állami támogatást kaphatnak – elvben nem szenvednek tehát hátrányt a konvencionális, ipari jellegű mezőgazdasági termelőkkel szemben. Tudomásom szerint a jelentősebb mezőgazdasági szereplők a markóci területeken nem folytatnak ökológiai gazdálkodást.

30.

A helyi lakosság megélhetésének biztosításában fontos szerepe van a szociális juttatásoknak, az alkalmi, informális és félformális munkákból származó bevételeknek, valamint a közfoglalkoztatásnak mint a legáltalánosabb munkaviszonynak. Markóc önkormányzata a közfoglalkoztatási pályázatok révén egy időben mintegy 10 embert foglalkoztat, s egyúttal bevételhez juttatja a háromtagú települési képviselő-testületet is: a polgármestert, az alpolgármestert és az egy fő tisztség nélküli települési képviselőt. Az egyetlen kulturális közintézmény a településen a

könyvtár, amely egy fő részére biztosít részmunkaidős állást. Összességében nézve mindezek mellett a markóciak megélhetési stratégiáiban a munkaerő-piaci munkavállalás, a saját fogyasztásra történő termelés és a felesleg piacra vitele is megjelenik, s a valóságban mindezek ötvözte rajzolja meg a falu foglalkoztatási és jövedelemszerzési képét. Az önkormányzati tervek és programok általánosságban véve a gazdálkodási lehetőségek megteremtését és kiszélesítését szorgalmazzák, hogy ezáltal önfoglalkoztató jellegű megélhetéshez juthassanak a falu lakói.

31.

Terepmunkám tanulságai szerint a lakosok jelentős része bizonytalan egzisztenciával rendelkezik. Többen alacsony jövedelemszintjük és eladósodottságuk következtében rövid távra tudnak tervezni, gazdaságuk a szociális és egyéb támogatások függvényében alakul. Gazdasági kapcsolattrendszerük révén a markóciak nagy része erősen kötődik a helyi társadalomhoz: a településen belüli kapcsolatok számai nem csak a közös munkavégzés okán kötik össze például a közfoglalkoztatásban résztvevőket, de privát életük számos területén is sok kapcsolódási pont található, így a szomszédi, baráti és családi kötelek is a lokális kapcsolattrendszert erősítik. Ezek a viszonyok a gazdasági stratégiákat meghatározó döntések során is jelentős tényezőnek bizonyulnak.

32.

A megélhetési módok nem mutatnak egységes képet. A korábban is gazdálkodásból élők közül ma is többen folytatnak mezőgazdasági tevékenységet, a faluban ma is köreikből kerülnek ki a nagyobb volumenben gazdálkodók. Rájuk jellemző leginkább, hogy viszonylagos anyagi függetlenséget tudnak teremteni maguknak, s ugyan hatnak rájuk az aktuális gazdasági és politikai folyamatok, életszínvonalukat a többiekénél kisebb mértékben befolyásolja ezek negatív vagy pozitív hatása. Ezek a háztartások hordozzák leginkább az önellátásra törekvő modell potenciálját, ugyanakkor korösszetételük miatt hosszú távon nem lehet rájuk építeni, tagjaik nagyrészt ugyanis az idősebb generációk képviselői. Jellemző az is, hogy azok a háztartások élnek leginkább az öngondoskodás eszközeivel, amelyek a helyi viszonyok között kevésbé vannak erre rászorulva. Az instabil gazdasági helyzetben lévők és igazán hátrányos körülmények között élők körében általános tendencia a hitelek rendszeres igénybevétele – bolt, személyi hitelek, banki hitelek, stb. Jóllehet szinte minden háztartás folytat valamilyen saját célú mezőgazdasági tevékenységet, kedvezőbb anyagi körülmények között nagy valószínűséggel nem így volna, inkább a megélhetési körülmények szorítják rá a többséget a kiskerti gazdálkodásra. Ez elsősorban konyhakertet jelent, bár a kertek nagysága meglehetősen különböző az egyes háztartások esetében. Vannak olyan háztartások, amelyek kertje néhány kisebb ágyást jelent, míg mások 600–700 négyszögöl területen veteményeznek. Ez nem feltétlen (és nem kizárólag) saját területen folytatott termelést jelent, mert mint azt a későbbiekben részletesen is kifejtem, az önkormányzat minden igénylőnek biztosít bizonyos nagyságú előre megmunkált, vetéshez előkészített földterületet és bizonyos mennyiségű vetőmagot, illetve palántát a megművelés fejében. A konyhakert mellett elsősorban a tojáshaszon reményében folytatott (ugyancsak kis volumenű) baromfitartás jellemző a markóciak gazdálkodására. Az állomány nagysága változatos képet mutat, a baromfitartóknál általában 15–25 darabos az állatállomány, de olyan is van, akinek összesen 3 tyúkja van. Sertést egy háztartás tart. Lovat, tehenet ugyancsak egy helyen találunk: 4 lóva és egy borjas tehene volt kutatás idején az egyik nemrégiben beköltözött családnak. Ezen felül 3 háznál tartanak nyulat és időszakosan tart egy-egy háztartás néhány libát, kacsát. A település állatállományának alakulását egy-egy személy érdeklődése vagy elköteleződése is megváltoztatja, s ez áll például a nyúl-, illetve ló- vagy tehentartás háttérében is. A lovat és a tehenet tartó gazdaság azonos. Míg a tehen és a borjú haszonállatként jelenik meg a háztartásban, a lovakat illetően nem ilyen egyértelmű a kép, jóllehet részben munkára fogják őket, a lovak inkább hobbiállatként értelmezhetők.

33.

Markócon két család gazdálkodik nagyobb volumenben, részben saját fogyasztásra termelnek, részben piacra, illetve gépi szolgáltatásokat végeznek más gazdálkodóknak. Az egyik háztartást egy markóci származású, őslakosnak tekintett család, a másikat egy az 1960-as években betelepített cigány család alkotja. A két háztartás közös jellemzője, hogy tagjaik gazdálkodási tevékenységeik során konvencionális mezőgazdasági módszereket alkalmaznak, s ebben valószínű-

leg mindkét esetben szerepe van a korábbi termelőszövetkezeti tapasztalatoknak. Termékszerkezetüket tekintve szántóföldi és konyhakerti növényeket egyaránt termelnek, emellett a háztartás szükségleteit részben fedező állattartást is folytatnak. Mindkét család saját földterületein gazdálkodik és rendelkezik a munkák elvégzéséhez szükséges gépek legalább egy részével. A mezőgazdasági tevékenységek hasznán túl szociális ellátás is kiegészíti e háztartások bevételeit, illetve egyikük esetében az idős házaspárral élő felnőtt gyermek keresete is hozzájárul a család jövedelméhez.

34.

Az elsődleges jövedelemforrás a munkavállalás, még azoknak a háztartásoknak az esetében is, amelyek egyébként elkötelezett hívei az önellátásnak és a gazdálkodásnak - munkaviszony hiányában azonban a szociális ellátás és a különböző juttatások lépnek fel fő jövedelemforrásként. Jellemzően azokban a háztartásokban hangsúlyosabb a gazdálkodás és az önellátásra való termelés, amelyekben legalább egy családtag szinte állandó jelleggel otthon tartózkodik és teljes mértékben az otthoni teendőkre tud koncentrálni. A gazdálkodó családoknak nem kizárólagos forrása a gazdaság, hanem nyugdíjjal vagy (legális, fél-legális vagy bejelentetlen) munkavállalásból származó jövedelemmel egészül ki, s így együttesen biztosítja az egyes háztartások megélhetését. Úgy tűnik, a gazdasági stratégiák különbözősége és a gazdálkodás kiterjedtsége összefüggésben van a családszerkezettel is. Egy interjúban elhangzott az is, hogy a településvezetés által szorgalmazott önellátásra termelő gazdálkodás egyik legfőbb gátja, s a gazdálkodási tevékenységek kis volumenének oka a családok kis létszáma: *„Tudod, hogy hogy működne ez? Ez úgy működne, mint ahogy valamikor volt, hogy együtt él több generáció. Úgy lehet, hogy működne. De így nem, hogy hárman vagyunk egy családban, az egyik jobbra, a másik balra, a harmadik amarra.”* (Interjúrészlet)

35.

Saját, gazdálkodásba befektethető erőforrásait a legtöbb háztartás gyengének tartja – egyik oldalról azért, mert a gazdálkodást folytató generáció kiöregszik, s egyre kevésbé tud megfelelő mennyiségű és minőségű munkát végezni, másrészt azért, mert sokan úgy vélik, anyagi nehézségekbe ütközik minden olyan lehetőség, amely a markóciak helyzetét javíthatná – gyakran hangzik el a *„gazdálkodnék, tartanék állatot, de miből”* frázis is. A falu fiatalabb generációi számára nem igazán jelent vonzó alternatívát a gazdálkodás mint elsődleges munka és a megélhetés fő forrása.

36.

Markóc polgármestere a tájgazdálkodással, tájfejlesztéssel, az egykori ártéri gazdálkodás alapjain nyugvó gyümölcsészettel foglalkozó *Ormánság Alapítvány* elnöke, akinek a hagyományos gyümölcsfajták védelméért 2012-ben odaítélték *Az Év Vidékfejlesztője Díjat* (MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet híre), s aki szakértőként és a helyi érdekeket képviselő lokálpatriótaként részt vett az *Ős-Dráva Program* (Ős-Dráva Program – Területfejlesztési programterv), illetve az *Ős-Dráva – Ormánság Program* (Riportfilm az Ormánsági Alkotó Közösségről)²³ tervezésében. A polgármester és családja saját háztartásuk vezetése során általában előnyben részesítik a külső erőforrásokat mellőző megoldásokat, nem szívesen vállalnak kockázatot, kiadásait pedig a lehető legkisebb mértékűre igyekeznek csökkenteni. A család nagy hangsúlyt fektet a saját erőből megtermelt/előállított javakra, s elsősorban a konyhai szükségletek terén próbál viszonylagos függetlenséget teremteni magának kertgazdálkodás és gyümölcsészet révén, s e tevékenységek során próbálnak érvényt szerezni az ökológiai megfontolásoknak. Az alpolgármester évek óta üzemelteti a településen működő boltot, s noha néhány éve már a szomszédos Drávafokon él, rokoni szálak fűzik a falu egyik nagyobb volumenben gazdálkodó és földekkel rendelkező családjához. Az alpolgármester privát megélhetési stratégiájában főszerepe van a vállalkozásnak. Ökonómiai szemléletéhez és vállalkozói attitűdjéhez egy mérsékelt kockázatvállalási hajlandóság társul, amely megfigyelhető a bolt üzemeltetése során is, például a beszerzések ütemezése és a készletek kezelése során. Más-más módon és mértékben, de mind a polgármester, mind az alpolgármester háztartásának gazdasági tevékenységéhez hozzátartozik a saját fogyasztásra történő mezőgazdasági termelés, amely a kiadások csökkentése mellett egyfajta biztonsági tartalékot is jelent.

„Markóc, a »harmadik utas« falu”²⁴ – Az önkormányzat gazdasági stratégiája

37. Az önkormányzat mindamelllett, hogy a legnagyobb és tulajdonképpen egyetlen foglalkoztató a településen, lényegében szociális foglalkoztatói minőségében tölti be a legjelentősebb szerepet. A település vezetősége a közfoglalkoztatási feladatok ellátása során és különböző szociális intézmények keretében igyekszik érvényt szerezni azoknak a prioritásoknak, amelyek mentén a falu fejlesztési terve és gazdasági koncepciója felépül. E vonatkozásban, mint már említettem, a polgármester értékrendje döntő befolyást gyakorol az intézményi projektekre, így a falu valamennyi pályázati és operatív programjára.
38. A markóci önkormányzat stratégiájára hosszú távú célok megfogalmazása jellemző, ebből adódóan egyfajta vállalkozói hajlandóság is megfigyelhető a települési programokban, elsősorban a környezettudatos mezőgazdasági tevékenységekkel kapcsolatban. A település első embere kiemelten fontosnak tartja a fenntartható, természetközeli, ugyanakkor ésszerű és biztos megélhetést jelentő gazdálkodási formák folytatását (ill. bevezetését), s a település menedzselésekor is ezek a szempontok határozzák meg a döntéseket. A polgármestert idézve: „(...)egy faluban nem kell munkahelyeket teremteni, egy faluban a gazdálkodás lehetőségét kell megteremteni (...)” (Interjúrésztlet). Ily módon – mintegy a globális ideát követve – központi kérdés a falu életében, hogy miképpen lehet ökológiailag is előremutató, eredményes gazdálkodást folytatni. A pályázati tevékenységet is ez a szellemiség határozza meg, így Markóc az állami és Európai Unió forrásokat is igyekszik úgy hasznosítani, hogy a beruházások a környezeti adottságokhoz alkalmazkodjanak. Az önkormányzat jelenleg is olyan projektekre pályázik, amelyek illeszkednek a fent vázolt stratégiához, így például az egykori legelő tulajdonjogának visszaszerzésével és rendbetételével, az állattartás feltételeinek biztosításával helyi termékek előállításához kívánja segíteni a lakosságot. Emellett Markóc része egy határokon átívelő leendő programnak is, amely a Dráva-ártér vízviisszatartó tájgazdálkodásán alapul (Molnár–Mogyorósi–Leidinger 2012, Leidinger–Molnár–Mogyorósi 2013). A polgármesternek köszönhetően betekintést nyerhettem Markóc fejlesztési terveibe és néhány pályázati szakaszban lévő programba is, s a következőkben tereptapasztalataimmal kiegészítve ezek alapján igyekszem bemutatni a település önkormányzati stratégiáját és a hosszú távú fejlesztések irányát.
39. A koncepciókban meghatározott „*harmadik út*” nem üres mottó, Markóc fejlesztési tervében és gazdasági stratégiájában a (giddensi) harmadik utas politika elveire ismerhetünk a környezethez való viszonyulásában, a globalizáció és a lokalizáció kérdéseinek értelmezésében, s a társadalmi kérdésekhez való közelítésében (Giddens 1999a). Sok vonásában mutat rokonságot a falu koncepciója az „ökofalvak” létrejöttének alap gondolatával is, legfőként environmentalizmus miatt, a lokalitás globalitással szembeni preferálása és az ökológiai problémák krízisként való értelmezése miatt (Farkas 2012:17), s mert a drávafoki székhelyű Ormánság Alapítvány, amelynek elnöke a markóci polgármester és amelynek tevékenysége több szálon is kötődik Markóchoz, a Magyar Élőfalv Hálózat része (U.o.: 21). Ugyanakkor, amíg az ökofalvak társadalmi tőkéje az átlagosnál erősebb, s lakóik „társadalmi, ökológiai és gazdasági fenntarthatóságra egyaránt törekednek” (U.o.: 19), addig Markóc esetében ezek a törekvések jobbra a polgármestert és családját jellemzik, s az ő társadalmi tőkéjük tartja a települést a fenntarthatóságot és autonómiát célzó pályán. Tapasztalataim alapján a falu lakosságának nagy része nem preferálja a környezetkímélő technológiákkal és a rendszertől való függetlenedéssel járó életmódot, s ha alkalmaznak is környezetbarát eljárásokat például a veteményesben, azt nem annyira ökológiai megfontolásból, sokkal inkább a növényvédő szerek és műtrágyák magas árfevése miatt teszik. A konvencionális mezőgazdasági módszerek előnyben részesítése eredhet a helyi lakosság korábbi szociokulturális környezetéből is, hiszen a ma gazdálkodást folytatók többsége az egykori termelőszövetkezetek nagyüzemi mezőgazdasági technikáját, munkamódszereit interiorizálta. Hogy a településfejlesztési tervekkel mégis többnyire egyetértenek, az valószínűleg annak köszönhető, hogy a falu megmaradásának zálogát jelenthetik és a mindennapi problémákra és megélhetési gondokra valamelyest enyhülést hoznak a fenntartható gazdaság jegyében nyert pályázatok és támogatások.

40.

2011-ben egy az Ormánság Alapítvány által elnyert TÁMOP pályázat²⁵ lehetőséget nyújtott egy stratégiai fejlesztési terv kidolgozására, amely a markóci lakosság 55%-os részvételével zajlott (N.N. 2011). Noha a lakossági részvétel aránya magasnak mondható, a koncepcióban meglehetősen hangsúlyos a polgármester értékpreferenciája, s a tervet meghatározza az az alap gondolat, amely az általam elemzett többi fejlesztési dokumentumot is jellemzi: a recens állapotok mellett a falu életben maradása nem biztosított, Markóc elvesztette önrendelkezését, „*külvilágának teljes kiszolgáltatottságában vergődik*” (Markóc fejlesztési terve, 2011: 3). „*Nem tudjuk megtermelni élelmiszereinket, nem tudjuk biztosítani az ivóvizünket, nem rendelkezünk elegendő termőfölddel, nagyrészt kívülről kapjuk az energiát és a technikai eszközöket, amelyek teljes függőségbe kerültünk, kívülről kapjuk a kulturális élményeinket is (»való világ« típusú tévéműsorok, reklámok, internetes információk), kívülről kapjuk a munkalehetőségeket is. Önrendelkező, gazdag és büszke faluból a külső hatalom által irányított, megtúrt szegény faluvá váltunk.*” (U.o.)

41.

Amint az a fejlesztési programokban áll, Markóc hatványozottan marginális helyzetét a falu megmaradása érdekében a helyiek (elsősorban nyilván a település vezetői) igyekeznek a lehetőségekhez képest negatívnak ítélt állapotából pozitívumra fordítani: „*Mi, a falu lakói, hiszünk abban, hogy e többszörös hátrány előnnyé fordítható, ha a »szokásosan« hátrányos adottságainkat lehetőségként használva, azokra építjük hosszú távú fejlődésünket. Hisszük azt is, hogy a fejlődésünk feltétele elsősorban önmagunk megváltozása, és csak másodsorban a külső segítség. Erős közösséggé szerveződve, egymással együttműködve, magunkban és egymásban bízva, egészséges önbizalommal és büszkeséggel óriási erőink szabadulhatnak föl. Várható, hogy a jelenlegi hátrányaink közül sok magától is előnnyé minősül át, pusztán a külvilágunkban bekövetkező változások következtében (pl. energiaválság, élelmiszerbiztonság csökkenése, a környezet minőségének romlása, éghajlatváltozás, az energia, az élelmiszerek és a szolgáltatások árának hirtelen növekedése, pénzügyi instabilitás stb.). Ezekre a változásokra a táj karbantartásával, a gazdálkodásunkkal, az életmódunkkal és a külső kapcsolatainkkal föl kell, és lehet is készülni.*” (Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program)

A fejlesztési terv szövegéből kiragadott sorok jól mutatják, hogy egyes globális jelenségek milyen lokális hatással bírnak, s hogy a világméretű problémák miként transzformálódnak meghatározó kérdéssé a legkisebb települések hétköznapi világában is. Az a környezetszemlélet, amely Markóc hosszú távú gazdasági stratégiáját jellemzi, az úgynevezett globális paradigmában értelmezhető legteljesebben (Eriksen 2006): globalitás és lokalitás egyaránt hangsúlyosan befolyásolja azt a társadalmi valóságot, amely a körülmények hatására végül kialakul. A lokális cselekvési módokat nagymértékben a globális trendek határozzák meg: a falu vezetése a technokrata, növekedésfókuszú paradigmával (Vida 2012) szemben egyensúlyra, fenntarthatóságra törekszik, s ezt a falu hátrányos helyzetének előnyre fordításával kívánja elérni.

42.

Milyen értékei vannak a kialakult helyzetben, illetve a kialakult helyzet ellenére a településnek, a településen élőknek? A természeti adottságok, a csendes és nyugodt élet lehetősége, a turisztikai vonzerőként is használható környezet, az egészséges élethez hozzájáruló tiszta levegő, a gazdálkodásra alkalmas terület, az önellátás lehetősége jelennek meg a koncepcióban Markóc előnyeként, a megvalósítás operatív tervében pedig „*kiskertek minden portán*”, az „*ásott kutak újra használatbavétele*”, „*intenzív faluszépítési program*” és „*a falu rendjének fönntartása*” szerepelnek a legfontosabb feladatokként. E felsorolásból a témánk szempontjából legfontosabb gazdasági-gazdálkodási vonatkozású pontot szeretném kiemelni: Markóc valóban rendelkezik gazdálkodásra alkalmas területekkel, amelyek (részben) önkormányzati tulajdonban vannak, s amelyeket a település lakóinak önellátására fordít a falu. A „*kiskertek létesítése minden portán*” egy kissé módosulva, de mégis az egész településre és lényegében minden háztartásra kiterjedve²⁶ valósul meg ezeknek a földeknek a használatba adásával, s az önkormányzati fóliában termelt palánták elosztásával.

43.

A „harmadik utas” markóci fejlesztési terv kiemelt pontjai a következők:

1. *tájrehabilitáció*, ezen belül a tájkép és a falukép javítása, a vízviszatarató vízgazdálkodás rekonstrukciója, genetikai erőforrások (tájfajták, fajtagyűjtemény) védelme, fejlesztése
2. *közösségszervezés* helyi és turisztikai igényeket kielégítő közösségi tér létesítésével
3. *szelíd turizmus* feltételeinek megteremtése, Helytörténeti Múzeum és Gyümölcsészeti Múzeum kialakítása, vendégházak kiépítése, tanösvények létesítése
4. *helyi gazdálkodás rekonstrukciója* komplex gyümölcsészeti programmal, legelő- és erdőgazdálkodással, házikerteket művelő önellátó háztartásokkal, népi mesterségek alkalmazásával.

Fejlesztési tervek a gyakorlatban

44.

A fentiek közül a falukép javítására szép számmal történtek már intézkedések,²⁷ nemrégiben pedig felépült egy közösségi helyszín a településen. E projekt során valóban közös célokat tudott megfogalmazni a település vezetősége és a helyi társadalom, és együttes munkával hozott létre a falu egy közösségi pajtát. Markóc önkormányzatának nem volt adóssága, a kormány által finanszírozott adósságkonszolidációs intézkedésekre nem kellett igényt tartania, ezért a központi költségvetés terhére 2014-ben 1,5 millió forint támogatást kapott a település az államtól. Hogy Markócnak miért nem volt adóssága, arra úgy vélem, a település vezetőinek privát stratégiáiban keresendő a válasz: mind a polgármester, mind az alpolgármester a saját háztartásuk gazdálkodási stratégiáiban alkalmazott attitűddel kezelték a település költségvetését is, s amint privát életükben, úgy önkormányzati tisztségviselőként is a meglévő forrásokkal igyekeztek gazdálkodni és a kockázatokat a lehető legkisebb mértékűre redukálni. Az adósságmentesség fejében kapott fejlesztési forrást csak a központi előírások szerinti építési és eszközbeszerzési célokra lehetett felhasználni – 2014. áprilisában tartott tájékoztatót erről a település első embere a markóci polgármesteri hivatalban a helyiek számára. Az ötlet, miszerint a támogatás összegét egy közösségi eseményeknek helyszínül szolgáló létesítmény létrehozására kellene fordítani, a polgármestertől származott, de elképzelései találkoztak a helyiek egyetértésével és a közösségi tér létrehozása a falu közös céljává vált. Mivel a kapott összeg jószerivel csak a tervezés költségeit fedezte, a kivitelezés a helyi társadalom összefogásával és közös munkájával valósulhatott csak meg. A terveknek megfelelően az építmény 2014 szeptemberére, a falunapra el is készült. Erejéhez mérten csaknem minden markóci lakos kivette a részét a munkából, gyerekek, felnőttek egyaránt segítettek, aki másként nem tudott hozzájárulni, az süttött-főzött a dolgozóknak, az építkezés pedig egy rejtett, szimbolikus dimenzióban is zajlott: a falunak épülő közösségi pajta, amely otthont adhat majd a települési rendezvényeknek, már létrehozása közben is a közösség épülését szolgálta. A helyi társadalom tervezésbe és megvalósításba való bevonása tehát jó megoldásnak bizonyult, s ezek alapján arra következtethetünk, hogy ez a metódus – a kezdetektől fogva közös gondolkodás és cselekvés – sikeres lehet a települési tervek más célkitűzései esetében is (lásd például Haraszi 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010).

45.

Markócon deklarált cél a közcélú foglalkoztatás által a gazdálkodás feltételeinek megteremtése, a természeti értékek védelme, az alkalmazkodó gyümölcsészet rendszerének kidolgozása, a terület genetikai örökségének védelme, zöltség és gyümölcsfajták szaporítása, új kultúrnövények kísérleti honosítása és az önellátás fejlesztése (Lantos é.n.:5). Közmunkások művelik az önkormányzat kertjét és az önkormányzati területen létesített fóliaházat, amelyben a település valamennyi háztartása számára nevelnek palántákat, s ugyancsak közmunkában gondozzák a markóciak a gyümölcsfa iskola facsereit, dugványait és oltványait, közmunkában zajlik a település gyümölcsényeinek kezelése és a fajtagyűjtés a környező településekről. Az önkormányzat által megműveltetett földekre a közmunkások ültették ki 2013-ban és 2014-ben is a dinnye-

palántákat, s a növények gondozása ugyancsak az ő feladatuk volt. A közfoglalkoztatottak tartják rendben a település közterületeit, ahogy a falu tulajdonában és/vagy kezelésében lévő egyéb területeket.

46.

A közfoglalkoztatásban végzett munkák közül a mezőgazdasági jellegű tevékenységek tekinthetők a legjelentősebbnek, s terepmunkám során legnagyobb részben ezekben a munkákban vettem magam is részt, így erre van a legnagyobb rálátásom. Drávafook, Bogdása és Markóc közös pályázatot nyújt be évek óta a közfoglalkoztatási programra, s ennek köszönhetően a mezőgazdasági projekt keretében a három önkormányzatnak közösen van traktora, krumplivetője, illetve ugyancsak pályázati támogatásból tudtak kutat fúratni a kölcsönbérletben művelt földekre. 2014. februári, majd március-áprilisi ott-tartózkodásomkor Markócon éppen a fóliaház munkálatai voltak soron, s ekkor zajlott a szabadföldi kertészkedéshez megmunkált földek ki-mérése is. Az önkormányzat fóliaházában többek között paprika, paradicsom, káposzta, karfiol, kelkáposzta, uborka magokat vetettek a közfoglalkoztatottak, szabadföldi termesztésben pedig az önkormányzati hivatal telkén zöldborsót, hagymát, petrezselymet, sárgarépat veteményeztek. A vetőmagokat az önkormányzat vásárolta,²⁸ a vetési munkákat és az elvetett magok gondozását a közmunkások végzik. A palántának szánt, illetve szabadvetésű konyhakerti növények vetőmagjai mellett szabadföldi termesztésre dinnyepalántákat vásároltak, amelyeket kiültetve mintegy 1/3 hektáron termeltek idén dinnyét, amit az eddigi gyakorlathoz hasonlóan eladott az önkormányzat egy felvásárlónak. A többi termés egy részét, ahogy már említettem, a közétkeztetési feladatokat ellátó drávafooki iskola konyhájára vitték, egy részét pedig a helyiek kapták. Amint a közmunkások vezetője a 2013-as termés kapcsán mondta: „...az egész falut elláttuk zöldségfélékkel, talicskában toltuk (...) igen, kiosztottuk, teljesen ingyen mint szociális juttatás.” (Interjúrészlet) Emellett részesültek a termésből a közös jegyzőség dolgozói, valamint adományoztak belőle egy beteg gyerekeket segítő barcsi alapítványnak.

47.

A mezőgazdasági munka jelenti a közfoglalkoztatottak munkájának gerincét, s tavasztól ősziig leköti az erőforrások nagy részét. Amint terepmunkámon megfigyelhettem, a fóliában végzett munkák során a férfiak, általában 2–3 fő végzi a föld és a tápkockák előkészítését, a nők pedig, általában 6–7 fő a vetést, ahogy Markócon mondják, „magolást”, és ezt követően a növények gondozását. A fóliaházat fűteni is szokták az első hetekben a biztosabb és gyorsabb kelés érdekében – a férfiak végezték a fa darabolását és előkészítését, a fűtésben azonban a nők is részt vettek, s valamennyi közfoglalkoztatott bevonásával naponkénti váltásban osztották fel egymás között a fólia kemencéjének folyamatos üzemben tartását.

48.

Ugyancsak fontos pontja a fejlesztési terveknek a gyümölcsészet, s a gyümölcsfák, oltványok és dugványok gondozására és a környékbeli fajták gyűjtésére külön közfoglalkoztatotti posztot tartanak fenn Markócon. Az önkormányzati tulajdonban lévő területeken mintegy fél hektáron telepítettek őshonos gyümölcsfákat kisebb parcellákon. A gyümölcsészeti munkák koordinátora a polgármester, a gyümölcsösben ő felügyeli a feladatok helyes végrehajtását, s jóllehet egy személyt jelöltek ki kifejezetten gyümölcsész feladatokra, a faiskola tisztításában általában az összes közmunkás, kapálásában pedig valamennyi közfoglalkoztatott nő részt vesz.

49.

A település fejlesztési tervének operatív megvalósítása kétszeresen is kapcsolódik a közfoglalkoztatás programjához, egyrészt azért, mert közmunkások bevonásával zajlanak a kertészeti és gyümölcsészeti munkák, másrészt mert a közmunkások jelentős részét képviselik a helyi társadalomnak. A létszám és a személyállomány ugyan nem konstans, de 8–12 ember dolgozik szinte állandó jelleggel a közfoglalkoztatás keretein belül. Ez számarányát tekintve közel a lakosság 20%-át jelenti, ha pedig a közfoglalkoztatottak háztartásait tekintjük, a családtagokkal együtt a település lakóinak nagy része érintett, s csupán néhány olyan háztartás van, amelyek nem kapcsolódnak ily módon az önkormányzathoz. A helyi társadalom korántsem egységes, ellenkezőleg, kis mérete ellenére is strukturális feszültségeket rejt magában, s meglehetősen heterogén a település lakossága a Bourdieu-féle gazdasági, kulturális és társadalmi tőke megoszlását illetően is (Bourdieu 2005). Markóc esetében létezik egy a helyi normákat és értékrendeket tükröző, viszonylag állandónak tekinthető hierarchia, amelyben a közfoglalkoztatottak

nem érzik kellően megbecsültnek sem önmagukat, sem munkájukat. Gyakori körükben az ebből adódó panasz, s annak hangoztatása, hogy „*a közmunkás is ember*” (Idézet az egyik helyi közfoglalkoztatottól). Véleményem szerint a közfoglalkoztatás alacsony bérezése önmagában véve is hozzájárulhat ahhoz, hogy a résztvevők munkájukat alacsonyabb értékűnek érezzék másokénál, s önbecsülésükre ez vélhetően negatív hatással van. 2014 tavaszán egy szakképzés nélküli közfoglalkoztatott 49 ezer forintos havi bért kapott. A középfokú szakképzettséggel rendelkezők 64–65 ezer forintot kerestek havonta. A közfoglalkoztatottak vezetője ennél mintegy 5 ezer forinttal kapott többet. Noha a település fejlesztési terveinek fontos momentuma a közösség gyarapítása, a megvalósítás jelenlegi fő eszközét jelentő közfoglalkoztatás intézménye a benne rejlő visszasságokkal esetenként konfliktusok kiindulópontja a településen. A megbecsültség kérdésén túl ilyen például a közfoglalkoztatásban termelt zöldségek elosztása körül kialakult helyzet: míg egyesek úgy vélik, csak a valóban rászorulóknak kellene kapniuk ilyenfajta természetbeni támogatást, mások szerint a közfoglalkoztatottak formálhatnak rá jogot. A településvezetés általában arra törekszik, hogy a falu valamennyi háztartása egyaránt részesüljön a terményjuttatásból. Noha a közfoglalkoztatásban végzett munkának kézzelfogható eredményei vannak, s az elmondások alapján az elmúlt két évben sokat javult e tekintetben a helyzet, máig tartja magát az a „közhiedelem”, hogy a közmunkások nem dolgoznak. Ez a képzet gyakran szolgál alapjául a közfoglalkoztatottak csoportján belüli viccelődéseknek is, s ezt a hitet erősíti véleményem szerint a markóci közfoglalkoztatottakra jellemző viszonylag laza munkafegyelem, például a pontatlan munkába érkezés, vagy a nap során a munka többszöri megszakítása is, amelyek azonban az elvégzett munka értékéből semmit le nem vonnak. A közfoglalkoztatásban végzett munkával kapcsolatban több beszélgetőtársam is azon a véleményen volt, hogy általában véve kevesebb energiát fektetnek az emberek a közmunkába, mint a privát célra vagy napszámban végzett munkákba – végeredményben egységnyi idő alatt kevesebbet dolgoznak –, s ennek legfőbb magyarázatát valamennyien az alacsony bérezésben látták.

50.

A közfoglalkoztatás mezőgazdasági irányultságán túl van még egy kiemelt jelentőségű tevékenysége az önkormányzatnak, amely nem annyira a tényleges gazdálkodásban ölt testet, hanem a helyi lakosság gazdálkodási aktivitását hivatott elősegíteni, s ugyancsak meghatározó a település stratégiájában: az önkormányzat által megmunkáltatott területek kiosztása a helyieknek. Az előkészített földön 2014-ben a 21 markóci háztartás közül 16 kért területet, ebből 7-en igényeltek 4 sort, 2-en 3 sort, 6-an 2 sort, a polgármester családja pedig 1 sort. A sorok 100 méter hosszúak, vetésre előkészített állapotban adja ki az önkormányzat megművelésre, segít a palánták és vetőmagok előteremtésében és biztosítja az öntözés lehetőségét is egy fűrt kút segítségével. Ezekre a sorokra a könnyebb rendben tartás miatt fóliacsík kerül, a fólia alatt pedig csepegtetőrendszer húzódik, amelyen keresztül a vízzel együtt tápanyagot is juttatnak a növények tövéhez. Emellett lehet még burgonyaföldet is igényelni, ugyancsak a megművelés fejében. Ehhez az önkormányzat a vetőburgonya egy részét is biztosítja: részben vásárolt, részben pedig az előző évi markóci termésemből megmaradt vetőkrumplit osztja szét. Krumpliföldet 10 háztartás igényelt 2014-ben, ezek a sorok is 100 métereseek, s ugyancsak vetésre előkészítetten kapják az igénylők. 1 háztartás igényelt 10 sort, 1 háztartás 6 sort, 5-en kértek 5 sort, a többiek pedig 2-2 sort. Az önkormányzati föld mellett többen termelnek saját kertjükben is, illetve van 5 olyan háztartás, amelyek sem veteményezésre, sem krumplitermesztésre nem igényeltek földet. Ezek közül 3 folytat saját területein önellátásra gazdálkodást, 2 pedig nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Ezt a gazdálkodási metódust, s egészében véve az önkormányzat által teremtett lehetőséget a résztvevők jónak tartják. Az öntözőrendszer miatt többen biztosabbnak és eredményesebbnek ítélik az itt történő termelést, mint a saját telken, ahol nincs mód sem fólia terítésére, sem tápoldatos öntözésre. Mivel a föld előkészítésével kapcsolatos munkákat is az önkormányzat végezteti, könnyebb és olcsóbb is így a termelés: „*(...)igaziból annyi dolgunk volt, hogy elpalántázzuk és rendben tartjuk és leszedjük a zöldséget róla. Az öntözőberendezés meg minden adott volt az önkormányzatnál (...)*” (Interjúrészlet).

51.

A helyiek meglátása az, hogy nem sokan gazdálkodnak Markócon, s az önkormányzat gazdálkodásösztönző programja nem tudott új szereplőket bevonni a mezőgazdasági munkát végzők és önellátásra termelők körébe. Ezzel szemben vizsgálataim azt mutatják, hogy a településen

igen magas azok aránya, akik valamilyen mezőgazdasági termelést is folytatnak, egy részük pedig kizárólag az önkormányzat által biztosított földön termel, tehát az ösztönzés mégis sikeresnek tekinthető.

52.

Mind az önkormányzati kert és fólia, mind a kiosztott földek kapcsán elmondható, hogy a termelés nem követ ökológikus elveket. A föld előkészítése, megmunkálása, a növények gondozása során a konvencionális mezőgazdaság módszereit alkalmazzák, a termesztéshez vásárolt és használt vetőmagok pedig nem ökológiai termesztésből származnak. Úgy tűnik, hogy a fejlesztési célok ily módon kétrétűvé válnak: egyfelől fontos az ökológiai érzékenység, másfelől ennél is fontosabb a gazdálkodás ténye és a megélhetés segítése. Hogy ez min múlik, s hogy mi- nek árán tudná az önkormányzat a stratégiai tervek szintjén megjelenő környezetszemléletét érvényesíteni, az további tanulmányozást igényelne. Magyarországon Hernádszentandrás- on van példa arra, hogy önkormányzati üzemeltetésű bio(!)gazdálkodásban közfoglalkoztatottak dolgozzanak (Kajner–Lányi–Takács–Sánta 2013: 55–163; Esze 2014). A 25 főt alkalmazó her- nádszentandrás BioSzentandrás nevű gazdaság a közfoglalkoztatás rendszerére és más pályá- zati forrásokra támaszkodik az anyagbeszerzés és a bővítés a finanszírozásakor is (Esze 2014). Ily módon a közfoglalkoztatási rendszer nem csak (olcsó) munkaerőt, de a tőke egy részét is biztosítja a gazdaság számára.²⁹ Míg azonban a markóci gazdálkodás kifejezetten szociális jelle- gűnek mondható, addig a hernádszentandrás biogazdaság kifejezetten eladásra termel, tehát inkább üzleti jellegű vállalkozásnak tűnik,³⁰ jóllehet éppannyira függ a közfoglalkoztatási és pályázati rendszertől, mint az általam vizsgált település projektje. Visszatérve a környezetbarát mezőgazdaság megvalósíthatóságának kérdésére, egy helyi beszélgetőtársam válasza arra a kérdésre, hogy lehet-e „vegyszer” nélkül termelni, a következő volt: „*Szerintem nem, az én apósom is azt mondja, hogy nem. Öntözés nélkül meg tápoldat nélkül nem megy semmire.*” (Interjúrészlet)

53.

A központosított markóci gazdálkodásnak nyilvánvaló előnye, hogy széles társadalmi részvételt tesz lehetővé, s amíg a közfoglalkoztatás finanszírozása biztosított, addig ez a struktúra műkö- dőképesnek tűnik. A gazdálkodásban érintettek magas aránya és a kiosztott földek nagysága alapján becslülve jelentős az így megtermelhető zöldség mennyisége. Kevésbé látszik azonban, hogy önerőből miként sikerülne e tevékenységeket elvégez(tet)ni, s hogy például a jelenleg köz- munkásként dolgozók önálló gazdálkodóként, saját döntéseik eredményeként is végeznének-e mezőgazdasági termelő munkát. A falu fejlődésének gátját és a település legnagyobb problémá- ját ugyanis a környékbeli munkahelyek megszűnésében látják a legtöbben, s vannak olyan csa- ládok, akik reménykednek a térség esetleges ipari-mezőgazdasági fejlesztéseinek munkahelyte- remtő hatásában. Más családok ugyanakkor úgy vélik, hogy perifériális helyzetéből adódóan Markóc közelében nem fog valódi megélhetést nyújtó innováció megvalósulni, s azoknak kel- lene összefogniuk és piacra termelni, ezáltal a többieknek is munkát adni, akiknek megvan hozzá a szükséges földterületük. Ezzel párhuzamosan ma is zajlik a még markóci családok tu- lajdonában lévő földek értékesítése,³¹ egyrészt azért, mert a földdel foglalkozó szülői generáció fokozatosan kiöregedett/kiöregszik a munkából, másrészt azért, mert az eladásból származó bevétel az egyébként bizonytalan anyagi helyzetben lévő családok kiadásait legalább egy időre fedezi.

54.

A települést csendes, nyugodt, biztonságos falunak tartják, más szempontból ugyanakkor a la- kók többsége nem ítéli kedvezőnek sem családjá, sem lakhelye helyzetét, többen pedig úgy vé- lik, nem elég erősek a helyi társadalmon belüli kötődések, s nincs közösségi élet a faluban. „Ma már közhelyszámba megy az »igazi közösségek« hiányáról, eltűnéséről beszélni. A társadalom- tudományos közösség-kutatások a modernitásra teszik a közösségi formák radikális változását, ennek okát pedig az ipari forradalom és a tőkés gazdasági-társadalmi rend kialakulásában, il- letve az ebben gyökerező urbanizációban, a hirtelen megnövekedett társadalmi és földrajzi mo- bilitásban és következményeiben látják.” (Farkas 2012:23) Tereptapasztalataim alapján Markócon a „közösség” hiányát nem csupán ezek a külső hatások, hanem egyrészt a munkaalk- almakon kívüli közösségi események hiánya és a helyi társadalmon belüli nézeteltérések, ér- deklődési és az ebből adódó, gyakran évek óta lappangó konfliktusok okozhatják. E konf-

liktusok egy része családi és szomszédi perlekedésekre vezethető vissza, más részük összefüggésbe hozható az újabban beköltözöttek eltérő értékrendjével, a helyiekénél jobb érdekérvényesítő képességükkel, a helyi hierarchiában elfoglalt helyükkel, s ebből adódóan az erőforrások elosztása feletti jogukkal.

Összegzés

55.

Tanulmányomban a markóci önkormányzat gazdasági stratégiáját és annak gyakorlati adaptációját igyekeztem bemutatni a falu mikro- és makrokörnyezetének, a napjaink kistelepüléseire ható folyamatok és az önkormányzati stratégiát meghatározó szellemi áramlatok, valamint a helyi gazdasági és társadalmi viszonyok ismertetésével. A markóci fejlesztési terveknek és projekteknek kidolgozói szerint nem szándéka *„egy egykor (esetleg évszázadokkal ezelőtt) volt állapot hű visszaállítása, hiszen az akkori helyzethez képest számottevő társadalmi-kulturális változások történtek: a társadalom új tapasztalatokra tett szert, és a tájban is létrejöttek irreverzibilis változások, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. (...) az a célja és a szerepe, hogy rámutassunk, hol bomlott meg az ember és a táj egysége, s ezzel megtaláljuk a lehetséges csatlakozási pontot a még együttműködő társadalmi és gazdasági formák felé”* (Molnár–Mogyorósi–Leidinger 2012: 23–24). Ez a szellemiség húzódik minden olyan tervezési folyamat mögött, amely a falu jövőjét érinti, így például stratégiai szinten a kulturális vagy turisztikai jellegű elképzelések is a fenntarthatósági elvek mentén rajzolódnak ki. Minthogy azonban pályázati tenderektől függ a projektek megvalósítása, épp a fejlesztési tervekben áhított önállóság és függetlenség csorbul ezáltal, s kérdéses, hogy a tervekből mi és hogyan realizálódhat. Más aspektusból, mint azt a helyszínen tapasztalhattam, a helyi társadalom befogadókészségén és a fejlesztésekkel szembeni nyitottságán vagy ellenérzésén is múlhat egy-egy részprojekt sikere. Végző soron azt láthatjuk, hogy a tervekben stratégiai célként megfogalmazott „harmadik út” és a gazdálkodási lehetőségek megteremtése a településen egyelőre csupán a közfoglalkoztatás rendszerén belüli munkahelyek teremtése által realizálódhat – a helyi lakosság igényei és tervei ezzel csak annyiban találkoznak, amennyiben más munkalehetőség híján közmunkásként tudnak bevételhez jutni. A markóci lakosok döntő többségének a munkavállalás jelenti az elsődleges bevételi forrást, még ha sokan közülük csak elvi szinten tudják is e stratégiát megvalósítani.

56.

A gazdálkodás mellett az önkormányzati fejlesztési koncepciók másik kulcsmomentuma az ökológiai tudatosság. A gyakorlatban azonban az önkormányzat által koordinált tevékenységek során is a konvencionális mezőgazdaság és az ipari megoldások dominálnak, ezért az ökológiai megoldásokat nem települési szinten, inkább a családok és háztartások szintjén sikerül megvalósítani – gyakran nem a szilárd elveknek köszönhetően, hanem például a növényvédőszeres magas árfekvése miatt. Hosszú távon is működőképes környezetbarát fejlesztésként ez idáig az önkormányzati gyümölcsfa iskola valósult meg, ugyanakkor több folyamatban lévő projekt is célozza a tájrehabilitációt, a korábbi művelési ágak visszaállítását – például legelő visszavásárlása, Korcsina-csatorna rekonstrukciója. A polgármester és a nevéhez fűződő Ormánság Alapítvány arra törekszik, hogy Markóc fejlődése a stratégiai céloknak megfelelő irányba mutasson, komoly gondot jelent azonban, hogy az önkormányzat kezében az egyetlen eszköz a közfoglalkoztatás – a maga előnyeivel, hátrányaival és korlátaival –, s ez egészül ki a gazdálkodás-össztönzés egyéb formáival, például földjuttatással, terményjuttatással, vetőmagosztással.

57.

E helyzetet látva Lányi Andráshoz csatlakozva úgy vélem, hogy a „falusi társadalom szerkezete és összetétele a fenntarthatóság esélyeit nagyobb mértékben befolyásolja, mint a gazdasági, jogi vagy természeti környezet állapota. A fenntarthatóság fő társadalmi feltételei ugyanis: a közösség életében, döntéseiben és vállalkozásaiban részt vevő népeesség, a közösség tényleges önrendelkezése, ami a részvételt érdemessé, a helyi társadalmat közösséggé teszi, a helyi források meghatározó szerepe a megélhetésben, vagyis az emberi léptékű gazdaság, ami a helyi önrendelkezés anyagi alapját képezi.” (Lányi A. 2010:9) Az önkormányzat gazdasági és környezeti stratégiája nagyrészt megfelel ezeknek az elveknek, ugyanakkor nincs teljesen kidolgozott koncepció a „pszichés, mentális, szimbolikus alapon” (Becze 2010:149) létrejövő közösségvállalás

megteremtésére, s a közösség integritása pillanatnyilag (amennyiben a markóci társadalom tekinthető integrált faluközösségnek) elsősorban területi alapon, a földrajzi közelség és a nagyrészt ezáltal meghatározott mindennapi kapcsolatok okán áll fenn. A település lakóinak jövőképe az önkormányzati és a privát stratégiákat tekintve is többnyire valamilyen külső erőforrástól függ, pályázat elnyerésével vagy egy esetlegesen elnyerendő jó munkahellyel vannak összefüggésben.

58.

A markóci önkormányzat stratégiájának képéhez hozzátartozik, hogy a helyi társadalom közreműködésének szükségességét a településvezetés is fontosnak tartja, s ez az egyik fejlesztési tervben meg is jelenik ekképpen: *„Ez nemcsak az önkormányzat feladata! Szerepet vállal benne az Ormánság Alapítvány, és bízunk abban, hogy a Markóccal kapcsolatban álló más civil szervezetek (pl. Ars Longa Alapítvány, Falugondnokok Egyesülete stb.) és gazdasági szervezetek is. A megvalósítás sikere azonban elsősorban az emberek, családok hozzáállásán múlik. Ha akarjuk a változást az életben maradásunk érdekében, és ehhez hajlandók vagyunk dolgozni, másokkal együttműködni, békében élni, akkor elégedettek és sikeresek leszünk. Rajtunk múlik!”* (N.N. é.n. Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program:2) Míg azonban e sorok a helyiek hozzáállását tartják a sikeres együttműködés kulcsának, véleményem szerint éppen magának az együttműködésnek a megteremtése, azaz a tervek közös megegyezés mentén való megalkotása lehet az eredményes fejlesztés záloga.³² A nemzetközi fejlesztési tapasztalatok azt mutatják, hogy „a helyi lakosság aktív közreműködése nélkül (...) csupán időleges és felszíni megoldások szülehetnek a társadalmi problémákra” (Lajos 2012:176), ezért a hosszú távú működőképességre és fenntarthatóságra törekvő fejlesztési stratégiák „célja bevonni és érdekeltté tenni a lokális társadalom minden rétegét, nemcsak az úgynevezett elithez tartozókat, különös tekintettel a hatalomból leginkább kiszorulóakra” (U.o.:184). Tereptapasztalataim és az eddig megvalósult markóci projektek is arra engednek következtetni, hogy a fenntarthatósági elvek mentén koncepcionált helyi fejlesztési tervek akkor valósulhatnak meg, s akkor lehetnek sikeresek, ha a lokális társadalom akaratával, mintegy alulról kiindulva sikerül őket realizálni a településvezetés koordinálása mellett.

A markóci református templom

Jobbról Markóc egyetlen házsora, balról a berek

Érkezik a mobilposta

A markóci vegyesbolt csemegepultja

A megművelésre kiadott földek kimérése

Pajtatervezés – lakossági fórum az építendő közösségi épületről

Étetés

Krumlivetés

Frissen szedett gé-
vagomba

Oltás a falu széli gyümöl-
csényben – oltóvesszők

Oltás a falu széli gyümöl-
csényben – cseresznye ol-
tása vad alanyra

Önkormányzati kert –
közfoglalkoztatottak dol-
goznak a gyümölcsfa-is-
kolában

Önkormányzati kert –
fűthető fóliaház

Önkormányzati kert –
tápkockaverés a fóliaház-
ban

Önkormányzati kert – ká-
poszta palánták

Önkormányzati kert –
zöldborsó vetés előkész-
tése

Önkormányzati kert –
frissen kelt zöldborsó a
hagymasorok között

JEGYZETEK

1 A kutatás címe: Értékrendek, megélhetési alternatívák és gazdasági stratégiák egy ormánsági faluban – életmód és mentalitás Markócon. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A munkám során nyújtott szakmai segítségért köszönet témavezetőmnek, Dr. Máté Gábornak.

2 A terepmunka lehetővé tételéért és a faluban való hosszabb idejű tartózkodás feltételeinek biztosításáért ezúton is köszönet illeti az Ormánság Alapítvány vezetőségét, Gedő Ibolyát és Lantos Tamást. E helyen szeretném továbbá megköszönni a markóciaknak, hogy befogadtak, hogy munkámhoz készséggel hozzájárultak és mindenben segítségemre voltak. Külön is szeretném megköszönni Orsós Józsefné Keserű Anikó terepen való eligazodásomban és a közfoglalkoztatás hálóján kívül lévő személyek megismerésében nyújtott segítségét.

3 Zentai Tünde írásában sorra veszi mindazokat az Ormánsággal foglalkozó személyeket, akik gyűjtéseikkel, írásaikkal, tanulmányaikkal a tájegység népét, népéletét örökítették meg és elemezték. Hely hiányában én csupán a társadalmi szempontú és néprajzi irányultságú kutatókat emelem ki jelen írásomban.

4 „Évtizedek óta figyelem népem mindinkább gyorsuló ütemben halálba rohanását. Hetvenöt év, három egymást követő egyke-nemzedék azt jelenti, hogy minden száz ember helyett a harmadik egykenemzedékben már csak 64 ember van. Mi ez? A végkipusztulás. (...) Hát nem elkongott-e már az utolsó óra is fölöttünk?” – írja Kiss Géza az Ormányság Előszavában. (Kiss 1986: 27)

5 Dr. Máté Gábor vezette azt a kutatószemináriumot, amelyben a hallgatóknak 2009. tavaszától a Kelet-Ormánság három településén, Kémes, Szaporca és Tésenfa községekben nyílt lehetőségük történeti és jelenkori néprajzi vizsgálat folytatására. Ennek a szemináriumnak köszönhetően az akkori hallgatók közül ketten is ormánsági kutatás mellett köteleződtek el, így Vataščin Péter kemsei kutatása és jómagam szaporcai és markóci vizsgálata is ennek a kutatóműhelynek a hozadéka.

6 Terepmunkám során is többször szóba került Moldova György könyve és a faluban végzett egykori interjúzása, s többen nem értettek egyet az általa leírtak zömével. Akadt olyan markóci, akit egyszerűen kihagyott a riportkötetből (talán mert nem illett bele a lepusztult Ormánság képébe). Olyan is volt, aki többek között a Moldova által emlegetett „tornacipófával” támasztja alá mondandóját ma is, amikor az önellátásra törekvő tevékenységek irracionális melle mellett érvel. [A polgármester az írónak a saját fogyasztásra, önellátó céllal történő gyümölcsészet háztartási és közösségi modelljéről, a tájfajták hasznáról, a gyümölcsstermelés során végezhető kölcsönös segítségnyújtásról, a piactól való erős függés megszüntetésének lehetőségeiről, a közösségen belüli munkamegosztásról és a termékcsere helyi piacon betöltött lehetséges szerepéről beszélt, amire Moldova György ezt válaszolta: „Nekem úgy tűnik, polgármester úr, hogy maga nem csinált mást, mint újra feltalálta az öskommunizmust. Hogy kerül bele ebbe az árucserébe a só vagy a tornacipó? Létezik só- vagy tornacipófa is?” (Moldova 2008:188)]

7 A cigányságról szóló megjegyzések és interjúrészletek jól beleillenek a Moldova könyvéből kidomborodó pusztuló, nyomtasztó, szegény, éhletlen Ormánság víziójába. Ezt az érzést erősíti a könyv képmelléklete is, amelyet olyan klisék tematizálnak, melyek nem csupán egyoldalúan mutatják be az Ormánságot, de abba az irányba hatnak, hogy a térséget a kötet olvasói számára még inkább margóra helyezték és társadalmi megítélését rontsák. Mint az Ormánságban járó és kutató néprajz-antropológus hallgató számos pozitív vonását ismertem meg az elmúlt évek alatt a térségnek, s azt tapasztaltam, hogy sokkal kevésbé etnicizáltak a vidék problémái a könyvben érzékeltetetteknél. Egy sokkal árnyaltabb szegénység-fogalommal kellene közelítenünk érzésem szerint a térség társadalmához.

8 Mivel strukturálisan és céljait tekintve az időben egymást követő programcsomagok nem különböznek jelentősen egymástól, nem kívánom differenciálni a közmunka, közhasznú/közcéltű munka és közfoglalkoztatás fogalmát, ehelyett a foglalkoztatásnak e formáit az aktív szociálpolitika szociális segélyezést háttérbe szorító, koncepciójából (segély helyett munka), strukturájából és finanszírozásából adódó paternalista intézkedéseknek tekintem.

9 Az Esély Társadalom- és szociálpolitika folyóirat 21/1. témámhoz kapcsolódó számának rendelkezésemre bocsátásáért köszönet Dr. Hesz Ágnesnek.

10 A képzés alól felmentettséget jelentett a szakirányú végzettség.

11 Markócon dinnyét termeltek eladásra, amelyet egy felvásárló vett meg az önkormányzattól.

12 Bourdieu elméletének jelentőségét ma már széles körben elismerik, így például az oktatásszociológia is azon az állásponton van, hogy a hátrányos szociokulturális helyzet nagy mértékben felelős az iskolai sikertelenségért és a tanulási eredményekért.

13 Karácsony András Mannheim Károly és Bibó István társadalomszervező elképzeléseit összevetve ír erről. Bibó egyértelműen elkülöníti e feladatokat, Mannheim álláspontja szerint e két értelmiségi szerepkör egyszerre jelenik meg a társadalmi folyamatokban.

14 Köszönet Vigvári Andrásnak az e témában nyújtott segítségért.

15 Vida Gábor meghívott előadóként szerepelt már az Ormánság Alapítvány rendezvényein, s gondolataira ismerhetünk a markóci fejlesztési koncepciókban is, elsősorban az erőforrások végessége és az aktív felelősségvállalás kérdését tekintve (Ld.: Vida 2012). Az egykori ártéri területek hagyományos hasznosítási módjainak kapcsán Andrásfalvy Bertalan is tartott előadásokat az alapítvány eseményein, s különösen a vízviSSzataratáson alapuló gazdálkodást és az ártéri gyümölcsészetet illetően érzékelhető az ő szellemi hatása a markóci önkormányzati tervekben. A polgármesterrel folytatott beszélgetéseink során gyakran szóba kerültek Andrásfalvy Bertalan kutatásai és elmélete az ártéri gazdálkodásról (Ld.: Andrásfalvy 2007).

16 Noha az Ős-Dráva Startmunka Program nem segélyezési rendszer, aktív szociálpolitikai eszköz lévén és a közfoglalkoztatás rendszerébe való beágyazottsága miatt inkább tekinthető szociális intézkedésnek, mint valódi munkahelyteremtésnek.

17 Azóta a Sellyei Kistérség járassá alakult, közigazgatási átalakítások miatt 2013. január 1-től Markóc a Sellyei Kistérségi Többcélú Társulás megszűnésével a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal ellátási területéhez, a Sellyei járáshoz tartozik. Forrás: Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal hivatalos oldala Sellye város honlapján.

18 Havas Gábor terminológiáját alkalmazva oláh cigánynak az eredetileg román anyanyelvű baranyai cigány csoportokat tekintem. Havas az egykori Zokoga telepen lakókat e körbe sorolja, s kutatásom során is beigazolódott, hogy a zokogai származású markóciak anyanyelve román.

19 Késpénzért azok a markóciak, akiknek bankszámlára érkezik a jövedelme – lényegében minden markóci, akinek bejelentett munkaviszonyból származó bevétele van, beleértve a közmunkás bért is –, kénytelenek a járási központba, Sellyére menni, mert itt érhető el a legközelebbi bankfiók és pénzkidő automata. Markócon nincs lehetőség bankkártyával történő fizetésre, a szomszédos Drávafok élelmiszerboltjában van erre mód. Posta sem Markócon, sem Drávafokon, sem a jó időben földúton könnyen megközelíthető Bogdásán nincs, ezeken a településeken ún. mobil posta szolgáltatás vehető igénybe.

20 A földrajzi marginalitás következményeként a településen nem teljes körű a hálózati lefedettség, illetve gyakori az ú.n. szándékolatlan roaming jelenség, amely során a mobiltelefon a magyarországi hálózat helyett horvátországi szolgáltató hálózatához kapcsolódik, jóval magasabb szolgáltatási díjat eredményezve a hívásokért vagy üzenetküldésért. Ez a jelenség az ország valamennyi peremterületén megfigyelhető, különösen nagy területet érint azonban Baranya megyében a magyar-horvát határ mentén. (Forrás: Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság portálja)

21 A helyzet némiképp változott a terepmunka óta eltelt időben, azóta két család vásárolt (használt) autót. Elsősorban a bevásárlás megkönnyítésére, másrészt minden egyéb ügyintézés során a könnyebb közlekedés megoldására szolgál az autó. Más vonatkozásban ugyanakkor szerepelhet egyfajta státusszimbólumként is, s a markóciak autóvásárlására vonatkozóan a polgármester ezt a jelentéstartományt érzi a legerősebbnek.

22 Hétköznapi példával illusztrálva a 7.35-kor induló busszal 7.40-re Drávafokra lehet érní – ez az óvodásoknak, iskolásoknak és a munkába járóknak egyaránt kedvező –, visszafelé azonban 9.44-kor indul csak busz, ami 9.50-re ér vissza Markócra, így végül egy tízperces ügyintézés is mintegy két és fél órát vesz igénybe. A nap többi szakában ugyanez a helyzet: ha Drávafokra utazik az ember, számolnia kell azzal, hogy órákat kell várnia a hazaútra. Távlatosabbi úticélok esetében még nehezebb az utazás. A járási központba, Sellyére Markócról hétköznapi munkaidőben 2 buszjárat indul: 10.05-kor és 13.31-kor, 20 perces menetidővel. Aki ezekkel a járatokkal utazik, az visszafelé legkorábban a 16.36-kor induló busszal tud hazajutni. A megyeszékhelyre, Pécsre, átszállás nélkül hétköznapi Markócról egy időpontban lehet utazni: 04.43-as hajnali indulással. Átszállással 2 járat is van naponta, 10.05-kor, négy és fél órás menetidővel, illetve 13.31-kor, két és fél órás menetidővel, tehát a hivatalok nyitvatartásának végére érkezve a városba. Markóc-Szigetvár viszonylatban odafelé két, visszafelé egy járat van naponta. (A menetrendi adatok forrása a VOLÁN Egyesülés portálja.)

23 A film az Ős-Dráva – Ormánság Program helyi szereplőkből álló kidolgozóit és céljaikat mutatja be.

24 Markóc fejlesztési tervének mottója.

25 TÁMOP-5.1.1-09/5/2009/0006 jelű pályázat.

26 Vagy közfoglalkoztatottként, vagy földet igénylő kedvezményezettként, vagy vetőmag-juttatás által lényegében a falu valamennyi háztartása érintett a programban.

27 A falu környezetének és közterületeinek rendbetételére, virágosítására, parkosítására évek óta kiemelt figyelmet fordít az önkormányzat.

28 2014-ben a következő vetőmagokat szerezte be a markóci hivatal: 14 csomag Kápia paprika, 4 cs. fűznivaló paprika, 3 cs. San Marzono, 6 cs. 11-es fehér paprika, 6 cs. Fehérözön paprika, 1 cs. hazai „zacskós” paprika, 11 cs. Kecskeméti 407-es paradicsom, 1 cs. lugasparadicsom, 1 cs. tojásgyümölcs, 2 cs. karfiol, 1 cs. korai káposzta, 1 cs. késői káposzta, 1 cs. kara-

lábé, 1 cs. bimbós kel, 1 cs. kelkáposzta, 1 cs. metélőpetrezselyem, 1 cs. zeller, 9 cs. petrezselyem, 9 cs. sárgarépa, 2 cs. szárazbab, 3 cs. zöldbab, 2 cs. cukorborsó, 2 cs. sütőtök, 2 cs. spárgatök, 2 cs. Orange sütőtök, 2 cs. cukkini, 8 cs. uborka, 1 cs. csillagfűrt, 1 cs. őszirózsa, 1 cs. szalmarózsa, 1 cs. díszpaprika, 5 cs. árvácska.

29 Esze Dóra cikkéhez mellékelve a projekt gazdasági alakulásáról találunk egy táblázatot, amely a foglalkoztatottak számát és a bevont tőke összegét és forrását is tartalmazza.

30 Köszönet Bagoly Emesének ezzel kapcsolatos meglátásaiért.

31 Markóci tartózkodásom alatt két család adott el 2-3 hektárnyi területet egy-egy közeli városban élő, nagyüzemi mezőgazdálkodást folytató vállalkozónak.

32 Lásd például a korábban említett közösségi pajtaépítést.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY BERTALAN

2007 A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ártéri munkák befejezése előtt. Budapest: Ekvilibrium.

BECZE SZABOLCS

2010 Közösségtanulmány: diszciplínák árnyékában. *Aetas* 25(1):144–164.

BÍRÓ A. ZOLTÁN

2006 Vidékfejlesztés és társadalomismeret a székelyföldi térségben. *In* Vidéki térségek: illúzió vagy esély? U.ő. 235–256. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

BOURDIEU, PIERRE

2003 Vagyon struktúrák és reprodukciós stratégiák. *In* Iskola és társadalom I. Meleg Csilla szerk. 73–87. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

2005 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. *In* Szociológiai irányzatok a XX. Század elejéig. Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter, szerk. 431–445. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

CSOBA JUDIT

2010 A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély* 21(1): 4–24.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND

2006 Globális, lokális és glokális. *In* Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. U.ő. 367–387. Budapest: Gondolat Kiadó.

ESCOBAR, ARTURO

2006 A fejlesztés csatája. A „harmadik világ” megteremtése és lerombolása. *Anthropolis* 3(1): 16–31.

ESZE DÓRA

2014 Csodafegyver lett a biogazdaság. Üzletrezs – az Origo internetes portál gazdasági oldala. 2014.10.08. On-line: <http://www.uzletresz.hu/sikerek/20141001--ezt-nem-ronthatjuk-el.html> (hozzáférés: 2014.10.14.)

FALUDI ERIKA, szerk.

2008 Balogh János: Karcolatok. Egy ormánsági beás cigány emlékei. Drávafok, Új Kispad Alapítvány. On-line: <http://www.kispad.org.hu/baloghjanos.php> (hozzáférés: 2014.06.20.)

FARKAS JUDIT

2012 Ökofalvak és a társadalmi fenntarthatóság *In* Öko-völgy Füzetek 1. 17–31. Somogyvámos: Öko-völgy Alapítvány.

FEISCHMIDT MARGIT

2012 Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. *Szociológiai Szemle* 22(2): 54–84.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi Kiadó.

GIDDENS, ANTHONY

1999a Harmadik utas politika. *In* A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása. U.ő. 77–81. Budapest: Agóra Marketing Kft.

GIDDENS, ANTHONY

1999b Szociális beruházási stratégiák. *In* A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása. U.ő. 135–145. Budapest: Agóra Marketing Kft.

GYÁNI GÁBOR

2012 Vidéki urbanizáció *In* Az urbanizáció társadalomtörténete. U.ő. 19–64. Kolozsvár: Korunk.

HAMAR ANNA

2010 Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély* 21(1):65–78.

HANKISS ELEMÉR

1989 Kelet-európai alternatívák. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

HARASZTI ANNA

2004 Az akció-antropológia elméleti és etikai áttekintése. *In* Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1. A. Gergely András – Papp Richárd, szerk. 358–376. Budapest: MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport

HAVAS GÁBOR

1997 A Baranya megyei teknővájó cigányok. On-line: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1997/pages/009_a_baranya_megyei_teknovajo_ciganyok.htm (hozzáférés: 2014.05.20.)

JELENSZKYNÉ FÁBIÁN ILDIKÓ

2009 Gender alapú társadalomföldrajzi elemzés az Ormánság példáján. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs: PTE TTK. On-line: http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_jelenszkyne_nv.pdf (hozzáférés: 2013.05.10.)

KAJNER PÉTER – LÁNYI ANDRÁS – TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS, szerk.

2013 Hernádszentandrás – BioSzentandrás. *In* A fenntarthatóság felé való átmenet jó példái Magyarországon. Kajner Péter – Lányi András – Takács-Sánta András, szerk. 155–163. Budapest: MIS-ÖKO Kft.

KARÁCSONY ANDRÁS

1993 Az értelmiség és a harmadik út: Mannheim Károly. *In* A Hatalom humanizálása: tanulmányok Bibó István életművéről. Dénes Iván Zoltán, szerk. 62–67. Pécs: Tanulmány Kiadó.

KISS GÉZA

1986 Ormánság. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest: Gondolat Kiadó.

KISS Z. GÉZA

1991 Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOLOH GÁBOR

2012 Az „ormánsági egyke” és toposza. Születésszabályozás Dél-Baranyában 1895–1930 között és a kérdés megjelenése a 20. századi magyar eszmetörténetben. Budapest: ELTE. OTDK dolgozat, kéziratban.

KOVÁCH IMRE

1988 Termelők és vállalkozók – Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.

2012 A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest: Argumentum Kiadó.

KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA, szerk.

2013 Hátrányban vidéken. Budapest: Argumentum Kiadó.

LAJOS VERONIKA

2012 Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. Erdélyi Múzeum 74(4):176–193.

LAKI LÁSZLÓ

1991 A kétharmados társadalom. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

1997 A „háztájizás” tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 7(1): 39–63. On-line: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9701laki.htm> (hozzáférés: 2012.03.10.) 1–16.

LANTOS TAMÁS

é.n. Közfoglalkoztatással az önálló faluközösségért. Nemzeti Fejlesztési Szolgálat. On-line: http://internet.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_utamunkahoz_kezik_Lantos (hozzáférés: 2013.12.14.)

LÁNYI ANDRÁS

2010 Bevezetés. *In* Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? Lányi András – Farkas Gabriella, szerk. 7–11. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem.

LÁNYI KAMILLA

2007 Az agrárgazdaság átalakulása Magyarországon a kilencvenes években, *In* Piacok, globalizáció, harmadik út. U.ő: 147–183. Budapest: KOPINT-DATORG Infokommunikációs Zrt.

LEIDINGER DÁNIEL – MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN

2013 A Korcsina-csatorna rehabilitációjának megtervezése a Drávától a Fenéki részekig – A vízviasszatartás lehetőségei a Korcsina-csatornán. AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

LEIRIS, MICHEL

2005 Gyarmatosítás és néprajz. *Anthropolis* 2(1/2): 208–219.

MOLDOVA GYÖRGY

2008 Ha az Isten hátránézne... Riport és dokumentumok az Ormánságról. Budapest: Urbis Könyvkiadó.

MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN – LEIDINGER DÁNIEL

2012 A Korcsina csatorna Markóci mellékág revitalizációja. AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

RAGADICS TAMÁS

2010 Ormánsági értékek – a kistelepülési társadalmak konfliktusainak tükrében. *Acta Sociologica*, 3(1): 170–179. On-line: [http://szociologus.btk.pte.hu/images/stories/ACTA/Ragadics Tamás - Ormánsági értékek.pdf](http://szociologus.btk.pte.hu/images/stories/ACTA/Ragadics_Tamas_-_Ormansagi_ertek.pdf) (hozzáférés: 2011.11.23.) 1–11.

REMÉNYI PÉTER – TÓTH JÓZSEF, szerk.

2009 Az Ormánság helye és lehetőségei. Pécs: PTE.

SIMON VERA

2005 Egy somogyi aprófalú mentalitástörténete 1920-tól 2004-ig. *Anthropolis* 2(1/2):168–178.

SZÁNTÓ DIANA

2012 A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az Észak-Déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése. *Ethnographia* 122(2): 157–181.

TÓTH DÁNIEL

2010 Vidékfejlesztés IV tengelyének elemzése 2007 és 2013 között. Budapest: BGF. On-line: http://elib.kkf.hu/edip/D_15440.pdf (hozzáférés: 2014.01.15.)

TÜSKÉS TIBOR

2009 Az Ormánság panasza. *Kortárs* 53(5) On-line: <http://www.kortaronline.hu/regiweb/0905/tuskes.htm> (hozzáférés: 2014.10.10)

UDVARI KERSTIN – VARGA ISTVÁN

2010 Tervezett tervezetlenség – közfoglalkoztatási tervek tartalomelemzése. *Esély* 21(1): 25–45.

VATAŠČIN PÉTER

2014 Egy ormánsági törpefalú, Kemse település- és közösségvizsgálata. *Acta Ethnologica Danubiana* 2014. Az Etnológiai Központ Évkönyve. Komárom: Etnológiai Központ. Megjelenés alatt, kéziratban.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

2010 A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély* 21(1): 79–100.

VÁRADI MONIKA MÁRIA, szerk.

2008 Kistelepülések lépéskényszerben. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

VIDA GÁBOR

2012 Keressük a helyünket a Bioszférában! Honnan jövünk, hová jutottunk, merre tovább? *In* Öko-völgy Füzetek 1. 9–15. Somogyvámos: Öko-völgy Alapítvány.

WOLF, ERIC

1995 Európa és a történelem nélküli népek. Budapest: Akadémiai Kiadó: Osiris-Századvég.

ZENTAI JÁNOS

- 1966 Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11: 77–80.
1971 Az Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11: 199–206.
1978 Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. Ethnographia 89(4): 519–557.

ZENTAI TÜNDE

- 1983 Ormánsági hiedelmek. Budapest. /Folklór Archívum 15./
2007 Lantos Miklós: Ormánság. Ethnographia 118(1): 116–118.
2007b Adorjás. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 1./
2008 Kőrös. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 3./
2010 Kovácshida. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 5./
2010b Drávaiványi. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 6./

FORRÁSOK

KSH 2011 – Népszámlálási adatok a KSH adatbázisából: 2011-es népszámlálás Baranya megyei településsoros adatai. – On-line: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_03_2011.pdf (hozzáférés: 2013.12.14.)

N.N.

2011 Markóc fejlesztési terve. Kéziratban.

2002 2/2002. (I. 23.) KöM-FVM együttes rendelet az érzékeny természeti területekre vonatkozó szabályokról.

On-line: <http://www.foek.hu/nakp/torv/ett.htm> (hozzáférés: 2014.10.10.)

é.n. Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program. Kéziratban.

é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatási jogviszony alapvető szabályairól, valamint a hátrányos megkülönböztetés esetén igénybe vehető jogi segítségnyújtó intézmények tevékenységéről, elérhetőségéről. On-line: <http://www.kormany.hu/download/3/67/c0000/T%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1si%20jogviszony%20alapvet%C5%91%20szab%C3%A1lyair%C3%B3l.pdf> (hozzáférés: 2014.04.04.)

é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről. On-line: <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/0/8f/50000/T%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s%20meg%C3%BAjult%20rendszer%C3%A9r%C5%91%2013%2002%2027.doc> (hozzáférés: 2014.09.20.)

Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Településsoros adatok. On-line:

http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2014.xls (hozzáférés: 2014. október 10.)

MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet portáljának archív hírei. On-line:

http://www.obki.hu/nyito/hirek.shtml?AA_SL_Session=480a51cdd3f08ab8cc3b00be0a7c1dc9&x=46533
(hozzáférés: 2014.03.31.)

Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program 2002-es rendelete. On-line: <http://www.foek.hu/nakp/torv/ett.htm>

(hozzáférés: 2014.10.10.)

Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság portálja – szándékolatlan roaming térkép.

On-line: http://nmhh.hu/dokumentum/547/02_005_12_szandekolatlan_roaming_aloldal.swf

(hozzáférés: 2014. március 10.)

Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal hivatalos oldala Sellye város honlapján:

<http://selye.hu/HUN~/cikkmegjelenites.html:betoltes=20cef.megnevezes=Sellyei+Kozos+%C3%96nkormanyzati+Hivatal>
(2014.05.31.)

Ős-Dráva Program: é.n. On-line: <http://www.osdrava.hu/os-drava-program/> (hozzáférés: 2014.01.15.)

Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/celegyenesben-az-okoturisztikai-latogatokozpont-epitese/> (2014.10.15.)

Ős-Dráva Startmunka program: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/cun-szaporcai-mintaterulet/os-drava-startmunka-program/> (2014.10.15.)

Ős-Dráva Program – Területfejlesztési programterv: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/download/programterv.pdf> (hozzáférés: 2014.01.15.)

Ős-Dráva Program – 2014–2020. On-line: <http://www.osdrava.hu/2014-2020/> (hozzáférés: 2014.10.15.)

Riportfilm az Ormánsági Alkotó Közösségről, az Ős-Dráva – Ormánság Program helyi szereplőkből álló kidolgozóiról és céljairól. On-line: <https://www.youtube.com/watch?v=F2JSR4JQMR8> (hozzáférés: 2014. január 15.)

Siklósi Járási Hivatal Járási Földhivatalának települési adatokat tartalmazó adatbázisa:
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=1232 (hozzáférés: 2014.10.10.)

Tájékoztató a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztési koncepciójáról. On-line:
<http://www.kormany.hu/hu/videkfejlesztesi-miniszterium/videkfejlesztesert-felelos-allamtitkarsag/felelossegi-teruletek>
(hozzáférés: 2014.01.15.)

VOLÁN Egyesülés portálja – menetrendi adatok. On-line: http://ujmenetrend.cdata.hu/uj_menetrend/volan/index.php

Csendéletek a Székely Partiumban

(Fotóesszé)

A kutatásról

1. 2003 nyarán építészmérnök-hallgatók egy csoportja katolikus templomok felmérését végezte Veöreös András és Csajbók Csaba építészmérnökök vezetésével Marosvásárhelytől délre eső falvakban. Így jutottak el Székelyvéckére, ahol felfigyeltek a település értékes – a 19. század második, illetve a 20. század első feléből származó – épületeire. A következő évtől OTKA-pályázat keretében, valamint a helyiek aktív támogatásával vált lehetővé, hogy építészek és hallgatók közreműködésével felmérés készüljön a falu műemlékvédelmi szempontból is figyelemre méltó lakóházairól és melléképületeiről. Etnográfusként másodmagammal csatlakoztam a felmérő csapathoz, hogy a kutatott házakban néprajzi terepmunkát végezzek.
2. Formálódott az elhatározás, hogy a Székely Partium további településein is felméréseket végezzünk, hogy ezáltal egy kevésbé ismert régió építészeti-néprajzi képe rajzolódjon ki. Így került sor Székelyvécke (2004) után Magyarzsákod (2005), Székelyszállás (2006), Bordos (2007), Csöb (2008), Rava (2009), Szentdemeter (2010), Kissolymos (2011, 2012) és Nagysolymos (2013) felmérőtáborának megszervezésére. Az évek során több száz manuálé, több ezer fényképfelvétel és sokórányi interjú hanganyaga gyűlt össze, amelynek feldolgozása apránként válsul meg.
3. A további tervekben szerepel a területhez tartozó többi falu vizsgálata, hogy idővel a teljes Székely Partium népi építészeti képe bemutathatóvá váljon felmérési rajzok segítségével, és az épületekhez tartozó ház- és családtörténeteken keresztül kirajzolódjanak a falvak társadalmának elmúlt és jelenkori mindennapjai. Fontos egy adott korszak többoldalú lenyomatának elkészítése, ugyanis már a munka kezdete óta is jelentős ütemben folyik mind az épített örökség, mind a társadalom átalakulása. Több kapu, lakó- és melléképület, amelynek felmérése csupán néhány éve történt meg, erősen megrongálódott, átalakult vagy teljesen eltűnt az elmúlt évek során, és számos adatközlő elhunyt az interjúk készítése óta.

Székely Partiumról

4. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájában nevezi a Kis- és Nagy-Küküllő által közrefogott terület egy részét - tizenöt települést: Magyarzsákod (Jacodu), Románzsákod (Jacu), Székelyvécke (Vețca), Székelyszállás (Sălașuri), Bordos (Bordoșiu), Csöb (Cibu), Rava (Roua), Szentdemeter (Dumitrești), Pipe (Pipea), Hidegkút (Vidacutu), Kissolymos (Șoimușu Mic), Nagysolymos (Șoimușu Mare), Románandrásfalva (Săcel), Székelyszenterzsébet (Eliseni) és Küküllővár (Șoard) - Partiumnak. Az elnevezést azzal magyarázza, hogy „ezen több, Küküllő megyéhez tartozó falu által megszagattott s vegyes népség által (sok jobbágyság volt e falukban) lakott rész csak később lön a székelyföldhez, illetőleg Udvarhelyszékhez csatolva”. A *később* pontos dátuma egyelőre ismeretlen, azonban 1567-ben már a terület valamennyi települése Udvarhelyszékhez tartozott. A szerző azt sem részletezi, hogy a (Székely) Partium megnevezés elterjedt volt-e abban az időben, de más forrásokban nem találtunk rá erre a fogalomra, és későbbi használói is mind Orbán Balázusra hivatkozva nevezik így a szász- és székelyföld határán elhelyezkedő területet. A jelenlegi megyehatárokat tekintve a terület falvainak többsége Maros megyéhez, öt falu (Kissolymos, Nagysolymos, Románandrásfalva, Hidegkút, Székelyszenterzsébet) Hargita megyéhez tartozik.

5. A Székely Partiumban évszázadokon keresztül a meghatározó magyar többség mellett kis számú román és cigány lakosság élt. Jelenleg is nagy többségben katolikus és unitárius hitvallású, kis részben református magyar népesség lakja, csekély románsággal és cigánysággal.
6. Az itt élők sok évszázados életmódját alapvetően a gazdálkodás jellemezte, amely a kollektivizálás következtében részben, majd a rendszerváltozást követően teljesen megszakadt, és az üzembeszakadásokkal a megélhetés kilátástalanná vált. Így a falvak nagy részét a népesség elöregedése, a fiatalság elvándorlása jellemzi. Néhány településlakosságának keresőképes tagjai magyarországi idénymunkából tartják fenn magukat és családjukat, illetve egyes településeken növekszik a turizmus kiépítése, fellendítése és pénzügyi hasznosítása.

A Székely Partium népi építészetéről

7. A Székely Partium két nagy egysége a falvak településszerkezetét tekintve némileg eltérő sajátosságokat mutat. A Kis-Küküllő felé nyitott északnyugati terület falvai domborzati adottságaik miatt jellegzetesen szűken, hosszan elnyúló, egyutcás települések, a domboldalakra felfutó egy-egy kisebb mellékággal. A Nagy-Küküllő oldalában lévő délkeleti terület falvai már jellemzően két párhuzamos utcából állnak, illetve többutcás, kiterjedtebb településszerkezetűek.
8. A keskeny, hosszú szalagtelkeken az udvarelrendezés általában keresztcsűrös, ritkábban állsoros elrendezésben a nyári konyha, szín és pajta. Az idősebb generáció többnyire a nyári konyhába költözik ki – amely a 20. század óta minden portán megtalálható –, és az *első ház* (szoba) leginkább reprezentációs célokat szolgál.
9. Elszórtan megmaradt egy-egy régi típusú, kétosztatú lakóház, de az épületek többsége háromosztatú (első ház/szoba – pitar/konyha – kamra/szoba).
10. Patakok medréből gyűjtött nagyméretű, lapos kövekből készült az épületek alapozása, amelyre korábban zsilipelt boronafalú, helyi elnevezéssel *rakófás* ház épült. Másik elterjedt típus a talpas sövényfalú, úgynevezett *pattogatott* falú épület. A korábbi építőanyagokat a 20. században fokozatosan váltotta fel a téglá, a tetőfedés anyaga a szalma helyett a cserép lett. Az eredetileg kontyolt tetőformák helyett szász hatásra az utca felől csonka kontyos, illetve oromfalas tetők terjedtek el, sok helyen az ugyancsak szász hatást idéző vízvetővel kiegészülve.
11. Tüzelőberendezésként a Székely Partiumban öntöttvas gyári takaréktűzhelyet használtak, sütőkemence pedig a házon kívül, azzal soros elrendezésben épült, általában féltetővel fedve.

A terepmunkáról

12. Az építészeti felmérési dokumentációt a néprajzi vizsgálat kontextusba helyezi. Az épület tulajdonosaival, használóival, ismerőivel készítük interjúkat, megismerem az adott épület történetét, az épület használatát, berendezését, az évtizedek alatt betöltött funkcióit, és funkcióváltásait építésétől napjainkig. Feltérképezem az épületet birtokló vagy használó családok történetét, családfáját, a családtagok viszonyát az adott épülethez, a kapcsolódó történeteket, emlékeket. Vizsgálom a személyes tér és a közösségi terek viszonyait mind az egyes portákon belül, mind az adott porta és a település egésze tekintetében. Az ott fellelhető archív fotóanyag főként a családtagokról, míg az épülethez tartozó tárgyi anyag az életmódról, házhasználatról árulkodik. A lakó- és melléképületek átnézése során vizuálisan is dokumentálom és a különböző használati tárgyakat, lehetőleg a tárolás, vagy használat helyén. Szerencsés esetben ez a tulajdonosokkal együtt történik, akik újabb információkkal, kapcsolódó történetekkel tudják elhelyezni az adott tárgyat a porta életében. Ezt a fajta információgyűjtést azonban nagyban nehezíti,

hogy a legtöbb településen évről évre növekszik a lakatlan, vagy csupán nyaralónak használt ingatlanok száma.

13.

A terepmunka egészét végigkíséri a vizuális adatgyűjtés, a dokumentációs célú fotózás. Az egyes portákon, lakóépületekben folyó életről teljesebb képet azonban csak akkor kaphatunk, ha a dokumentumgyártás mellett az embert, környezetét és környezetének apró részleteit is igyekszünk megfigyelni, megörökíteni. Az interjúkészítés mellett a szavakkal nem közölt, de vizuálisan jelen lévő valóságot igyekszem feltérképezni fényképezőgép segítségével. A tulajdonos vizuális jelenléte vagy éppen hangsúlyos hiánya állítja fel az épület berendezésének, kisebb-nagyobb elemeinek viszonyrendszerét. Az egyént személyes szférájába helyezve nyernek értelmet a fotókon ábrázolt tárgyak és terek.

Szentdemeter, 2010

Rava, 2009

Rava, 2009

Rava, 2009

Kissolymos, 2011

Rava, 2009

Rava, 2009

Rava, 2009

Rava, 2009

Kissolymos, 2011

Rava, 2009

Szentdemeter, 2010

Szentdemeter, 2010

Kissolymos, 2011

Kissolymos, 2012

Kissolymos, 2012

Megismerhetők-e a multikulturális közösségek társadalmi struktúrái?

Gráfik Imre: *Határtalanul. Határon innen és túl / Grenzenlos. Auf Seiten der ungarischen Grenze / Without frontiers. Inside and outside Hungary.* Pécs: Pro Pannonia. 2013. 360 p.

1.

Kevés olyan néprajzkutató-muzeológus van hazánkban, aki a humán tudományosság berkein belül annyi széleskörűen fontos témafeldolgozást tudhat maga mögött, mint Gráfik Imre. Az elsősorban a budapesti Néprajzi Múzeumhoz ezer szállal kötődő etnográfus nemcsak gyűjteményi raktárak mélyén mozog otthonosan, hanem terepen és levéltárban is igazán tudja, mire kell és érdemes kutatói figyelmünket ráirányítani. Talán éppen a muzeális gyűjtemények sokféleségének és hasznának belátásával, muzeológus kutatóként számos olyan hazai és nemzetközi kiállítást rendezett, amely etnikai és nemzetiségi, vagy éppen a határon túli magyarság sokszínű néprajzi örökségével kapcsolatos. Szerteágazó kutatói érdeklődését jól érzékelteti, hogy korábban megjelent tanulmányai és kötetei többek között a tradicionális néprajztudomány olyan területeit ölelik fel, mint a közlekedés, a szállítás és a kereskedelem hagyományos formái, a kézművesség és a tárgyalkotó népművészet, a népi építészet és a településnéprajz, amelyek a mai vonatkozó kutatások és az oktatás számára továbbra is megkerülhetetlen eredményekkel szolgálnak.¹ Ugyanakkor újabb szemléletű néprajzi/antropológiai vizsgálatai kiterjednek a határon túl élő magyarság néprajza, kulturális öröksége, valamint a jelenkori társadalmi-kulturális kapcsolatok, a nyelvhasználat és az identitás témáira is. Az utóbbi orientációt magyarázzák Gráfik szakmai életútjának azok a jelentős állomásai, amelyek az 1980-as évektől az Ethnographica Pannonica Munkabizottságban, a MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság Magyarországi Kutatási Munkabizottságában, a magyar–osztrák határ menti, szombathelyi Savaria Múzeumban és az Alpok–Adria Munkaközösségben vállalt szakmai feladataihoz kötődnek elsősorban. Lényegében most megjelent gyűjteményes tanulmánykötete az e szervezetek aktív bevonásával megvalósult korábbi kutatási projektek, illetve az ezek során született feldolgozások eredményeit kínálja az újraközléshez gondozott szövegek formájában.

2.

A *Határtalanul. Határon innen és túl* című kötet első megjelenésének idejét figyelembe véve tulajdonképpen az 1989–1990-es politikai rendszerváltás és a 2010-ben a Nemzeti Együttműködés Rendszerének bejelentése között eltelt két évtized igen tanulságos etnológiai lenyomata. Ez az ezredfordulós időszak egyben Magyarország 2004-es európai uniós csatlakozása előkészítésének és beteljesedésének, így az országhatár társadalmi-politikai jelentőségének, az erre és általa való társadalmi reflexiók gyökeres átalakulásának korszaka is volt. Persze nemcsak itthon, hanem a szomszédos országok népessége, így a kisebbségbe szorult magyar közösségek számára is. Ezeket a korábban nem tapasztalt léthelyzeteket, az azokat előidéző és az azokban létrejövő eseményeket, kulturális mozgásokat és változásokat pásztázó terepi vizsgálatok, illetve ebből a szakmai igényességből építkező szövegek, úgy gondolom, valóban a leghitelesebb és legárnyaltabb forrásokat jelentik számunkra az egyre szélsőségesebben medializált IT-világunkban. Ezzel összefüggésben kiemelendő, hogy az Órisziget (Siget in der Wart, Ausztria), Nagypiszanica (Velika Pisanica, Horvátország), a magyar–osztrák–szlovén hármashatár térsége, valamint a nyugat-dunántúli Iklanberény (Vas megye) környékére fókuszáló tíz dolgozat mindegyike több idegen nyelvre lefordított változatban is olvasható, így angolul, németül, horvátul és szlovénül. Tekintve, hogy a feldolgozott témákat is egyfajta határokon átívelő nemzetköziség jellemzi, így ennek köszönhetően az eredményeket nemcsak itthon, de a vonatkozó környező országokban és Európa–szerte is megismerheti a Kárpát-medence vidékén élőket megérteni vágyó tudományos közönség és közélet.

3. Azzal együtt, hogy az elemzések nagy része az 1990-es években végzett, alapvetően állomásozó terepmunka során gyűjtött adatokon alapul, jellemzője a közölt írásoknak egyfajta térségi szemlélet, ami a történeti tények, ismeretek és korabeli leírások beemeléseinek igényét sem nélkülözi. Ez a fajta, a múlttól az etnográfiai-etnográfusi jelenig tartó perspektívaváltások, az idődimenziók érzékeltetései valóban jelentős mértékben gazdagítják az egyes tanulmányokat, ugyanakkor a hazai szociál- és kulturális antropológiai kutatások között is ritkán érezhető mélységeket hoznak felszínre. Sőt, Gráfik Imre szemléletében a tudományos ismeretek alkalmazhatóságának igénye is tetten érhető, mint például az egyik legkisebb burgenlandi falu, az Árpád-kor óta magyarságát őrző Órisziget központjában lévő archaikus *in situ* népi műemléki együttes és néprajzi gyűjtemény védelméről, annak elképzelt és be nem teljesült programjáról szóló tanulmánya.
4. Valóban, könyvként egyben olvasva a tanulmányokat a múlt és jelen találkozását megteremtő, a társadalmi valóságokat feltáró elemzések és leírások még inkább meggyőzően hatnak. Mindez a horvátországi, nagypiszanicai szórványmagyarokkal foglalkozó és egymást követő hat tanulmányban érvényesül leginkább, kezdve a nemzeti tudat őrzésében az egykori népszínművek szerepének bemutatásával, majd ezt követően a nemzeti identitás megélését a közelmúltban lehetővé tevő társadalmi módozatok és kulturális gyakorlatok felvázolásával. Persze a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek kortárs működése talán nehezen is lenne megérthető a történelmi előzmények megismerése nélkül. Még ha az 1990-es évek jelenkutatásai során feltárt állapotok nyilván nem feltétlenül lehetnek azonosak a maiakkal, Gráfik Imre meglátásai és következtetései igen megbecsülendők, és nem utolsósorban jó alapot szolgáltathatnak további potenciális változásvizsgálatokhoz. Ezek között is a kötet egyik leginkább figyelemreméltó megállapítása szerint ugyan az anyanyelv használatával csökken a magyarságtudat, ám a magyar identitás, származástudat különféle árnyaltabb módokon, érzelmi megnyilvánulásokban való továbbélése így is megfigyelhető. Így aztán akárhogyan is, végső soron felmerül a kérdés: a 21. században vajon meddig lesz érvényes Széchenyi 19. század közepi víziója, a nyelvében élő magyar nemzet? A horvátországi magyar közösség belső működésének különféle adatfelvételeken és információkon alapuló elemzésétől a kötet elvezeti aztán olvasóját egészen a határon túli magyarság megmaradásának esélyeit végiggondoló elvi, államelméleti és nemzetközi jogi megközelítések, keretek felvázolásáig.
5. Ezenkívül lényeges annak kiemelése, hogy a kötet egyik legfontosabb kulcskifejezése a multikulturalitás, közelebbről a multikulturális közösségek kapcsolatrendszer. Az erre a témára kifejezetten koncentráció, a címében is e kifejezést használó tanulmány tulajdonképpen lehetséges viszonyulásokat mutat be, hiszen azok létjogosultsága a Dráva és a Száva folyók közötti térségben fekvő, a nagypiszanicaitól eltérő összetételű közösségek körében nyilván másként tételveződhet. Ezzel együtt is igen figyelemreméltó, hogy az egyes szaktudományi és köznyelvi fogalmak (például gazdagság, kulturáltság, etnikai és vallási viszonyok stb.) jelentéstartalmait milyen jelentős mértékben képesek újragondolásra kényszeríteni a terepmunka során feltárt valóságos kulturális cselekvések és intézmények. Úgy vélem, az egyének közösségi integrációja során lehetséges sokváltozós kapcsolatrendszerre megfogalmazott úgynevezett „*forgórózsamodell*” (146. p.) az összehasonlító etnológiai vizsgálatok igencsak megfontolásra érdemes kiindulási alapját jelentheti az elkövetkező kutatógenerációk számára. Hiszen a mindennapok társadalmi-kulturális folyamatai állandó és szerteágazó dinamikus változásban vannak, azok mindenkor szinkronikus megragadására pedig ez kitűnő módszertani ajánlás, amely csakugyan továbbfejlesztésre érdemes. Mindeközben a recenzens számára igazán feltűnő, hogy mialatt a szerző az etnoszemiotikai kutatásokban is érvényesülő absztrahálásba és modellálásba hajló teoretizáló igényét itt is jól érvényesíti, és a levi-straussi fogalomtárban megkerülhetetlen bináris *opozíció*kra építve dolgozza ki elméletét – vagyis inkább egy esetleges elméleti alapvetés alapjait –, a strukturalizmus legnagyobb francia mesterére mégsem hivatkozik (Lévi-Strauss 2001:110–131). Még akkor sem, ha saját megfogalmazása szerint is egy „32 változós (pontosabban 16-16) struktúra” (143. p.) feltárását végezte el, eljutva a társadalmi működés megértéséhez a szinkronikus struktúrákban való összehasonlító vizsgálatok lehetőségéig, vagyis *horribile dictu* a strukturális antropológia küszöbéig.

6. Az utolsó három dolgozat egy újabb fordulattal a délnyugat-dunántúli határvidék térségi átalakulását választja témájául, leginkább történeti folyamatában láttatva azt. Erre igazán alkalmas a magyar–osztrák–szlovén hármass államhatár, ahol az első világháborút lezáró, 1920 júniusában kelt békeszerződés értelmében új nemzetállami határok születtek, a magyarság szempontjából nemcsak korabeli össznemzeti traumát okozva, de a konkrét térségben élő multietnikus közeg mindennapjait meghatározó szétszakítotttságot is maga után vonva. A hármass határ végleges kijelölésének mikrotörténete önmagában is jól példázza a helyben kialakult ellentmondásos, néhol egészen abszurd élethelyzeteket. A második világháborút lezáró békekötés újra ezeket az állapotokat konzerválta és erősítette meg, ami igen sokáig magában hordozott újabb lehetséges konfliktushelyzeteket. A 20. század második felében elszigetelt és tiltott helyből aztán az 1990-es évekre a hármass határi találkozási oldották fel a korábbi mikrotérségi feszültségeket. A közép-európai rendszerváltozások eredményeként a korábbi merev határok újra átjárhatóak lettek, ezzel új perspektívákat nyitva a szomszédos országok közötti együttműködésekre is. A közvetlenül érintett mikrotérségi szinten ilyenek a határon átnyúló, újraéledő rokoni, baráti kapcsolatok, a többnyelvűségből fakadó politikai és közéleti kapcsolódások, nem utolsósorban a peremhelyzetben lévő közösségek együttes gazdasági és kereskedelmi fejlődési lehetőségei, de a kultúra, a sport- és szabadidős tevékenységek, a turizmus és idegenforgalom is újrapozícionált helyzetbe kerültek.
7. Az 1989–1990-es rendszerváltás, majd a nyugatra nyitott határok egészen új típusú politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokat indítottak be, beleértve a magyarországi falvak külföldiek által történő „felfedezését” is, vagyis a külföldiek megtelepedésének korábban nem tapasztalt, új formáit. Gráfik Imrének az észak-vasi aprófalvú, Iklanberény „feltérképezéséhez” választott intenciója újra a kapcsolatrendszer felé vezet minket. Az egyetlen kutatópontra fókuszáló adatfelvételen alapuló „mélyfúrása” inkább leíró és értelmező jellegű, rendszerezése itt már nem jut el a különféle struktúrák felvázolásáig, inkább „csak” modellezni próbálja a különféle privát és térségi interperszonális (elektronikus kapcsolattartáson kívül eső) kapcsolatokat, persze eredményei így sem minden tanulság nélküliek. Úgy tűnik, a letelepült, főként nyugat-európai (német, osztrák, holland) nagyvárosokból érkező külföldiek nem kívánnak integrálódni a falvak korábbi lakóinak társadalmába, a falun kívüli kapcsolataik is megállnak a kistérségi szinten, a térségi identitás kialakulásának is csak szerény jeleit sikerült rögzíteni.
8. A kötet zárótanulmánya ismét szélesebb regionális összefüggések felvázolására törekszik a „pannon táj” elméleti konstrukciója, illetve Vas megye körül. Az elméleti okfejtések és a térség jövőjére vonatkozó és reményt keltő víziók ezúttal is a regionális adottságok, a kulturális örökség és az aprófalvas kistelepüléseken új otthonra lelt külföldiek egymásra hatása körüli témákból indulnak ki. Az eredetileg 2011-ben közölt vonatkozó tanulmány talán legérdekesebb része a magyarországi le- és megtelepedés akadályait soroló alfejezet. A jogszabályi különbségeken, illetve a jogharmonizációs kérdéseken túl etnológus-antropológus szemmel inkább érdekesek a nyelvi-kommunikációs nehézségek, illetve a jelenkori többnyelvűség hiánya, ami egykor anynyira mélyen jellemezte a határtérségben élőket. Megoldásként a szerző egyfajta „civil kommunikációs” modellt ajánl, abból a megállapításból kiindulva, hogy az Európai Uniót annak polgárai mintegy „alulról” is építik – hivatkozva Szépe György nyelvtudományi megalapozottságú megállapítására (Szépe 2002:27–40). Ennek esélye alighanem még mindig és továbbra is fennáll, s csak remélhetjük, hogy az európai polgárok, beleértve természetesen a közép-európai népeket is, „határtalan” lehetőségeikkel élni is tudnak. Ugyanakkor a társadalom- és kultúratudományi, terepmunkán alapuló várható, jövőbeni néprajzi/antropológiai vizsgálatok mindeközben majd közelebb visznek minket és másokat a hétköznapi szintjén konstituálódó valóság jobb érzékeléséhez, megértéséhez – és a megértés igényének megerősítéséhez, felkeltéséhez.

JEGYZETEK

1 Gráfik Imre műveinek bibliográfiai áttekintéseként lásd Hála–Máté, szerk. 2004.

IRODALOM

HÁLA JÓZSEF – MÁTÉ GYÖRGY, SZERK.

2004 *Varia Bibliographica* Gráfik Imre köszöntése. Budapest: Európai Folklór Intézet. /EFI Communicationes, 13./

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE

2001 *Strukturális antropológia I.* Budapest: Osiris.

SZÉPE GYÖRGY

2002 *Nyelvpolitika – Pannóniából nézve. In Közép-Európa: egység és sokszínűség.* Gadányi Károly – Pusztay János, szerk. 27–40. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola.

A bécsi utca népe – mítosz és valóság

Wiener Typen. Klischees und Wirklichkeit. Sonderausstellung des Wien Museums 25. April 6. Oktober 2013. Wolfgang Kos, Hrsg. Wien: Wien Museum – Christian Brandstätter Verlag. 2013. 357 p.

1. A Wien Museum – 2003-ig Historisches Museum des Stadt Wien – kiállításpolitikája a hagyományos várostörténeti, művészeti tárlatok mellett komoly teret szentel a városi mindennapok jelenét és történetét feldolgozó kiállításoknak. Társadalmi múzeumként átfogó kulturális és társadalmi kérdéseket boncolgat Bécs példáján: például a mobilitást – a *Baby on bord* című, a babakocsi 20. századi használatát vagy a *Großer Bahnhof* című, a pályaudvarok világát és várostörténeti szerepét bemutató kiállításával.
2. A múzeum másik figyelemre méltó törekvése a városi emlékezet feldolgozása, amely egyben az önreflexiót, saját gyűjteményi anyagának újrainterpretálását is megköveteli. Mintegy tíz éve volt látható a Künstlerhausban helyet kapó nagy volumenű kiállításuk *A régi Bécs. A város, ami soha nem volt* címmel (Kos–Rapp, Hrsg. 2005), amely a város saját magához való viszonyát, történeti emlékezetét vette szemügyre, újragondolva Bécs elmúlt kétszáz évének történetét. A kiállítás főként az 1858-ban meginduló városrendezési munkálatokkal kezdődő bő fél évszázad Bécsének történeti emlékezetére koncentrált, a Monarchia korában kitermelt „régibécsi”-mítoszokra, melyek a mai napig kihatnak a város érzékelésére, közvitáira. A „régibécsi” iránti nosztalgia különböző kulturális csatornákon való megjelenése (képi és szöveges ábrázolásokban, reklámban, operettekben, filmekben stb.) a mai napig meghatározó, ha úgy tetszik, a város egyfajta „örökség-narratíva” foglya, melyet a 2001-ben kapott világörökségi státusz is megerősített.
3. E programadó kiállítás egy részmotívjának továbbgondolására vállalkozott a tavaly a Karlsplatzon látható *Wiener Typen* című tárlat, amely a Bécs-nosztalgia társadalmi megtestesüléseivel: a városi tér sztereotipizálódott figuráinak, karaktereinek (árusok, házalók, vándoriparosok, mosónők, utcazenészek, fiákeresek stb.) vizuális reprezentációival, valamint e figurák társadalomtörténeti háttérével foglalkozott. Mindez újabb lehetőséget adott a múzeum rendkívül gazdag 18–20. századi grafika-, nyomat- és fotógyűjteményének felhasználására, de ennél sokkal fontosabb, hogy ezt a korábban már többször – egyszerű dokumentarista célból – felhasznált képanyagot új, kritikai, médiatörténeti kontextusba helyezte.
4. A kiállítás gazdagon illusztrált, vaskos katalógusa két bevezető és további tizenöt kisebb – igen csak változó spektrumú és mélységű – rész tanulmányt, valamint két nagyobb szakaszra tagolódó katalógusrészt tartalmaz. A kiállítás első része – melyet az installációban fehér háttérrel jelöltek – a városi figurákat megjelenítő vizuális műfajok történetét mutatja be a 18. század második felétől a 20. század második feléig. A második szakasz a legnépszerűbb városi figurák ábrázolástörténetét mutatja be – minden karaktert más-más háttérrel – társadalomtörténeti keretben. A katalógus kultúr- és várostörténészek, néprajz- és kommunikációkutatók tollából származó rész tanulmányai ezen figurák média- és társadalomtörténetét járják körül.
5. Az 1776-ban kiadott Johann Christian Brand-féle grafikatörténeti jelentőségű, elsőnek tekintett bécsi képsorozat (47., 48. p.) szorosan kapcsolódik az európai grafikai tradíciókhoz. Az utcai árusok és mesteremberek vizuális és akusztikai (reklámversek/Kaufrufe/Cris/Crys) jelenléte meghatározó élménye lehetett a korai urbanizációnak. Párizsból már a 15. században mint városi érdekességet írják le az utcai árusok kínálóversikéit, és az első ábrázolássorozat (tejárusnő, halárus, késélező, kéményseprő) is 1500 körül datálható. A 18. században Európában már széles körben elterjedt és egyre dekoratívabbá vált ez a vizuális műfaj, az alakok a színezett rézkarok mellett megjelentek porcelánfigurákon is. Az ábrázolások kereskedelmi célból készültek a

vásárlók – a 18. században még jobbára a nemesség, gazdagabb polgárság – mindenkori ízléséhez igazodva. A figurák mindig az alsóbb, bizonytalan megélhetésű – a vásárlók számára ismeretlen – néprétegekből származnak, ábrázolásuk sematikus, dekontextualizált és harmonizált. E korai (18. századi) képi megjelenítések Jens Wietorschke szerint a nagyváros természetrajzának: a városi nép – botanikai táblákhoz hasonló – enciklopédikus igényű, természettudományos osztályozásaként értelmezhető (Wietorschke 2013). A városi társadalmat mint egyfajta természeti rendet ábrázolják, ahol a szegénység egy harmonikus egész magától értetődő része – a nagyváros komplexitása és konfliktusai rejtve maradnak. A zsánerfigurákat izolálva, dekontextualizálva, állandó attribútumokkal és kiegészítőkkal (például a lámpagyújtogatót létrával és kézilámpással) ábrázolják. Mindez megfelel a Roland Barthes-féle mindennapok mítoszainak: ahol a dolgok elveszítik konkrét történetiségüket, és természettől való jelenségekként tűnnek fel (Barthes 1964:107, 113).

6. Az ábrázolások gyűjteményes elnevezésében gyakran fordul elő a 'nép' szó (*Volk*), később pedig a típus, karakter, jelenet (*Typen, Charaktere, Szenen*) kifejezések. A nép jelentése azonban a 19. században óriási átalakuláson ment keresztül: a 18. század végén még a rendi társadalom alsó néptömegeire utalt, majd a romantika és nacionalizmus időszakában a közös kulturális eredet és kollektív identitás jelentésével bővült. Mindez a városi figurák ábrázolástörténetében úgy jelentkezett, hogy a 18. század végi, még nemzetközileg szinte megegyező karakterkészletet felváltják a helyi sajátosságként bemutatott, bécsiesített, lokálpatriotizált alakok (16. p.).
7. A lokális identitás támogatásának fontossága minden bizonnyal összefügg a 19. század második felétől egyre nagyobb volumenű városképi és társadalmi átalakulással (lásd bevándorlás). A jelentésmezőbe ekkor már a bevezetőben említett régi Bécs iránti nosztalgia is belekerült. A figurák egy időtlen, kellemes és biztonságos város képét sugallják – az irántuk való lelkesülés pedig egyben egy krízishelyzetet próbál leplezni: nem véletlen, hogy az 1920-as években, a Monarchia összeomlását és Bécs szerepvesztését követően a nosztalgia újabb erőre kapott. Ezek a zsánerfigurák a modernitás egyfajta ellenképei, amelyek azonban a modern nélkül nem is létezhetnének. A nosztalgikus kontextus visszatérő motívuma a búcsú is: már a 19. században az igazi bécsi karakterek eltűnéséről keseregnek a tárcaírók, egyre több kép címében szerepel az *utolsó* kifejezés (*Az utolsó köszörűs, Az utolsó tánc a Sechsschimmelbergen*). A társadalmi változásokat – például egyes foglalkozások eltűnését vagy átalakulását – azonban nem követték az ábrázolások, egymás mellett keveredtek múltbeli, fiktív vagy még valóban létező mesterségek.
8. A zsánerfigurák megjelenítésének műfajkészlete egyre gazdagabbá vált az idők során. A 18. század végi drága rézmetszetsorozatok és asztali díszként használt porcelánfigurákat a 19. században felváltják a tömegtermelésre alkalmasabb, olcsóbb műfajok, melyek hozzáférhetőek voltak már a szélesebb vásárlóközönség számára is. Az új médiaeszközök (litográfia, kártyajáték, kivágóívek, csomagolópapír, fotográfia, képeslapok, reklámok, karikatúrák, film) a látásmódokat, az értelmezési keretet is befolyásolták. Otto Schmidt fényképész elsőként ültette át az 1870-es években a bécsi utca népének témáját fotográfiára (Ponstingl 2013), több sorozatot is ismerünk tőle *Wiener Typen, Wiener Straßensbilder*, illetve *Wiener Spezialitäten* címen. Schmidt vállalkozása az 1860-as évek óta egyre népszerűbb fotográfia specializálódásának és üzleti útkeresésének egyik változataként is értelmezhető. A képsorozatok bemutatják az 1873-as bécsi, az 1876-os német műipari és az 1878-as párizsi világkiállításon is. A témák a régi: zsánerfigurák és életképek (köszörűs, mosólány, lengyel zsidók, *Wurstelprater*), melyeket főként műteremben, gyakran saját jelmezek, illetve színészek alkalmazásával rendezett meg. A beállítások nagyrészt a polgári portréfotográfia műfaji követelményeit követték, a fotókat pedig utólag kézzel színezték – evvel még inkább stilizálva és esztétizálva a figurákat. A század vége felé – az expozíciós idő lerövidülésével – már egyre több utcai fotográfia született, azonban ezek is többnyire a város premodern figuráit örökítették meg. A modern társadalom alsó rétegeiből talán egyedül az úgynevezett „suhanc” (*Pülcher*) alakja kapott helyet az utca népének ábrázolásai között az 1880-as évektől: a munkakerülő, naplopó, zsebtolvaj, aki többnyire a belvárosban, gyakran a térzene körül ólálkodik cigarettázva, zsebre tett kézzel (316–321. p.).

9. A képi ábrázolások mellett szerepet kapott az akusztikai, szöveges és zenei dimenzió is. Egyrészt a képaláírásokban gyakran megtalálhatjuk az árusversikéket – természetesen bécsi nyelvjárási stílusban –, másrészt a városi zsánerfigurák a 19. században megjelentek nemcsak a lokális tárca- és életkép-irodalomban, hanem a helyi dalokban, majd operettekben is. Az utca figuráit korántsem társadalomkritikusan vagy dokumentarista módon közelítették meg e korai városszövegek: inkább a régi jó rend képviselőiként ábrázolták őket. Az 1895-ös *Wienerstadt* című esszégyűjtemény (Rapp 2013) például alig ábrázol valamit a város változásaiból, a szövegek szerint mintha minden a régi maradt volna néhány zavaró tényezőtől eltekintve. Utal ugyan például arra a szerző, hogy a mosónők ma jobbára idősebb iparosözvegyek vagy cseh származású elbocsátott szolgáltatók, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a szép fiatal és csábító német mosólányok idealisztikus és időtlen képét rajzolja meg tárcájában. A bécsi mosónő (*Wäschermädl*) képi ábrázolások sokaságán a természetesség, az életöröm és a szexualitás szimbólumaként jelenik meg, elfedve a Duna vagy az Alser partján végzett szabadtéri bér-munka kemény valóságát. A mítosz tartósságát jelzi, hogy a mai napig tartanak Bécsben úgynevezett mosónőbálokat, ahol a férfiak szmokingban, a hölgyek pedig stilizált mosónőjelmezben jelennek meg (322–329. p.).
10. A bécsi zsánerfigurák értelmezésében fontos szerepet játszik a nemzetiségek jelenléte és a 19. század második felében artikulálódó nacionalizmus. Bécs utcanépéhez szorosán hozzátartoztak már a 18. század végén a különböző nemzetiségű vándorárusok és -iparosok: a tiroli szőnyegárus, a gyolcsos tót, a hagymaárus horvátok, a zsidó házalók és a görög pamutkereskedők stb. Viseletük, nyelvjárásuk fontos brand volt, mely a kereskedelem sikerét is biztosította. És bár az őket – a német nyelvű utca népével vegyesen – felvonultató képsorozatokat egyfajta multikulturális idillként jelennek meg, Klaus Müller-Richter ezekben az ábrázolásokban a császárság által „gyarmatosított” népek feletti felsőbbrendűségi tudat megjelenését látja (Müller-Richter 2004:129). A 19. század folyamán a bevándorlás növekedésével a régi vándorárusok egzotikumá már-már „ösbécsiként”, a lokális identitás szerves részeként jelent meg, szemben az új migráns, gyakran cseh, szlovák származású munkástömegekkel, melyek egyáltalán nem jelentek meg témaválasztásként. A nacionalista eszmék terjedése fedezhető fel az úgynevezett *Deutschmeister* (eredetileg a Német Lovagrendhez tartozó hadseregrész katonája) figurájában, mely a 19. század vége felé lett egyre népszerűbb a helyi vizuális műfajokban. Kedveltségét egyrészt a katonaság állandó városban való állomásozása s ezáltal a katonazene intenzív jelenléte váltotta ki, másrészt további fontos ok volt, hogy e hadcsoport döntő többségében németekből állt. Ugyancsak kedvelté váltak a bécsi tájszólásban beszéltetett figurák (nagyuszonyok, tanoncfiúk), melyek sajátos nyelvükkel képviselték az „eredeti bécsiességet” a bevándorlótömegekkel szemben. (Rapp, Hrsg. 2013:2013–214).
11. A kiállítás és a katalóguskötet résztanulmányai részletesen foglalkoznak az egyes ábrázolt szakmák gazdaság- és társadalomtörténeti realitásaival: munkakörülményeivel, gazdasági jelentőségével, evvel mintegy – főképp a 19. századi – Bécs társadalmi perifériájának etnográfiaját adva. ¹ Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbb a téma mítosz aspektusának antropológiai és médiatörténeti megközelítése, amely a városi figurák ábrázolásainak átfogóbb társadalmi-kulturális funkcióit és kontextusait (társadalmi feszültségek, lokális és nemzeti identitás, modernitás és emlékezet) igyekszik megfogni. A *Wiener Typen* alapvetően történeti anyagot elemez, és csak kevés esetben jut el a 20. század második felének vagy a jelenkornak Bécséig (például a fiákeres figurájának esetében). Pedig érdemes lett volna rákérdezni, hogy egyrészt a régi ábrázolásokat és figurákat miként használja a mai Bécs (például a turizmusban, a lokális identitás formálásában, a várostörténet reprezentációjában); másrészt hogy megfoghatók-e a mai médiában újabb, kortárs zsáneralakok, amelyekben a város identitása, aktuális konfliktusai sűrűsödnek.
12. A katalóguskötet utal arra, hogy maga a múzeum mint intézmény – és konkrétan a Wien Museum és a szóban forgó kiállítás – is szerepet játszik a városi zsáneralakok mítoszának éltetésében. Már a Történeti Múzeum első kiállításán, 1888-ban is megtalálhatjuk őket (*Népi figurák és jelenetek*), azonban az alapvetően a felső néprétegek életét középpontba állító szemléletében

ezek csak mintegy kiegészítésként jelentek meg, mindenféle szociológiai mélység nélkül. Sőt, a muzeológusok gondolkodását is még mélyen áthatotta a klisékben való gondolkodás, például egyes tárgyak beletárolásakor (18. p.), a 20. század elején pedig egyenesen a múzeum számára is készültek a régi bécsi foglalkozásokat bemutató „retroakvarellek” (133. p.).

JEGYZETEK

1 Magyar vonatkozásban itt Létay Miklós *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)* című munkáját említhetjük (Létay 1993), amely a korabeli magyar főváros utcai árusainak és iparosainak kultúrtörténetét mutatja be.

IRODALOM

BARTHES, ROLAND

1964 *Mythen des Alltags*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

KOS, WOLFGANG – RAPP, CHRISTIAN, HRSG.

2005 *Alt-Wien. Die Stadt, die niemals war. Sonderausstellung des Wien Museums im Künstlerhaus 2004–2005*. Wien: Czernin.

LÉTAY MIKLÓS

1993 *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)*. Budapest: k. n.

MÜLLER-RICHTER, KLAUS

2004 „Kulturhistorische Beute”. *Das Primitive im Feuilleton (1800–1900)*. In *Die „Großstadt” und das „Primitive”*. Kristin Kopp, Hrsg. 115–134. Stuttgart: Metzler.

PONSTINGL, MICHAEL

2013 *Otto Schmidts Spektakel der Wiener Typen*. In *Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit*. Wolfgang Kos, Hrsg. 192–201. Wien: Brandstätter.

RAPP, CHRISTIAN

2013 *Von Deutschmeistern und Hausierern. Aus dem Typenspektrum der Wiener Publizistik um 1900*. In *Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit*. Wolfgang Kos, Hrsg. 208–215. Wien: Brandstätter.

WIETORSCHKE, JENS

2013 *Die Stadt als Tableau. Zur kulturellen Konstruktion der „Wiener Typen”*. In *Wiener Typen. Klisches und Wirklichkeit*. Wolfgang Kos, Hrsg. 26–31. Wien: Brandstätter.

Járatlan úton

Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata. Povedák István – Sziládi Réka, szerk. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke. 2014. 147 p.

1. Ezúttal valóban jogosnak tűnik a közhely használata: hiánypótló munkát tarthat kezében az az olvasó, aki *A Szegedi vallástudományi könyvtár* 38. kötetét a kezébe veszi.¹ Sziládi Réka és Povedák István szerkesztők, valamint a hétfős szerzőgárda járatlan úton jár akkor, amikor a kortárs pogányságot és mindazt, ami körülveszi, próbálja a puha társadalomtudományok módszereivel megközelíteni. A kitaposott ösvény hiánya egyszerre teszi vonzóvá a témát az újra vágyók számára, és rejt sok csapdát. Jelen recenzió tehát egyszerre üdvözli a kötet ötletét, az ötletgazdák szervező-, valamint kivitelezőmunkáját, kíván kritikus észrevételeivel segíteni az ügy előrehaladásában, s próbál meg együtt gondolkodni a szerzőkkel.
2. A modern kori ősmagyarok, az alternatív történelemmagyarázók, a hobbinéprajzosok és vasárnapi régészek, nyelvészek, továbbá a magyar ősvallást elméleti és gyakorlati szinten feltámasztani vágyók mozgalma rendkívül kiterjedt ma Magyarországon és a határon túli magyarság körében, a nyugati diaszpórában éppúgy, mint a szomszédos országokban. A különböző csoportok és egyéniségek közötti hálózat a maga teljességében ismeretlen a kutatás előtt, annál is inkább, mert egy folyamatosan változó, átrendeződő jelenségről van szó. Csak részben sajátosan hazai, jelentős hányadában nyugatról importált, illetve korábbi korszakokból vett ideológiák adaptálása és kiegészítése jellemzi. A nemzeti eredettel és őstörténettel kapcsolatos tudományos dilettantizmus, valamint a magyarság honfoglalás kori műveltségének, vallásának feltalálására és feltámasztására szerveződő mozgalom eddig a recenzens meglátása szerint – szemben Bali János állításával² – alig keltette fel a társadalomtudományok érdeklődését. A szociológusok, antropológusok, néprajzosok meglehetősen későn ébredtek, szinte alig volt megfelelő társadalomtudományos kutatás a területen, holott a jelenség közel egy évszázada létezik,³ s huszonöt éve a negyven éven át elnyomott vagy emigrációba kényszerített dzsinnt a rendszerváltás egy mozdulattal engedte ki a palackból. A legaktívabbak a nyelvészek voltak, akik a finn-ugor nyelvrokonság elméletét nemegyszer a néprokonság, kulturális rokonság, sőt erkölcsi rokonság felől támadó elméletek tudományos cáfolatát adták az 1940-es évektől egészen napjainkig,⁴ illetve a régészek, akik olykor szemtől szemben is vállalták a konfrontációt.⁵ A legkülönbébb diszciplínák képviselői leginkább a felvilágosítás szándékával szólaltak meg.⁶ A téveszmék megcáfolására készült munkák szerzőinek is nagyon óvatosnak kell lenniük, a téma olyan ingoványos terep, melyen a legfelkészültebbeknek is kapaszkodniuk kell, hogy el ne sülyedjenek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a nemzetközi tekintélyű történész, az MTA rendes tagja, Romsics Ignác is négy kollégájának mond köszönetet a témából írt, nagyközönségnek szánt cikke létrejöttében nyújtott segítségért, két nyelvésznek és két régésznek adta oda kéziratát lektorálásra (Romsics 2014:1. lábjegyzet). A cáfolatok felsorakoztatása mellett ugyanakkor a jelenség létrejöttének okaira, működésének mechanizmusaira, társadalmi hátterére és történelmi mozgatórugóira is érdemes, sőt érdemes lett volna már tíz-tizenöt éve is rákérdezni. Immár lehetőség nyílik a kulturális antropológiai, művelődésszociológiai és más hasonló kérdésfeltevésekre, mindehhez azonban, úgy tűnik, egy új, 1989-et követően felnőtté váló generáció tudományos pályán való beérkezésére volt szükség. A kötet szerzői ugyanis mindannyian nagyjából harmincöt és negyvenöt év közöttiek, egyetemi tanulmányaik már a rendszerváltást követő évekre estek, őket nem terheli a korábbi generációk előítélete, illetve az a félelem, hogy a tudományos feldolgozás csak reklámot csinál a dilettantizmusnak.
3. Nem vagyunk igazságosak, ha teljességgel előzmények nélkülinek tekintjük e kötetet, hiszen szerzői már szinte mindannyian publikáltak a témában, például Bali János is (Bali 2012),

Povedák István (lásd például Povedák 2014) vagy Hubbes László Attila⁷ pedig egész sor szöveget jegyez az elmúlt négy-öt évből, a szálak azonban e kötet segítségével futnak össze először, itt teremődik meg a huszonöt éve várt diskurzus. A *Sámán sámán hátán* című kötet szerzői – Bali Jánost és Hubbes László Attilát kivéve – a szegedi, valamint a pécsi egyetem holdudvarába tartoznak, egykori hallgatói, jelenleg munkatársai e két intézménynek, napjainkban ezek azok a kulturális és vallásantropológiával foglalkozó tudományos műhelyek, amelyek kibocsátják a nem hivatalos vallásosság kortárs jelenségeivel foglalkozó kutatókat.

4. A kötet az ötletelés izgalmával kecsegteti, ugyanakkor az egységes kérdésfeltevés és fogalomhasználat hiányával állítja szembe az olvasót. Ahhoz lehetne hasonlítani, amikor egy piranharaj megtámadja áldozatát, és a vérszomjas halak kezdetben csak egy-egy falatot csípnek le a konc-ból. Talán ez is közhely, de általánosan igaz a konferenciákra, valamint az azokból összeálló kötetek szerzőire, hogy többnyire jobban ragaszkodnak saját megkezdett kutatásaik reprezentálásához, egyfajta önfelmutatáshoz, mint egy, a szervezők által összeállított kérdéssor követéséhez. Az egységes kérdésfeltevés és fogalomhasználat ritkán valósulhat meg konferenciaközegben, emiatt a résztvevők gyakran elbeszélnek egymás mellett, és ismételnék. Ezek a csapdák szigorúbb szerkesztői szemlélettel, közös gondolkodással elkerülhetők lennének. A fenti megállapítások valamelyest jelen kötetre is igazak, mert bár nagyon sok fontos észrevételt s a továbbiakban felhasználható ötletet tartalmaz, nem áll össze belőle egységes kép. Egyrészt nem sikerül pontosan meghatározni, miről akar, és miről nem akar szólni, hogy melyek kitekintésének határai. A kérdésfeltevések, a módszerek, valamint a fogalomhasználat terén is tapasztalható némi zűrzavar, ami nyilvánvalóan elsősorban abból fakad, hogy alig vannak előzmények, amelyek fogódzót jelenthetnének. Továbbá még az sem teljesen eldöntött, hogy milyen jellegű és mennyiségű forrásból kell dolgoznia annak, aki kortárs táltosok, amatőr léleksebészek vagy a dilettáns tudományosság eredményeit a science fiction műfajába emelő regényírók világát kutatja.
5. A problémák, kérdőjelek vázolósa előtt szükség van arra, hogy rövid áttekintést adjunk a dolgozatok szerteágazó tematikájáról, kitekintéssel a szerzők eddigi munkásságára is. A dolgozatok egyik – kisebb – része a témában fellelhető – elsősorban külföldi – szakirodalom eredményeinek összegzésére vállalkozik, s bizonyos teoretikus következtetéseket von le. Ezt teszi Szilárdi Réka a kötet vezető értekezésében, a *Magyarországi újpogány vallások nemzeti identitáskonstrukciói* című munkájában (11–23. p.). Bali János „Kortárs ősmagyarok”. *Mítosz és kultúra* című cikke madártávlatból tekint a különböző mozgalmakra, s a hazai kultúratudományok eredményei felől igyekszik általános törvényszerűségeket megállapítani (24–33. p.). Povedák István *Láthatatlan határok. Keresztény – újpogány szinkretizmus* címmel szintén elméleti igényvel ír, s néhány általa ismert újpogány közösséget elemez és hasonlít össze a kereszténységhez fűződő viszonyuk szempontjából, amely vélhetően szorosabb, mint azt az érintettek gondolnák. Ezenkívül a hivatalos egyházak reakcióiba ad betekintést (55–77. p.). Mindhárom munkát egyfajta távolságtartás jellemzi, ami például Szilárdi Réka esetében nem teljesen indokolt, hiszen ő egy nagyon alapos adatgyűjtésen nyugvó, módszertanilag is kifogástalan doktori disszertációt, valamint egy társszerzős kötetet is jegyez a témában, munkája módszereiről és eredményeiről azonban ezúttal nagyon lapidárisan szól (Szilágyi–Szilárdi 2007; Szilárdi 2013). Ezzel mintegy figyelmen kívül hagyja az olvasó kíváncsiságát, aki szeretne belelátni a sokféle tudományág szálait mozgató, szociológiai, szociálpszichológiai, narratológiai, vallásantropológiai kutatás műhelymunkálataiba. Ezenkívül a kötet vezető tanulmányában némi módszertani útmutató is elkelt volna, s erre a feladatra Szilárdi Réka kiválóan alkalmas lenne.
6. Több szerző esetében nem derül ki pontosan, hogy milyen forrásból szerzi azokat az ismereteit, amelyekre elméleti következtetéseit építi. Se Bali János, se Povedák István írásából nem világlik ki egyértelműen, csupán sejthető, hogy információikat nagyrészt az internetről szedik, ami nem baj, sőt, hiszen a vizsgált jelenség terjedésének és népszerűségének katalizátorává vált a világháló az elmúlt tíz-tizenöt évben, s a hálózati kommunikációban rejlő lehetőségeket ismerik és ki is használják a dilettáns múltkutatás és újpogányság ígéinek hirdetői. Jogos az igény azonban annak ismeretére, hogy a tudományos módszerekkel dolgozó szerzők milyen honlapokat olvastak, milyen időpontokban, melyek azok a tudományon és kanonikus vallásokon kívüli

szerzők, akiket ismernek. Az is csak gyanítható Povedák István gazdag képanyagából, valamint saját munkáira történő hivatkozásaiból, hogy ő is alapos terepmunkán van túl. A dokumentáció nem elég alapos, s ez a dolgozat egyébként saját lábbon megálló teoretikus következtetéseit is megingatja.

7.

A kötet második blokkját esettanulmányok adják, amelyek egy vagy két gyűjtőponton végzett terepmunkák elemzéseit jelentik. A két blokk között – a szerkesztők adta eredeti sorrendet megbontva – a recenzens számára átvezető Hubbes László Attila munkája, aki a téma talán egyetlen veteránjának számít. A kolozsvári egyetem oktatója számos tanulmánnyal a háta mögött eddigi kutatási tapasztalatait szintetizálja *Új magyar mitológia? Kutatási tapasztalatok és kihívások* címmel (34–54. p.). Elidőzik az „újósmagyar” és újpogány mozgalmak szociológiájánál, nem hagyja figyelmen kívül politikai és ideológiai vonatkozásait, például a radikalizmus és a nacionalizmussal való kapcsolatokat. Az ő általános következtetései a korábban elemzett három tanulmánynál jóval alaposabban adatoltak, így ellenőrizhetők, ezáltal pedig hitelesebbek is. Hasonló alaposság jellemzi Csáji László Koppány, valamint további két pécsi kutató, Farkas Judit, valamint Kis-Halas Judit határterületeken járó, tereptapasztalaton alapuló, s módszertani elveiket is lefektető tanulmányait. Az ő munkáikból az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a kevesebb talán több. Egy közösség vagy akár egyetlen egyéniség és közvetlen kapcsolatrendszere többet árul el a jelenség természetrajzából, mint a madártávlatból szerzett általános megállapítások. Csáji László Koppány *„Belakjuk környezetünket és az internetet!”* című elemzése egy erdélyi modern táltos, szent ember, „Dénes próféta” kapcsolathálójának kiépülését követte nyomon és értékelte ki a hálózatelemzés módszerével; ezzel párhuzamosan követett egy másik, budapesti székhelyű természetisztelő csoportot is, s elemzési szempontjai a két eset összehasonlítására is kiterjedtek. A két csoportban közös a természethez fűződő viszony, az ökotudatos szemlélet, amely bizonyos szakrális tartalmakkal párosul. Farkas Judit és Kis-Halas Judit a kortárs vallási mozgalmak, alternatív életformák kutatói. ⁸ Az általuk vázolt esetek olyan szintetikus vallási jelenségek, amelyekben különböző ezoterikus tanok keverednek az újpogányság egyes elemeivel. Farkas Judit *„Túl a pusztá megértésén”. Újpogányság és a magyar ökofalvak* címmel a gazdálkodásban új utakat kereső, s elképzeléseiket kolóniák alapításával megvalósító közösségek gondolkodásának ideológiai hátterébe, vallásos összetevőibe enged betekintést (97–114. p.). Kis-Halas Judit *A táltos és az emberi lét szintje. Ezoterizmus és újpogányság kölcsönhatásának vizsgálati lehetőségei kortárs gyógyítói rendszerekben* címmel egyes ezoterikus gyógyítóegyénségek világképét elemzi az újpogányság elemeinek jelenléte szempontjából (129–143. p.). Mindkettejük számára természetes, hogy olyan vallásos jelenségegyüttest vizsgálnak, amelyben különböző, máshonnan is ismert elemek keverednek.

8.

Tematikájában kissé elkülönül a kötet többi darabjától az egyetlen nyelvész, Szeverényi Sándor úttörő munkája. A recenzens számára nem titkoltan nagyon kedves témaválasztás Szeverényié, aki *A nemzeti oktató ponyva nyomában* (115–128. p.) című munkájában szintén tudományos tabukat döntöget. Egyrészt mert nagyon kevés irodalom- és művelődésszociológiai vagy antropológiai elemzés olvasható magyar szerzőktől a kortárs lektúrirodalomról, a krimikről, sci-fikről, szerelmes- vagy kalandregényekről, holott ezek ugyanúgy egy adott korszak lenyomatai, szerzőik éppúgy számos társadalmi problémára reflektálnak a saját eszközeikkel, mint a magas irodalom alkotói. Szeverényi imponáló műveltséggel rendelkezik a témában, amelyet megpróbál bekapcsolni más jelenségekbe, így a tudományos dilettantizmusba, az újpogányságba is. Másrészt nyelvészként tisztában van a jelenség szélesebb mezejével, a tudományos dilettantizmussal, amelyet ez az új lektúrirodalmi irányzat saját céljaira használ. Továbbá felvázolja a magyarországi jelenség európai hátterét is, elsősorban Dan Brown munkáinak és írói módszerének ismertetésével s magyar párhuzamainak feltérképezésével. Talán nem szerencsés, hogy Umberto Eco és Dan Brown közös nevezőre kerül rendszerében. Elképzelhető, hogy csak figyelmetlenség Szeverényi részéről, de mindenképpen tisztázásra szorul. A két szerzőben annyi a közös, hogy egyrészt mindkettő egyszerre akar szórakoztatni és oktatni, másrészt mindkettejük regényeinek központi eleme a tudományos blöff. (Továbbá mindketten milliomosok lettek regényeik nemzetközi sikeréből, valamint a megfilmesítés jogainak eladásából.) Nyilvánvaló, bár nem bizonyítható, hogy Brown sokat tanul Ecótól, minden valószínűség szerint tőle másolja a módszert, de csak részben. *A rózsza neve* vagy *A Foucault-inga* című kötet szerzője

ugyanis olyan sok szálon futó, bonyolult műveltségi anyagot mozgat és rendez el szellemesen regényeiben, mint szinte egyetlen kortárs író sem, művei sokrétegűek, sokféle rejtély és poén tarkítja őket, s számos értelmezési lehetőséget kínálnak. Ugyanez a kifejezetten a ponyva-fogyasztók igényeire orientált Brownról nem mondható el. Való igaz, a posztmodern legjobb hagyományait folytató Eco szívesen játszik a ponyvaregények módszereivel és hagyományaival. Ezzel kapcsolatos öniróniájának jeleként legújabb könyve, a kalandregény formai sajátossága-ira építő *A prágai temető*, amely az összeesküvés-elméleteket figurázza ki, rendszeresen fellép-teti a 19. század egyik legnépszerűbb és legszínvonalasabb lektűríróját, az idősebb Dumas-t. Míg azonban ez nála pusztán külsőség, addig *A Da Vinci-kód* szerzője számára maga a lényeg.

9.

A kötet címe nagyon szellemes, képletes, viszont nem fedti teljesen az általa nyújtott valóságot. *A Sámán sámán hátán* ugyanis lényegesen többet ad, mint a kortárs újpogányság multidisz-ciplinális vizsgálata. A magyar nyelvű alternatív tudományosság és az új vallási mozgalmak metszéspontjában álló újpogányság témáját a tanulmányok fele érinti nagyjából (teljesen tisztán talán csak Szilárdi és Povedák tanulmányai szólnak erről). A dolgozatok többsége szélesebb körből merít: az akadémikus tudományon kívüli nyelv- és néprokonítási mozgalmakkal, a hun–magyar folytonosságot valló vagy sumer, párthus, esetleg újkőkori népekkel rokonító, va-lamint a magyarság ősnyelvét, ősműveltségét feltámasztani vágyó irányzatokkal foglalkozik (például a Kiszely István, Pap Gábor vagy újabban Szántai Lajos nevével fémjelzett mozgalom-mal). Vagy olyan határterületen lévő megnyilvánulásokat kutat, amelyekben csak színezőelem-ként van jelen az újpogányság, a magyar ősvallás feltámasztásának szándéka (például Farkas Judit vagy Kis-Halás Judit kiváló esettanulmányai sorolhatók ide). Nem is lenne indokolt sebé-szi szikével leválasztani a különböző rétegeket egymásról, hiszen például a kortárs oktató lek-tűrirodalom által felhasznált alapanyagban egyszerre szerepelnek a néprokonítási kísérletek és a vallásosság vonatkozásai, vagy a különböző ezoterikus és New Age-mozgalmakhoz könnye-dén kapcsolódhat az ősi magyarnak vélt vallási gyakorlat néhány eleme, a használók számára komfortos, a kívülálló számára inkább konfúzus elegyet alkotva. Ugyanakkor nem a kívülálló dolga megítélni ezek értékét, hitelességét. Viszont egy nagyobb mozgásteret biztosító címvá-lasztás ügyesebben orientálhatta volna az olvasót. Az egész átlátásának ígéretével nem is ke-csegtethet egy ilyen újító vállalkozás. Az egész megragadásához legközelebb Hubbes László At-tila áll (lehet, hogy érdemes lett volna ezt a tanulmányt vezető szöveggé kiemelni a kötet élére), az ő munkája tartalmaz olyan következtetéseket és általános megállapításokat, amelye-ket a legalaposabb előtanulmányok legitimálnak. A kötet tehát nem a kortárs újpogányságot, hanem egy lényegesen szélesebb, azt koncentrikus körként körülölelő mezőt érint, s a címadás ezt tükrözhetne volna.

10.

A legfontosabb problémát a további kutatások számára a módszertan tarkasága, a számos disz-ciplína metodológiájának és eredményeinek összefésületlensége, de leginkább a nyelv, a termi-nológia kialakulatlansága okozhatja. Minden egyes tanulmány hoz valami újat e téren, vagy a külföldről importált fogalmak tükröfordításával, vagy teljesen újak alkotásával, esetleg kissé elfeledett fogalmak felfrissítésével. Legalább egy tucat olyan fogalmat vezetnek be, amely eddig nem volt a hazai vallásantropológiai, kulturális antropológiai diskurzus része, illetve teljesen más területeken volt használatos, mint a jelen könyv tematikája. Olyan is előfordul, hogy egy-azon jelenséget más-más módon jelölnek meg a különböző szerzők, s így a jelenség is másféle fénytörésbe kerül. A dolgozatok egyik legtöbbit használt kulcsfogalma a *mitológia*, amelyet a használói mind más-más oldaláról közelítenek meg. A legtöbben a Jan Assmann által használt *mitikus gondolkodás* kifejezés felől olvassák, azonban Assmann nem foglalkozik túl sokat a mitológia fogalmának definíciójával, mivel nem ez a dolga (Assmann 1999). A mitológia, még inkább a kortárs mitológia meghatározását talán szerencsésebb lenne arra hivatottabbaktól kölcsönkérni. Legközelebb a szerzőkhöz, legalábbis az elsősorban elméleti kérdések iránt ér-deklődő szerzőkhöz a Kapitány házaspár *modern mitológia* fogalma áll, de nem minden szerző hivatkozik az ő műveikre, nem mindenki áll e szemlélet alapján. ⁹ A legjobb talán az a megoldás lenne, amelyet Hubbes László Attila írása kínál az *új nemzeti mitológia* kifejezés bevezeté-sével, amely határozottan elkülöníti a dilettáns múltkutatók konstrukcióit más mitológiai rend-szerektől. Ugyanakkor nem teljesen érthető, hogy miért használ Hubbes olyan kifejezéseket, mint „ősi regék” (44. p.), illetve „finnugrizmus” ¹⁰ (40. p.); ezek olyan fogalmak, amelyeket a

szerző valószínűleg öntudatlanul vett át vizsgálatának alanyaitól, az ő szóhasználatukat tükrözik, így referencialitásuk az akadémikus tudomány fogalmai szerint nehezen ragadható meg. Számos további kifejezés is bekerül a szövegekbe, amelyek a későbbiekben szintén jól használhatók, mint az *etnopogányság* (Hubbes, 37. p.), a misztikus nemzeti őskultuszok összefogására szolgáló, külföldi szakirodalomból adaptált *protokronizmus* (Hubbes, 37., 38. p.), a hasonló módon magyarított *ökospiritualitás* (Farkas, 98. p.), illetve *ökopogányság* (Farkas, 99. p.). Új értelmet nyer Szilárdi Réka írásában a bibói *közösségi hisztéria* és a László János-féle *történelmi pálya* (Szilárdi, 15. p.) fogalma is, az utóbbiak is jól használhatók a továbbiakban. A kötet legtöbb szerzője elsősorban a *szinkretikus* jelzőt alkalmazza akkor, amikor határterületen álló vallási jelenségeket észlel. Farkas Judit használja a magyar szakirodalomban is meghonosodott, Lévi-Strauss-féle *brikolázs* vagy *barkácsolás* kifejezést, amely talán alkalmasabb a kötet által vizsgált jelenségek megragadására (99. p.). Valóban, a különféle „hozott anyagból” összerakott vallások már a szinkretizmus fogalmának határait is jócskán feszegetik.

11.

A kötet egyik legnagyobb erénye túl azon, hogy egyáltalán létrejött, a tolerancia. A szerzők egyike sem minősít, értékel, esztétizál vagy moralizál. Nem gondolják azt, hogy bárkit is felkéne világosítaniuk gondolkodásának helytelenségéről, saját feladatukat egészen másban látják. E sorok írója bevallotta nem hisz a felvilágosítás hatékonyságában ezen a területen: hitelek ellen nem lehet a racionalitás eszközével harcolni, és nem is szükséges. A tudomány továbbá nem képes megváltoztatni azt a társadalmi környezetet, amely kirobbantotta és hagyta elburjánzani a vizsgált jelenséget. Annyit tehet mindössze, hogy megfigyel és értelmez, reflektál azokra az anomáliákra, amelyek a társadalom önismeretével, történelmi múltjának elszámoltatlanságaival vagy a történelmi egyházak tévesztésével kapcsolatosak. (E téren Szilárdi Réka és Hubbes László Attila írásai irányadóak.) A kötet szerzői számára természetes, hogy megértéssel viszonyulnak ahhoz az emberi közösséghez, amely valóságosan vagy virtuálisan befogadta őket, amely betekintést enged titkaiba, még akkor is, ha merőben más elveken nyugszanak, mint a sajátjuk. Ez is jelzi, hogy az újabb antropológusnemzedékeknek sikerült felülemelkedniük a tudomány iránti elfogultságukból adódó gátlásaikon és a saját feladatuk nagyságából fakadó frusztrációjukon, amelyek a korábbi generációkat megakadályozták abban, hogy a téma közelebbe merészkedjenek. Reméljük, Povedák István és Szilárdi Réka a jövőben is vállalkozik majd hasonló konferenciák szervezésére és kötetek szerkesztésére.

JEGYZETEK

1 A recenzió elkészítésében Tamás Ildikó és Nagy Zoltán nyújtott nagy segítséget észrevételeivel, kiegészítéseivel. Köszönet értük!

2 Lásd Bali János „Kortárs ősmagyarok.” *Mítosz és kultúra* című tanulmányát a kötetben (24. p.).

3 A téma tudományos kutatásának határvívét Zsirai Miklós 1943-as cikkében szokás megjelölni.

4 A legfrissebb munkák, amelyek a téma tudománytörténetére is reflektálnak: Rédei 1989; Honti 2012; Honti, főszerk. 2010.

5 A legintenzívebben Fodor István, lásd 2010-es munkáját, valamint Honti László esszéjét (Honti, főszerk. 2010).

6 A legfrissebb és legalaposabb összefoglalás Romsics 2014.

7 Hubbes, szerk. 2012. További tanulmányainak listája megtalálható honlapján:

[Laszlo Hubbes – Google Tudós Hivatkozások.](#)

8 Farkas Judit elsősorban a hazai Krisna-tudatú hívők különböző csoportjait vizsgálta, valamint más, ökotudatos csoportokkal foglalkozott, tekintettel azoknak mind vallásantropológiai, mind ökológiai vonatkozásaira (Farkas 2009). Kis-Halás Judit alternatív, elsősorban mágikus gyógyítók praxisát vizsgálta (Kis-Halás 2010; 2012).

9 Lásd Kapitány Á. – Kapitány G. 2000–2001; 2012.

10 A „finnugrizmus” kifejezés használata azok körében terjedt el, akik elutasítják a finnugor nyelvrokonságot, elsősorban azon az alapon, hogy azt kiterjesztve nép-, illetve kulturálisrokonság-teóriának tételezik, holott erről nincs szó. A finnugor nyelvrokonság elméletét idegen hatalmak összeesküvése eredményének tartják, amelyet a magyarság identitásának megtörésére találtak ki, vagyis elsősorban politikai alapon utasítanak vissza egy nyelvészeti törvényszerűséget.

IRODALOM

ASSMANN, JAN

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest: Atlantisz.

BALI JÁNOS

2012 Az „ősmagyar” mítosz a premodernitástól a posztmodernitásig. Replika 80:137–151.

BARTHES, ROLAND

1983 Mitológiák. Budapest: Európa.

BROWN, DAN

2003 Angyalok és démonok. Budapest: Gabo.

2004 A Da Vinci-kód. Budapest: Gabo.

ECO, UMBERTO

1988 A rózsza neve. Budapest: Európa.

1992 A Foucault-inga. Budapest: Európa.

2012 A prágai temető. Budapest: Európa.

FARKAS JUDIT

2009 Ardsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hitű közösségben. Budapest: L'Harmattan.

FODOR ISTVÁN

2010 A meghökkentő „őstörténet” és művelői. In A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Honti László főszerk. 83–120. Budapest: Tinta.

2012 Őstörténeti viták és álviták. In Csodaszarvas. Őstörténet, vallás, néphagyomány. IV. Molnár Ádám, szerk. 125–146. Budapest: Molnár.

HONTI LÁSZLÓ

2012 Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. Budapest: Tinta.

HONTI LÁSZLÓ, FŐSZERK.

2010 A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Budapest: Tinta.

HUBBES LÁSZLÓ ATTILA, SZERK.

2012 Etno-pogányok. Retorikai fogások a világhálón innen és túl. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

2000–2001 Modern mitológiák. Kultúra és Közösség 4–5:127–145.

2012 A modern mitológiák elemzésének kérdései. Replika 80:9–27.

KIS-HALAS JUDIT

2010 Jézus katonái a Földön és a Mennyei Jeruzsálemben. Szellemsebészet: egy kortárs ezoterikus gyógyászati rendszer. In Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Pócs Éva, szerk. 593–522. Budapest: Balassi.

2012 Az etnográfus esete az energiavámpirokkal. Kortárs vallási jelenségek kutatási lehetőségei a világhálón. In Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán, szerk. 827–848. Budapest: PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA Néprajzi Intézet – L'Harmattan.

POVEDÁK ISTVÁN

2014 From Atilla to the Heart Chakra. Postmodern Pilgrimages. Acta Ethnographia Hungarica 59:1–18.

RÉDEI KÁROLY

1998 Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Budapest: Balassi.

ROMSICS IGNÁC

2014 A magyarok őstörténetéről. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. Magyar Tudomány május. Internetcím: <http://www.matud.iif.hu/2014/05/01.htm>. (Letöltés: 2014. szeptember 15-én.)

SZILÁGYI TAMÁS – SZILÁRDI RÉKA

2007 Istenek ébredése. Az újpogányság vallástudományi vizsgálata. Szeged: JatePress.

SZILÁRDI RÉKA

2013 Magyarországi újpogány vallások nemzeti identitáskonstrukciójának narratív mintázatai. (Doktori értekezés, kézirat.) Pécs: PTE BTK Pszichológiai Doktori Iskola.

ZSIRAI MIKLÓS

1943 Őstörténeti „csodabogarak”. In A magyarság őstörténete. Ligeti Lajos, szerk. 11–26. Budapest: Magyarságtudományi Intézet – Franklin Társulat – Akadémiai Kiadó.

Képtelen „képesse tevés”

1. 2014. október 26–27-én zajlott Uppsalában az Északi Afrika-napok című konferencia,¹ amelynek egyik szekciójában én is előadtam. Előadásom a doktori kutatásom összefoglalása volt. A kutatás egy 24 hónapos terepmunkán alapul, amelyet Sierra Leonében 2008 és 2011 között végeztem, több részletben, fogyatékos emberek csoportjai, elsősorban a gyermekkénulástól sújtott városi koldusok között. Az évek során megismertem a fogyatékosmozgalom minden jelentős intézményi szereplőjét a nemzetközi NGO-któl az állami intézményeken át a helyi fogyatékoszervezetekig, és számtalan ismerősre és baráttra leltem a Sierra Leone-i civil társadalom berkeiben, valamint a fogyatékos koldusok közt. Magyarországon eddig még csak részletek jelentek meg a kutatás eredményeiből.² Az uppsalai konferencia után úgy éreztem, eljött az ideje, hogy a hazai közönségnek is beszámoljak a kutatás számomra legfontosabb tanulságairól.³
2. A fogyatékkal élőkre, közülük is különösen azokra, akik szegény, fejlődő országokban élnek, sokszor tekintenek úgy, mint kiszolgáltatott áldozatokra. A fogyatékosok jogaiért küzdő szervezetek ezért Afrikában legfőbb feladatuknak tekintik a fogyatékosok és fogyatékoszervezetek „képesse tevését”, azaz „megerősítését” (*empowerment*). „A fogyatékos emberek felemelése nélkül a millenniumi fejlesztési célok megvalósíthatatlanok” – hallottam sokszor NGO-találkozók alkalmával Sierra Leonében. Bár ez a megfogalmazás magától értetődőnek hangzik, saját tapasztalataim alapjaiban kérdőjelezték meg azt a fogyatékosképet, amelyen alapul. Azok a fogyatékos emberek, akiket megismertem, a legkevésbé sem tartották magukat áldozatoknak, és nem is viselkedtek úgy. Elképesztő kitaratásról, tudatosságról és találékonyságról tesznek tanúbizonyságot nap mint nap, és szükségük is van erre ahhoz, hogy életben maradjanak a társadalombiztosítási szolgáltatások teljes hiánya mellett. Az volt a benyomásom, hogy a nyugati típusú NGO-k, amelyek sok tekintetben meghatározzák a fogyatékospolitika irányát, képtelenek észrevenni ezt az erőt, annyira készpénznek veszik azokat a sztereotípiákat, amelyeket nagyrészt saját maguk állítanak elő és terjesztenek. Ezért paradox módon a „megerősítő” politika ahelyett, hogy a fogyatékos társadalom erejének elismeréséből indulna ki, a kiszolgáltatottságuk elleni harcban merül ki, ezzel is hozzájárulva a fogyatékos emberekkel szembeni lenéző és atyáskodó attitűd erősítéséhez. Az emberjogi szervezeteknek az az alapállítása, hogy a fogyatékos emberek nehéz helyzetét a diszkrimináció okozza. Ez érthető feltételezés, hiszen számtalan példát találhatunk erre a fajta diszkriminációra környezetünkben és a világban. Érdemes azonban elidőzni annál a kérdésnél, hogy milyen mögöttes tartalma lehet ennek a gondolatnak a fejlődő világban.
3. Az az elméleti váz, amelyre a nemzetközi fogyatékosmozgalom az elmúlt harminc-negyven évben felépítette a követeléseit, a fogyatékoság úgynevezett társadalmi modelljét tekinti alapnak. E szerint a fogyatékoság nem a sérült testben, hanem a társadalomban keletkezik azáltal, hogy a társadalom nem képes válaszolni a fogyatékos emberek eltérő igényeire. Ez a felismerés a maga helyén és idejében forradalmi jelentőségű volt, hiszen lehetővé tette, hogy a fogyatékos emberek ne több részvétet, hanem fogyatékosbarát politikát követeljenek maguknak. Azonban az, hogy pontosan mit értünk társadalmon, soha nem körvonalazódott, mivel nem is volt rá szükség. Azok a liberális demokráciák, ahonnan a fogyatékosmozgalmak kiindultak, alapnak vették, hogy a politika és a széles társadalom között folyamatosság létezik, ezért nem kezelték külön az egyéni, az intézményi és a strukturális diszkriminációt. Ez az értelmezési keret Sierra Leonében, mint sok más fejlődő országban is, sántít. A valóságban a Sierra Leone-i fogyatékosok sokkal jobban szenvednek a strukturális erőszaktól, amely végső soron nemcsak őket, de a társadalom szegény rétegét, vagyis a nagy többséget sújtja, mint embertársaik ad hoc, rendszertől független diszkriminatív magatartásától. Galtung (1996) az erőszakot egyszerűen úgy definiálja, mint a másiknak való fájdalom- vagy károkozást, és megkülönböztet közvetlen és közvetett erőszakot. A közvetlen erőszaknak könnyű beazonosítani az elkövetőjét, a közvetett

erőszaknak azonban csak a végeredménye látszik: ha egy csoport tagjai konzekvensen és minden tekintetben rosszabbul járnak a többi csoport tagjainál, ott nagy valószínűséggel indirekt erőszak működik, ezért pedig az a struktúra felel, amelyik ezt a fajta erőszakot rendszerszerűen fenntartja, vagyis az állam. Az, hogy a Sierra Leone-i mozgássérültek kétszer olyan hamar halnak, és kilencven százalékkal kevesebb esélyük van befejezni tanulmányaikat, mint európai társaiknak, az hogy gyakorlatilag szakszerű orvosi ellátás nélkül kénytelenek leélni az életüket, sokan közülük hajléktalanként, nyilvánvalóan nem a diszkriminációval magyarázható. Helyesebben a diszkrimináció címkéje lehet az a fa, amelyik eltakarja a strukturális problémákból álló erdőt. A diszkrimináció hangoztatásának az az előnye, hogy a strukturális igazságtalanságok kezelésére a gyökeres változtatás helyett egyéni felvilágosítást javasol. Pontosan ez történik Sierra Leonében, erre utal az elnök hangzatos szlogenje is: „változtass a hozzáállásodon!”, amely Freetown-szerte óriásplakátokon volt látható 2009 és 2011 között. A diszkrimináció ebben a megközelítésben „hozzáállásbeli” problémának minősül, vagyis olyasvalaminek, amit az emberek rossz szocializációjuknak köszönhetően magukban hordoznak. Innen már csak egy lépés az elmaradott kulturális szokások, a tudatlanság és a durva barbárság vádjának általánosítása. A szavak ismerősen csengenek. Az egész gyarmati rezsím morális legitimációját ez a fajta eurocentrikus lenézés adta. Az az antidiszkriminációs politika, amely a diszkriminációt ebben az olvasatban okvetlenül az emberek „elmaradottságából” eredezteti, és semmiképpen nem azokból a strukturális problémákból, amelyeket a nemzetközi közösség által támogatott állam közvetlen beavatkozással vagy közvetett módon, éppen passzivitásával tart fenn, észrevétlenül politikai célokra rendeli alá magát, éppen azért, hogy az egyenlőtlenségek eredetére rákérdező valós politikai kérdéseket igyekszik kizárni a diskurzusából. Így félő, hogy a helyi fogyatékosmozgalom akarata ellenére túsul esik ugyanannak a gyarmatosító logikának, amelyik évszázadokon keresztül az afrikaiak elmaradottságával indokolta a külföldi hatalmak beavatkozásának szükségességét.

4. A diszkrimináció magától értetődő tételezésével a másik baj az, hogy abból indul ki, amit bizonyítani szeretne, ezzel kivonva magát az empirikus kutatás kötelezettsége alól. Valójában arról sincsenek megbízható adatok, hány fogyatékos ember él Sierra Leonében, a puhább adatok pedig teljesen hiányoznak arról, hogy kik ezek az emberek, milyen problémákkal küzdenek, és milyen stratégiákat dolgoznak ki a megoldásukra. Így könnyű fenntartani azt a máshol is élő mítoszt (Ingstad 1999), hogy az afrikai emberek pusztán tájékozatlanságuk miatt kiközösítik fogyatékos társaikat, megtagadva tőlük még alapvető emberi mivoltuk elismerését is. Emiatt az afrikai fogyatékosokat könnyű úgy elképzelni, mint a társadalom szélére sodródott páriákat, akik csupán a felvilágosult eszméket hirdető NGO-társadalom segítségére számíthatnak. Az empirikus kutatás éppen ennek az ellenkezőjére világít rá.
5. Sierra Leone fővárosában, Freetownban a gyermekbénulás megrokkant áldozatai, akik közül a legtöbben koldulásból tartják fenn magukat, érdekes kollektív életformát alakítottak ki. Százszázötven fős csoportokban élnek, foglalt házakban, amelyeket saját maguk tartanak fenn és irányítanak. Ezek a házak nemcsak otthont biztosítanak a gyermekbénulás áldozatainak, de a legtöbb társadalmi és gazdasági szükségletükre is választ adnak. A polioközösségek számos nehézséggel küzdenek, ezek közül is a legégetőbb a szegénység, a lakhatási bizonytalanság, a rossz higiéniai körülmények és a közszolgáltatások hiánya; korántsem a feltételezett társadalmi kirekesztettség. Ellenkezőleg, a *polio-squatok* integráns módon beleágyazódnak a környező közösségekbe, természetes módon részt vesznek azok életében. Ezek a *squatok* tökéletes önszerveződésben élnek, saját vezetőik vannak, és nagyon pontosan körülírt szabályrendszerek irányítják az életüket. A *squatok* fedelet, némi egzisztenciális biztonságot, de legfőképpen erős társadalmi hálót biztosítanak a lakóiknak, akiknek kiszolgáltatottsága ezáltal lényegesen csökken.
6. A *polio-squat* elnevezés azonban azért nem teljesen helytálló, mert bár e helyek vezetői mozgássérültek, a tagoknak csak elenyésző hányada fogyatékos, a többiek között vannak segítők, barátok, házastársak, szexuális partnerek, családtagok, gyerekek, akik mind részesülnek a *squat* védelmében. Valójában egy olyan fordított integrációs modelltől van itt szó, ahol körül-

belül húsz százalék fogyatékos ember integrál nyolcvan százalék nem fogyatékos. A fogyatékosok és nem fogyatékosok között nem létezik társadalmi korlát, csak annyiban, amennyiben a gazdasági hierarchia színezi ezt a különbséget. A legtöbb mozgássérült interjúalanyom arról számolt be, hogy bár tudja, Sierra Leonében nagyon rosszul bántanak a szülők a fogyatékos gyerekekkel, de neki magának kivételes szerencséje volt, szerető szülők vették körül, és segítették gyermek- és kamaszkora nagy részében. Nehéz ezekből a történetekből következtetni az embertelen, a fogyatékosokat tudatosan elnyomó és kirekesztő attitűdökre. Ám az is kiderül ezekből az elbeszélésekből, milyen emberfeletti nehézségek árán sikerült a családoknak a fogyatékos gyerekek felnevelése és taníttatása.

7.

Igaz, az élet a *squat*okban nem könnyű, a higiénias körülmények katasztrofálisak, és nincs értelme akadálymentesítésről beszélni olyan romos házak esetében, amelyekben a mozgássérülteknek magas, csúszós lépcsőket kell megmászniuk, keskeny palánkokon egyensúlyozniuk, pocolyákon keresztül csúszkálniuk napestig. A *squat*ban élő emberek mégsem élnek okvetlenül rosszabbul, mint a környékbeliek nagy része. A megélhetést elsősorban a koldulás biztosítja, de a helyek számtalan műhelyt is működtetnek: a fémműves-, varró-, cipész- és szerelőműhelyek ellátják a szomszéd lakosságot. A szomszédok nemcsak vásárolni, javíttatni térnek be a *squat*okba, de egy-egy itatra vagy beszélgetésre is. A *squat*ok tehát korántsem elhagyatott szigetek a városi tájban.

8.

Olyan módon keretezni a fogyatékoságról szóló beszédet, mint ahogy ezt megszokhattuk a Nyugat jóval jobb módú országaiban, három különböző módon áthatja alá az afrikaiak „helyzetbe hozását”, vagyis „képesse tevését” (*empowerment*). Először is kétélű fegyver lehet, ha a társadalom felelősségére hivatkozunk a fogyatékoság kapcsán. Az, ami hatásos érv lehetne politikai rendszerekkel szemben a társadalompolitikájuk bírálataira, egyszerű klisévé alacsonyul, ami úgy mutatja be az afrikaiakat, ahogy ezt hosszú évszázadokon keresztül megszokhattuk: tudatlan barbárokként, akik visszamaradott kultúrájuknak köszönhetik elmaradottságukat, és vice versa. Másodsorban az áldozatidentitás folyamatos erősítése a fogyatékos emberekben azzal jár, hogy megfosztjuk őket annak a lehetőségétől is, hogy ráébredjenek saját óriási erőforrásaikra és eredményeikre, arra amire tényleg büszkéek lehetnek, nemcsak a saját társadalmukon belül, de más, gazdagabb országokban élő fogyatékos társaikkal szemben is. Harmadsorban a hipotézisek összekeverése a tényekkel megakadályozza azt, hogy valódi, árnyalt tudást szerezzünk a fogyatékoság problémájáról a globális Dél országaiban, olyan tudást, amely nemcsak az Északon szerzett tudás gépies ismételtetésére épül. Ez nemcsak hogy a Sierra Leone-i fogyatékosokat nem erősíti, de megfosztja a nemzetközi fogyatékosmozgalmat annak lehetőségétől is, hogy tanulhasson a déli országokban élő sorstársak tapasztalataiból.

JEGYZETEK

1 [Conference Book NAD 2014](#).

2 A föld ára. Fejlesztés, demokrácia és egyenlőtlenség Nyugat-Afrikában. Valóság 57(6):6. A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az észak–déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése. (*East-West, North-South, Development and Underdevelopment: a short history of inequality*.) Ethnographia 2011:2. A bundu asszonyok esete az Amerikai Egyesült Államok elnökével. Az emberi jogok számos hasznáról és haszontalanságáról. (*The case of the Bundu women with the President of the United States. On the use and misuse of Human Rights*.) AnBlok 5 (2011) Akció/kutatás 42–56.

3 A cikkhez kapcsolódó kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 *Nemzeti kiválóság program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

IRODALOM

GALTUNG, JOHAN

1996 Peace by peaceful means: peace and conflict, development and civilization. Oslo–London – Thousand Oaks, CA: International Peace Research Institute – Sage Publications.

INGSTAD, B.

1999 The myth of disability in developing nations. *The Lancet* 354(9180):757–758.

Szibéria-kutatás ma

A hanti példa

Ruttkay-Miklián Eszter: Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. 2012.

1. Reguly Antal, Jankó János, Munkácsi Bernát, Diószegi Vilmos, Schmidt Éva és sok más jeles Szibéria-kutató munkássága olyan öröksége a magyar néprajzkutatásnak, amely nemzetközi szinten is számottevő értéket képvisel. A hazai etnológusok számára a szibériai és belső-ázsiai népek kultúrájának megismerése nem a primitív idegenek vizsgálatát, hanem a kortárs rokon kultúrákban való elmélyedést jelentette. Már a kezdetektől fogva igen fontos volt a magyar néprajzkutatók számára a helyi nyelvek elsajátítása. Ennek nemcsak az az oka, hogy az őstörténeti vizsgálódásokban a nyelvrokonság kérdése jelentős szerepet kapott, hanem az is, hogy a helyi nyelvek ismeretével elődeink olyan érzékeny adatokhoz férhettek hozzá, amelyeket egy közvetítő nyelv használatával vagy közvetítő, tolmács segítségével nem érthettek volna el. A magyar Szibéria-kutatók képzettsége, valamint a hazai szibirisztika diszciplináris beágyazottsága amellet tanúskodik, hogy a finnugrisztika és az altajisztika Magyarországon nem csupán kiegészíti Szibéria etnológiai igényű kutatását, hanem szerves része annak. Ezeket a hagyományokat kívánja továbbvinni, a kutatási eredményeket tovább gazdagítani a szibiristák közössége Magyarországon. Nem halott, érintetlen örökség a magyar Szibéria-kutatás elmúlt csaknem kétszáz éve, hanem folyton megújuló kutatási hagyomány. Az évről évre megjelenő munkák és a hazai szibiristaközösség vitái azt mutatják, hogy a mai kutatók igyekeznek megfelelni annak az elvárásnak, amelyet elődeik példája rótt rájuk.
2. Ruttkay-Miklián Eszter 2012-ben megjelent munkája sajátos látásmódja, páratlan adatgazdagsága és alapossága révén a magyar Szibéria-kutatások legszebb hagyományait követi. E munka nemcsak a benne közvetített ismeretek miatt lesz fontos hivatkozási pontja a hazai obugrisztikai szakirodalomnak, hanem a miatt a rendkívül tisztességes, őszinte és hiteles kutatói magatartás miatt is, amely a szerző kutatásait jellemzi. Ez a kutatói hozzáállás jelenik meg a könyv lapjain, mely mérce is a további kutatások számára. A jelen vitakörben Nagy Zoltán, Sántha István és Mészáros Csaba kötetre adott reflexióira ad választ a szerző – folytatva azt az etnológiai diskurzust, amely a *Tabula* hasábjain 2012-ben megkezdődött.

Nagy Zoltán: Csernyecov után. Szabadon

3. Elöljáróban be kell valljam, hogy Ruttkay-Miklián Eszter könyve a színjai hantik rokonsági csoportjairól hozzám igen közel álló könyv. Közel álló, mert kutatásaink gyakorlatilag egymáshoz a legszorosabban kapcsolódnak; közeli, mert szinte ugyanakkor kezdtünk el terepre járni, pályánk alakulásában is voltak párhuzamosságok, és közeli, mert Eszter hozzám nemcsak szakmailag áll közel, de útjaink gyakran összefutottak, érintették egymást a hétköznapokban is. Nagyon fontos volt nekem Eszter mindig, még akkor is, ha szakmai kapcsolatunkat lehet, hogy nem annyira a hasonlóságok, mint inkább az ellentétek fűzték még szorosabbra. Ugyan mindketten a hantik között, a hantikkal végezzük munkánkat, mindketten róluk írunk és beszélünk, mégis olyan, mintha ellentétes világokban járnánk. Saját, asszimilálódott, ruszifikálódott vaszjugáni terepemről nézve az ő színjai terepe mindig maga volt a megtestesült egzotikum, az ő munkája volt az, ami a terepem által bennem kialakított hantiképtől mindig visszalendített ahhoz a képhez, amely közelebb volt a szakirodalomból ismertekhez, mint saját tapasztalataimhoz. És, gondolom, neki sem sokkal egyszerűbb elfogadnia mindazt, amit én mondok a hantikről a vaszjugániak alapján. Kontrollcsoportjai vagyunk egymásnak, ami időnként kijózanítóan

hat, segít abban, hogy sokkal differenciáltabban lássuk a hantikat, mint ahogy önmagunkban láthatnánk.

4. Azt gondolom, nem egyszerű örökség *finnugor néprajzot* vagy szalonképesebb nevén *finnugor népek néprajzát* művelni. A magyarországi etnológiának, az Európán kívüli népekkel foglalkozó szakirodalomnak meghatározó, ha mennyiségileg nem éppen a legerjedelmesebb tradíciójáról van ugyanis szó. A nyelvi és kulturális rokonság keresése a 19. század közepétől kezdve folyamatosan az érdeklődés középpontjában tartotta ezt a kutatási tematikát. A felhalmozódott irodalmi hagyomány alap, támasz lehet a kutatónak, ám ugyanennyire gúzsba is kötheti a kezét. Adottak azok a problematikák, melyekkel foglalkozni lehet, foglalkozni szokás, adottak azok a gondolkodási keretek, amelyek közt az anyagot értelmezni lehet, értelmezni szokás.
5. Ruttkay-Miklián Eszter könyve olyan kérdést választott kiindulásul, amely folyamatosan az obugrisztikai érdeklődés fókuszában volt, és amelyben viszonylagos egyetértés fedezhető fel a kutatási tradícióban. A rokonsági rendszerről, egyáltalán a rokonságról mint rendszerről való gondolkodás mélyen meghatározza a gondolkodási kereteket. Valerij Csernyecov impozáns rendszere a kétszintű társadalmi szerveződésről (Csernyecov 1939; 1942), a frátriák és nemzetiségek rendszeréről szinte vita nélkül uralkodik több mint ötven éve. Azokról az egzaktak tűnő kritériumokról, amelyek kirajzolják ezeket a társadalmi szinteket, valójában csak részletkérdésekben van egyet nem értés a *mainstream* obugrisztikai irodalomban.¹
6. Ehhez képest a szerző bátran nyúlt a témához. Nem illusztrációt keresett saját színjai anyaga alapján, amelyet hozzá lehet illeszteni a kialakult, hallgatólag többé-kevésbé elfogadott rendszerhez, hanem feltette azt a kérdést, hogy ez a rendszer tesztelhető-e olyan gazdagságú és olyan szigorú empíriával, amilyennel még nem tesztelték. Megnézte, hogy saját tereptapasztalatai mennyire felelnek meg ennek a rendszernek, hogy létezik-e egyáltalán ez a rendszer, illetve az eddig elfogadott kritériumok hogyan működnek a gyakorlatban. A kérdésfeltevés, amely önmagában is igen fontos, alapvetően meghatározta munkája lehetőségeit. Egyrészt az elfogulatlan és rendkívül alapos terepismerettel rendelkező kutató szembesült azzal, hogy a rendszer nem pont úgy néz ki, ahogyan eddig gondolták, hogy sok olyan szempont létezik, sok olyan formája van az emberi kapcsolatoknak, amelyet rokonságként értelmezhetünk, ám a finnugrisztikai irodalomban eddig nem vették ezeket figyelembe. Teszi ezt szinte kizárólag saját anyagából kiindulva, a rokonságkutatás elméleti irodalmától szinte függetlenül magát.² Másrészt gondolkodását mégis alapvetően meghatározta az, hogy mely kritériumokban gondolkodhatunk. Az eddig elfogadott csoportkijelölő változókat teszteli, azokról értekezik még akkor is, amikor szemmel láthatóan csak a kutatási tradíció tart életben egy problémát, mint például a nemzeti vérbosszú létének kérdését.
7. Ahogy mondtam, nem egyszerű örökség a finnugor néprajzé, nem könnyű teljesen kilépni belőle akkor, amikor erre szükség van. Ez ebben az igen bátor könyvben is csak részben sikerült, és be kell valljam, nekem sem sikerült maradéktalanul, amikor a rokonságról írtam (Nagy 2007:36–49, 279–293). A szerző azonban egy nagyon fontos ponton mégis messze meghaladja az eddigi obugrisztikai kutatásokat: szakít azzal, hogy a rokonságról való gondolkodást a rokonsági csoportok létezésének elsődlegessége határozza meg, és elméletét közelíti a hétköznapi valósághoz. Leírásában nem a rokonsági rendszer működik, valósul meg a társadalmi gyakorlaton keresztül, hanem a mindennapi cselekvések rajzolnak ki egy olyan mintázatot, amelyet a kutató rokonsági rendszerként értelmezhet. A kérdés fontosságának megfelelően hadd idézzem erről szó szerint a szerzőt: „A színjai adatok elemzése azt mutatja, hogy az egyes rokonsági csoportok szerveződése időben és struktúráját tekintve változik. A hagyományos értékek és szempontok megtartása mellett a szabályokat újraértékelik a lehetőségek, adottságok függvényében. Egyes csoportok válasza a kihívásokra eltérő lehet. A részletes vizsgálat során ugyan érzékelhető az ágazatszerű, nemzetségszerű, frátriaszerű intézmények léte, ám ezek nem merev struktúrák, hanem a színjai hantik életéhez rugalmasan igazodó keretek.” (264. p.)

8. Figyelemre méltó az is, hogy Ruttkay-Miklián Eszter felismerte, miként tehetnénk egy újabb lépést a rokonság megismerése, megértése felé, hiszen a záróbekezdésekben gyönyörűen érzékelteti, hogy miképpen kapcsolódik össze a rokonsági terminológia a konkrét, megfogalmazható érdekekkel. Bemutatja, hogy miként kezdenek el az emberek rokonsági terminológiát használni egymás közt, miként kezdik el keresni az előbb-utóbb mindenképpen megtalálható rokoni szálakat, amikor az egyiknek szüksége lesz a másik segítségére; illetve hogyan negligálják ezeket a kapcsolatokat, ha azok bármilyen okból vállalhatatlanok számukra. Hiszen – újra a szerzőt idézve – „a rokonság ténye egy olyan látens kapcsolat, amely szükség esetén előhívható a hozzá kötődő elvárásokkal együtt, de pusztán léte nem jelent sokat” (300. p.).
9. Ezért ezt a könyvet igazi mérföldkőnek tartom az obi-ugor nyelvű népek rokonsági rendszerének kutatástörténetében. Olyan mérföldkő, amely összegzi, lezárja mindazt, amit eddig egy bizonyos megközelítéssel elmondhattunk a hanti társadalom működéséről, ugyanakkor megnyitja azokat a kapukat, amelyekben továbbindulhatunk másfajta értelmezések felé. Végiggondolja Csernyecov iskolateremtő kategóriáit, helyenként csak latensen, de értékeli ezek használhatóságát, egy jól körülhatárolható csoport ismeretéből kiindulva eljut egy lehetséges diskurzus végéig. Ezer szállal kötődik Csernyecovhoz és kutatási tradíciójához, eredményeiben mégis lényegileg szakít vele, felszabadítva ezzel a következő kutatógenerációkat is.
10. A gyakran önmagába zárkózó obugrisztikai irodalomban ezt a váltást csak egy ilyen könyv tudja elérni, amit legitimál a szerző lenyűgöző tárgyi tudása és bőséges tereptapasztalata, valamint tisztelete az eddig elért eredmények, az őt megelőző szerzők iránt, s amit legitimál ezenfelül a szerző megkérdőjelezhetetlen nyelvtudása és jártassága is a nyelvészeti problematikákban – hiszen ez a tudomány szak a mai napig alapvetően nyelvészeti érdeklődésű.
11. Érdemes azon is elgondolkoznunk, hogy kié is ez a könyv. Melyik az a közeg, melyik az a tudományos diskurzus, amit megcéloz – hogy a szerző célozza-e meg, vagy megcélozódik a könyv által, azt nem tudom megmondani. Mindenesetre a mégoly óriási magyarországi, magyar nyelvű obugrisztikai irodalmi tradíció ellenére is úgy gondolom, Ruttkay-Miklián Eszter könyvének igazi otthona Oroszország, ahol megjelenése meggyőződésem szerint hatalmas visszhangot váltana ki. Azok a kérdések, amelyekkel a szerző szembenéz, elsősorban az oroszországi irodalom kérdései, az ottani diskurzusokhoz kapcsolódnak, ahogyan az idézett szakirodalom túlnyomó része is oroszországi szerzőktől származik. Az egyes települések történetének ilyen mélységű minuciózus feldolgozása a magyar olvasó számára is bámulatos tudományos tett, még akkor is, ha nem a hanti kultúra az olvasó szakterülete, azonban igazi relevanciája akkor van, ha az orosz nyelvű oroszországi források, történeti, földrajzi, országismereti és statisztikai irodalom közé helyezzük el, hiszen olyan részletes, aprólékos eredményekre jut, amelyek a helytörténeti irodalom legkényesebb elvárásainak is megfelelnek. Úgy vélem, valójában akkor érkezne haza ez a szöveg, ha megjelenne oroszul, és a színejai hantik maguk is olvashatnák, lapozgathatnák, böngészhetnék térképeit és családfáit, hiszen a legtöbbet mégiscsak nekik mondja, a legmélyebb közülük mégiscsak nekik van ehhez. Így a könyv nemcsak a tudománynak, hanem a színejai hantiknak is elsődleges forrásává válhatna – és úgy vélem, ez a cél nem idegen a szerzőtől.
12. Ha a könyv műfaját kívánnám meghatározni, több hasonlat is eszembe juthatna. Azt a metaforát, hogy *etnográfiai detektívregény*, sajnos nem én találtam ki, már hallottam egy másik mű kapcsán, de rendkívül találónak érzem erre a könyvre vonatkozóan is. A második fejezetben ugyanis rendkívül alapos, végtelenül aprólékos, minden kis részletre, még a nem bizonyított, de lehetséges kapcsolatokra is figyelő elemzés olyan, mint egy igazán jól sikerült nyomozás. Az adatok forrásai korlátozottak, ám igen sokszínűek: hivatalos statisztikai források, faluösszeírások, háztartási könyvek, térképek, a Színjén járt legkülönbözőbb kutatók elszórt megjegyzései, a tágan értelmezett környék anyakönyvei mellett bevonódnak a helybeliek élettörténetei, genealógiai visszaemlékezései, közvetlen tudásuk egyes kérdésekről, az ő hipotéziseik, elméleteik, amelyek még ütköztetve lesznek a filológus szómagyarázó gondolatmeneteivel is. Izgalmas,

minden pontján meggyőző nyomozás folyik azért, hogy egy-egy település, egy-egy család történetét vagy a kettő kapcsolatának alakulását – a szó legszorosabb értelmében – nyomon lehessen követni.³

13. De nemcsak érdekesítő az a nyomozás, amelyet a szerző folytat, hanem őszinte is. Éppen emiatt sántít az oly nagy örömmel megtalált *etnográfiai detektívregény* hasonlatom: a történeteket végigolvasva, minden mozaikot összerakva nem mondhatjuk el, hogy minden a helyére került, nem állt össze koherens egésze a családok, falvak története. Mondhatnám azt is, hogy a szerző sem nem Miss Marple, sem nem Colombo, és nem lett meg a gyilkos sem. Ugyanakkor minden meglelt, ami meglehetett. Ami a forrásokból kiolvasható, azt kiolvastuk, a tudásbeli hiányosságokra hihető hipotéziseket kaptunk, egyes kérdésekben akár több lehetséges hipotézist is, vagyis hiányérzet nem maradt, nem maradhatott bennünk. Látjuk, mit tudunk, és pontosan látjuk, mit nem. Hogy Losonczy Anna számomra nagyon kedves gondolatát idézzem: „Tulajdonképpen minden könyv annak a művészete, hogy az ember a lyukakból csinál valami stoppolást. A kultúra olyan, mint az ementáli sajt. Szerintem a lyukakat is vissza kell adni, és nem szabad nagyon koherenciába önteni a dolgot.” (Losonczy 1999:109, 110).
14. Mindeközben sokkal többet tudunk meg a Szinja elmúlt néhány száz évről, elsősorban az utolsó százról, mint azt előre várhattuk, gondolhattuk volna. Sőt, az elérhető írott források értelmezhetőségéről sem gondolkodhatunk ezután úgy, ahogyan eddig tettük: a szerző plasztikusan mutatott rá egyes, eddig megkérdőjelezhetetlennek tekintett adatok működés módjára. Relativizálta például az obugrisztika eddigi rokonságkutatásának alapforrását, a statisztikákban felbukkanó vezetékneveket, és megmutatta, hogy a vezetéknevadásnak mennyi alternatív lehetősége van az alapnak tekintett apaági öröklésen kívül, mint például az anya nevének felvétele, a sokadik házassággal a faluba az előző férj nevét behozó feleség vagy a vőül menéssel együtt járó névváltoztatás a férfiaknál stb. Ezeket figyelembe véve sok mindent újra kell gondolnunk nemcsak a rokonsági rendszer kapcsán, de a finnugrisztikában igen fontos etnikus kapcsolatok kérdésében is.
15. A könyv harmadik fejezete mintegy különálló részként került be a kötetbe, míg az első két fejezet összekapcsolódása szerves, megkérdőjelezhetetlen. Eddig a szerző áttekintette, hogy milyen kategóriák mentén gondolkodtak a korábbiakban a rokonsági rendszerről, és ezek hogyan jelennek meg a színjai anyag fényében, majd egyes falvakra és családokra koncentrálna végigvette, hogy ezek a kategóriák miként határozzák meg a hétköznapiakat, illetve melyek közülük azok, amelyeket egy-egy konkrét esetben meghatározónak gondolhatunk. A harmadik fejezet ezek után a szerző számára oly fontos, kutatási központjaként is értelmezhető település 21. századi életét mutatja be. A részletes falutörténet után a település összetételéről, az ott élők gazdasági tevékenységeiről esik szó a termeléstől a javak áramlásának különböző formáiig. Részletes, minuciózus, ugyanakkor életteli, plasztikus leírás, mely több és kevesebb is egy néprajzi, antropológiai terepleírásnál. Kevesebb talán azért, mert egyedi esetként szerepel, a kapcsolatot az általános tendenciák, a nagy minták és a konkrét falu között az olvasónak kell összeraknia, de több is irodalmi igényessége, elkötelezettsége miatt. Nem példa nélküli szöveg, legközelebbi párhuzamait a szociográfia és az irodalmi szociográfia címszó alatt találhatjuk meg. Tudtommal ilyen életteli szociográfiai leírás hantikról, hanti településről ez idáig nem született – magyar nyelven bizonyosan nem.
16. Itt most fontos annak kiemelése, hogy Ruttkay-Miklián Eszter kötődése ehhez a településhez több, mint a néprajzos kötődése. Ezt a mély kapcsolatot a bevezetőben és az onnan kivágott fülszövegben is nagyon szépen, őszintén bemutatja. A mindenkori terepkutató hánykolódik az otthonosság és az idegenség között, és előbb-utóbb megéri, hogy ez a különbségtétel az ő különbségtétele, felismeri, hogy akár választhatna is a számára elérhető világok között. Ruttkay-Miklián Eszter az a kutató, aki a két világ között lavírozva átlépett egy olyan határt, amelyet a legtöbb kutató nem lép át, és magánéletét is összekapcsolta a terepével.⁴ És ahogyan nyilván magával cipeli ott is az *itthont*, úgy minden mondatában hordozza magában itt is az *otthont*.

17. Ez a határsértés végig érezhető a szövegben. Érezhető az ismeretek helyenként elképesztő mélységén, amit csak olyan ember érhet el, aki nem egyszerűen a megismerésre törekszik, hanem a végleges beilleszkedésre. Érezhető azon a mély elkötelezettségen terepe iránt, amely szinte csak arra jellemző, aki kívülről érkezik egy helyre, és a benne felnövőök természetességénél túlfűtöttebben képviseli választott otthonát. A választás hevesége ez a beleszületettség magátólértetődőségéhez képest. Ez az érzelmi többlet végigköveti a szöveget, még akkor is, ha a szerző valójában leplezni próbálja.
18. Gyönyörűen összecseng mondandómmal a harmadik rész utolsó fejezete, amelynek a címe: *Olang: a vég és a kezdet*. Hadd idézzem újra a szerzőt: „A hanti *oleng* szó, amely Ov-olang nevében is megjelenik, mély bölcsességgel egyszerre jelenti a kezdetet és a véget, valaminek az elejét és a végét, sőt egy botnak mondjuk mindkét végét. Távolról nézve Ov-olang a legnagyobb szinjai falu a maga 5-10 lakott házával, apró település egy nehezen járható csónakút végén, ahonnan már a sodrással szemben aligha lehet továbbmenni. Közelről azonban Ov-olang egy lakott hely, ahol mindig – a legnagyobb hidegben és a legszűnyogosabb nyárban is – tartózkodik legalább egy-két ember, ősztől tavaszig pedig több házban is zajlik az élet.” (294. p.) Azt tehát, hogy Ov-olang és a Szinja az Isten háta mögött van-e, vagy éppen a világ közepe, mindenkinek, mindig, mindenhol magának kell eldöntenie.

IRODALOM

CSERNYECOV, VALERIJ NIKOLAEVICH

- 1939 Fratral'noje usstrojsztvo obszko-ugorszkogo obsesztva. Szovjetszkaja Etnografija 2:20–42.
1947 K isztorii rodovogo sztroja u obszkih ugrov. Szovjetszkaja Etnografija 6–7:159–183.

LEHTINEN, ILDIKO

- 2004 Isszledovatel' v pole. In Misszija „odinokogo vengra” (Vozspominanija družej i kolleg o Eve Shmidt). T. A. Voldina – A. D. Kakszin – Sz. N. Neszterova, red. 31–36. Moszkva: IKAR.

LOSONCZY ANNA

- 1999 Szinkretizmus az elméletben, a terepen és a múzeumban. Földessy Edina interjúja Losonczy Annával. Tabula 2(1):105–115.

NAGY ZOLTÁN

- 2007 Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

SZOKOLOVA, ZOJA PETROVNA

- 1983 Szocial'naja organizacija hantov i manszi v XVIII–XIX vv. Problemy fratirii i roda. Moszkva: Nauka.

Sántha István: Mindent a hantikról. Hogyan lehet Eszter könyvét olvasni?

19. Egy Szibéria-kutató életében kivételes és szinte egyedülálló pillanat, amikor több évtizedes munkájának eredménye anyanyelvén, önálló monográfia formájában válik elérhetővé a szakmai és a tágabb közönség számára is. A könyv fő tematikáján kívül sok érdekes részlet is napvilágra kerül, melyek megragadhatják az olvasó figyelmét, sőt akár értékes összehasonlító anyagot is szolgáltathatnak saját kutatási problematikájához. Rendkívüli érték halmozódik így fel, bár előfordul, hogy ezt a maga korában még nem tudják megfelelően kezelni, néhány szerző munkája csak hosszú évek, évtizedek múltán kapja meg az azt megillető elismerést. Különösen sajnálatos helyzetben van az a kutató, aki az egyik legközelebbi nyelvrokonunk kultúrájának leírását tűzte ki célul, hiszen nemcsak a tudománynak és a hagyományoknak, hanem a szélesebb magyar közönség és az aktuális politika kívánalmainak is meg kell felelnie, ha mihamarabb sikert akar elérni. Az emberek nagy része örömmel vesz kézbe egy ilyen könyvet, már csak

azért is, mert keveseknek adatik meg, hogy eljussanak Szibériába, és együtt éljenek nyelvrokainkkal, valós, gyakorlati tapasztalatokkal, élményekkel felváltva a mítoszok és legendák meghatározta elvárásokat. De mik is ezek az elvárások? Milyen tudományos hagyományoknak felelnek meg? Hogyan lehet megszabadulni a (nyelv)rokonság mítosza által meghatározott prekonceptióktól, hogy tudományos szöveget hozhassunk létre? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekkel veheti a könyvet kezébe az olvasó.

20.

Az igazat megvallva egy szociálintropológusnak nem bizonyult könnyű olvasmánynak ez a kötet, annál az egyszerű oknál fogva sem, hogy személy szerint nem rendelkezem finnugrisztikai képzettséggel. Saját szibériai kutatásaim vonatkozásában is találtam érdekes témákat – az ősök képességeinek átörökítése vagy a szellemvilág egyes vonatkozásai –, de mivel a szerző nem használ antropológiai munkákat elemzése során, nem tudtam keretet találni ezek értelmezéséhez. Így az én olvasatom nem lehet más, csak esetleges és töredékes.

21.

A szerző a monográfia fő vonalát két fejezetben bontja ki. Az egyik fejezetben a rokonsági csoportok jellemzőit veszi sorra, mintegy mintát adva (45–144. p.), a másikban pedig a színjai falvak rokonsági csoportjait tárgyalja mint gyakorlati példákat (145–258. p.). A két fejezet nem kimondottan kontrasztos, inkább folytatólagosnak tekinthető. Eszter alaposan feltérképezte, majd interpretálta a finnugrisztika szakirodalmát a tudományágon belül használt kategóriák kifejtésén keresztül. Fáradságot nem ismerve, önmagát nem kímélve összegyűjtötte mindazt, amit tudni lehet a hantik ezen csoportjairól; ráadásul hozzágyűjtve, saját anyagaival kiegészítve tette teljessé ezt a tudáshalmazt. Ám mindezek ellenére az olvasóban mégiscsak jelentkezhet egyfajta hiányérzet, ugyanis a szerző vagy sikeresen összegzi a leírtakat, vagy adatok hiányában nem tekinti teljesnek a képet. Mindvégig vártam, hogy esetleg egy sajátos kritika hátha csavar egyet a dolgokon, és új kérdést hoz a kutatásba.

22.

Nagy örömmel töltött el, hogy bekerült a könyvbe az utolsó fejezet, egyfajta függelék vagy adalék a faluról „a sodrás kezdeténél” (267–297. p.). Naplószerű írásában a 21. század elejére, a jelen eseményeire és problémáira koncentrál inkább, kevesebb a történeti jellegű hivatkozás. Ennek abban áll jelentősége, hogy a jelen anyagai így nem illusztrálják a múlt történéseit, hanem önálló kontextust építenek. Ezekben a szövegrészekben tárgyalja a szerző mindazokat a többnyire rövid, villanásszerű témákat, melyek kilógtak, nem illeszkedtek teljesen a monográfia fő mondanivalóját jelentő két fejezet meghatározta szerkezetbe – stílusukat és tematikájukat tekintve sem. Itt különösen figyelemreméltó motívum az Eszter eredeti kutatási témáját jelentő halászat recens interpretálása. Érdekes megjegyzéseket olvashatunk itt a külső szabályozás meghatározta lehetőségekről, a nem verbalizált szabályok alapján szerveződő munkáról vagy a hal- és vadhús megízlelése iránti vágyról. Ezek tanúbizonyságot tesznek a kutató terepen szerzett észrevételeinek érzékenységéről még akkor is, ha néhol tartózkodott ezen érdekességek alaposabb kifejtésétől. Elképzelhető, hogy szerencsésebb lett volna ezzel a fejezettel kezdeni az egész monográfiát, mely így nagyobb hatással lehetett volna a többi rész kidolgozására is, bevezetést adhatott volna a további fejezetek olvasatához – bár az sem kizárt, hogy nekem csupán a referáló antropológus énje súgja mindezt.

23.

Az *Előszó* (7. p.), a *Bevezetés* (9–44. p.), a *Befejezés* (299–302. p.), a *Köszönetnyilvánítás* (317. p.) és a *Hivatkozott irodalom* (303–315. p.) azok a részek, melyeket ritkán elemeznek egy referálás keretei között, bár egy gyakorlott olvasó tudja, hogy ezek jelentősége abban rejlik, hogy támpontot adhatnak ahhoz, hogy miként kell vagy lehet olvasni a művet. Miről árulkodnak ezek, mivel járulnak hozzá a könyv értelmezésének elősegítéséhez? Általában a bevezetés (esetünkben inkább az *Előszó*) a művet illető kritikáknak megy elébe, úgy hogy megvonja, kijelöli, szűkíti a mű értelmezési kereteit, egyes elemeket pedig kizár onnan. Jelen kötet *Bevezetésében* a kulturális antropológiát és a részt vevő megfigyelést említi. A finnugrisztikai adatok és ismeretelméleti háttér felvázolása kerül sorra. Szóval az *Előszó*ban és a *Bevezetésben* más-más megközelítést említi a szerző, ezzel utalva e megközelítések eltérő szerepére, nem csak a kutatás és a mű alkotása során. Ez a dilemma a szöveg olvasását is meghatározza. A *Befejezés* kevésbé tekinthető összegzésnek, atmoszféráját inkább a jövő kutatási irányainak kérdései határozzák meg. Ez a rész véleményem szerint inkább az előző, függelék jellegű fejezet (*Falu a „sodrás*

kezdeténél”) folytatásának tekinthető, így a *Bevezetés* és a *Befejezés* nem reflektál igazán egymásra. A *Köszönetnyilvánításban* említett személyek a finnugrisztika tudományának képviselői, talán csak a sorozatszerkesztő és az egyik kiadó személye jelent e tekintetben kivételt, akik antropológusok, noha az utóbbi finnugrista is. A *Hivatkozott irodalom* hasonló tendenciát mutat.

24.

A nem szöveg jellegű anyagok fontos szerepet kaptak a könyvben, mindazonáltal nem érzem magam eléggé felkészültnek, hogy az ábrák, családfák és térképek rendszeréről véleményt alkossak, bár az mindenképpen elmondható, hogy azoknak, akiknek lehetőségük van belemerülni ezen részletekbe, a családfák – az összehasonlító rokonsági rendszerek – iránt érdeklődőknek és a saját kutatással rendelkező finnugor-specialistáknak ezek biztosan hasznosak lesznek. Az ábrákhoz, a családfákhoz és a térképekhez adott magyarázatok (319., 320. p.) betekintést adnak a szerző módszerébe, és talán így kulcsot kaphatunk általában véve a könyv olvasatához is. A máshol fellelt anyagokat Ruttkay-Miklián Eszter saját gyűjtéseivel egészítette ki (319. p.). A könyvben bemutatott fotók nemcsak a hantik életébe vezetnek be, hanem a szerző rendelkezésére álló anyagokban rejlő lehetőségekre is rámutatnak. A szövegrészletek, ahol a fényképek felbukkannak, arra engednek következtetni, hogy a szertartásosság és a női kultúra találkozási pontja közelmúltbeli kutatási érdeklődési téma, míg a halászat inkább már csak múltbeli kedvelt téma, a recens kommunikációs jelenségek szerepeltetése pedig már a jövőbeli kutatás előképe lehet.

25.

Összességében elmondható, hogy sok érdekességgel lettünk gazdagabbak azáltal, hogy Eszter könyve megjelent. Ezenfelül úgy vélem, e kötet elsősorban egy tudományos hagyomány folytatásának, egyfajta tudományos módszertan tudatos megválasztásának vagy mellőzésének problematikájára hívja fel a figyelmet.

Mészáros Csaba: A hanti szempont

26.

Karl Popper a tudományos megismerés egyetlen érvényes módszerének a deduktív bizonyítási eljárást tekintette. A *Logik der Forschung (A tudományos kutatás logikája)* című, 1934-ben megjelent könyvében amellet foglalt állást, hogy a tapasztalati tények csak cáfolni képesek az újabb és újabb hipotéziseket, önmagukban azok létrehozására alkalmatlanok (Popper 1997). Munkája nagy hatással volt az európai tudományosság ismeretelméletére, a néprajzi/antropológiai kutatásokat azonban igen csekély mértékben befolyásolta. Ennek egyik oka az volt, hogy Bronisław Malinowski fellépését követően nehezzé vált a falszifikációs módszernek nevezett eljárás összeegyeztetése a néprajzi/antropológiai kutatás empirikus alapokon nyugvó ismeretelméletével (vö. Leach 1960:120–122). Az antropológia/néprajzkutatás módszertanát a terepmunka során megvalósuló adatgyűjtés és (néhány kivételtől eltekintve) az empiricizmus, érvelését pedig az indukciós módszer jellemezte és jellemzi nagyrészt ma is.⁵ Módszertani könyvek és tanulmányok sokasága segít eligazodni a néprajzi/antropológiai indukció metodológiájában, vagyis abban, hogy a kutató miképpen észleli, rögzíti és közvetíti a terepmunkahelyzet során létrejövő, néprajzi adatként értelmezhető empíriákat, és azokból milyen lépéseket megtéve képes hipotézisek felállítására. Az empiricizmus egészen az 1980-as évekig jószerével a tudományos megismerés egyetlen elfogadott megközelítési módszere volt az antropológiában (Rutherford 2012).

27.

Az állomásozó terepmunkán és részt vevő megfigyelésen alapuló kutatási technika nemcsak a kutatási téma/hely melletti *hosszú távú elköteleződést* igényli a kutatótól, hanem azt is, hogy a terepmunkát *életmódnak* fogadja el. A terepmunka helyzetéből ekkor ugyanis csak ritkán lehet kilépni. A gyűjtési helyzetek nem érnek véget a diktafon kikapcsolásával vagy a fényképezőgép exponológombjának megnyomásával. A kutató együtt eszik, alszik és együtt él azzal a közösséggel, amely a kutatás időtartamára (esetleg azon túl is) befogadja őt. A részt vevő megfigyelésen alapuló, állomásozó terepmunka ezért igen gyakran oda vezet, hogy a kutató személyesen is elköteleződik azon közösség mellett (sőt, esetenként annak tagjává válik), amely eleinte érdek-

lődésének *tárgya* volt. Így az analitikusan szemlélt kutatási tárgy olykor *alannyá* válik, amelyben feloldódik a kutató személye. Ez a folyamat együtt járhat azzal is, hogy a kutató nem a kutatás során bemutatott, megszólaltatott közösség elemzését tekinti elsődleges feladatának, hanem annak tagjaként a közösség *szószólójává* válik.

28.

Ruttkay-Miklián Eszter könyvét olvasva egyértelműen kirajzolódik az a szoros kötődés, amely kialakult a szerző és a Szinja folyó mentén élő hantik között. A közösség tagjai mára a szerző életének részévé váltak, és a hantik is számon tartják őt. Ez nem is meglepő, Ruttkay-Miklián Eszter ugyanis 1992-től kezdve csaknem öt évig végzett terepmunkát a Szinja völgyében. Ez a terepmunka nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően hosszú és alapos, a hazai Szibéria-kutatásban pedig csak Schmidt Éva kutatásaihoz hasonlítható. Az azóta eltelt húsz évben a szerző a gyűjtési adatok páratlanul gazdag sokaságát halmozta fel, amelyet a tudományos publikációk mellett változatos formákban (fotók, kiállítások, online adattár)⁶ tett közkinccsé.

29.

A terepmunka hossza, a személyes kötődés ereje, illetve az empirikus adatok példátlan gazdagsága szinte arra predesztinálja a szerzőt, hogy a kutatás feldolgozása során az antropológiai hipotézisek cáfolása/megerősítése helyett a gyűjtött anyagokat a saját hangjukon szólaltassa meg. Éppen ezért meglepő az, hogy Ruttkay-Miklián Eszter könyve egy tudományos paradigma, közelebbről az obi-ugor népek társadalomszervezetének kutatása során az 1950-es évekre megszilárdult fogalmi rendszer alkalmazhatóságát teszi mérlegre. Ezt a törekvését a szerző a könyv *Bevezetőjében* (9. p.) rögtön egyértelművé teszi az olvasó számára. A kötet felépítése is – az első három nagy fejezetben – azt a logikát követi, amelyet a deduktív érvelés egy tudományos paradigma kritikája során megkíván. A bevezető fejezetben (9–44. p.) a forrásismertetést követően a szerző megadja azt a tíz szempontot/szervezőerőt (35., 36. p.), amelyek mentén a továbbiakban a színjai hantik rokoni csoportjait leíró, a Lewis Henry Morgan nyomán Valerij Csernyecov által az 1950-es évekre kidolgozott fogalmi rendszert tisztelni kívánja. Az ezt követő fejezetben (*A rokonsági csoportok jellemzői*) mind a tíz szempontról részletesen ír. A harmadik fejezetben (*Rokonsági csoportok a színjai falvakban*) egyenként veti össze az egyes lokális-rokoni csoportokat az első két fejezetben bemutatott tíz „szervezőerővel”, amelyek talán társadalmi hatóerőkként (*agency*), vagyis ez esetben az egyének között a rokonságra hivatkozó, együttműködésre felhívó motivációs erőkként értelmezhetünk.

30.

A szerző már a kötet elején leszögezi, hogy az általa kritika alá vont rokoni csoportokat leíró modell nem alkalmas a mai hanti rokoni csoportok és kapcsolatok leírására. Előfeltevése szerint „sem a kategóriákon (ágazat, nemzetség, frátria) keresztül, sem az egyes csoportokat öszszetartó kötelékek mentén (pl. azonos vezetéknév használata, közös kultusz megléte) nem lehet általános szabályt kialakítani” (34. p.) a hanti társadalomszervezetre vonatkozóan.⁷ A Valerij Csernyecov által kidolgozott, frátriákon, nemzetségeken és ágazatokon alapuló hanti rokonsági rendszer (Csernyecov 1939) nyilvánvaló alkalmatlansága azonban nem arra sarkallja a szerzőt, hogy egy másik, esetleg a színjai hanti rokonsági csoportok plasztikusabb leírására alkalmas értelmezési keretet alkalmazva/alkotva írja le a 21. századi színjai hantik társadalmi életét. Ehelyett a társadalmi szervezetet a kötet első fejezetében meghatározott tíz „szervezőerő” mentén vizsgálva megállapítja, hogy azok a Csernyecov tételezte rokoni csoportok (frátriák, nemzetségek és ágazatok) különböző szintjeiig „hatolnak le” (34. p.).

31.

Így azonban nem derül ki az olvasó számára, hogy miért is releváns kategória a nemzetség, az ágazat vagy a frátria a hantik rokoni csoportjainak kutatásában, ahogyan az sem világos, hogy a hantik maguk milyen keretek között képzelik el, élik meg rokoni kapcsolataikat. A harmadik fejezet zárókövetkeztetése sem segít az eligazodásban az olvasónak, amely szerint a frátria, a nemzetség és az ágazat olyan (történeti?) csoportok, amelyek a 19. században fontosak lehetnek, de mára veszítettek jelentőségükből, átértékelődtek. A hantik ma „rugalmasan igazodó kereteknek” (264. p.) tekintik e rokoni csoportokat. A kérdés az, hogy mihez és hogyan igazodnak ezek a keretek. Milyen esetekben fontos a rokoni kapcsolatok felkutatása, ápolása, az arra való hivatkozás egy hanti számára?

32.

A hantik maguk bizonyosan nem a *frátria*, az *ágazat* vagy a *nemzetség* kifejezést használják saját társadalmi formációik leírására, hanem saját, hanti szavaikat.⁸ A *frátria*, az *ágazat* vagy éppen a *nemzetség* olyan, a rokonságkutatásban használatos analitikus kategóriák, amelyek egy-egy megfigyelt társadalmi formáció leírására többé vagy kevésbé alkalmasak. Nem émikus kategóriák. E kategóriák hasznossága, megvilágítóereje az 1960-as években a fellendülő melanéziai rokonságkutatások kapcsán került elsőként mérlegre (Kuper 1982). Az 1960-as években kialakult kritikai szemlélet szerint jól körvonalazható az a tudományos paradigma, amely érdekelt volt abban, hogy ágazatokat, nemzetségeket, törzseket tételezzen fel a történelem nélküli társadalmak leírásakor. Szintén a rokonságkutatás egy korai (koloniális jellegű) paradigmájához tartozik az osztályozó és a leíró rokoni terminológiai rendszerek feltételezése és annak a civilizált európai „leíró” jellegű rokonsági rendszerektől való megkülönböztetése. Éppen ezért, úgy gondolom, szerencsésebb lett volna elkerülni az „osztályozó” rokonsági rendszer elnevezést a hanti rokonsági terminológiai rendszer bemutatása során. Egy rokonsági rendszer osztályozó jellege ugyanis semmit nem mond el a helyi rokoni viszonyokról, ugyanis minden rokonsági rendszer egyszerre tartalmaz „osztályozó” és „leíró” elemeket.

33.

Habár a deduktív érvelés során a gazdag empirikus anyag olykor felülkerekedik a zárt elméleti kereten, a szerző – sajnos – hagyja magát gúzsba kötni a rokonságkutatás egy korai elméleti kerete által, amely – úgy tűnik – alig segíti a felgyűjtött igen gazdag néprajzi anyag értelmezésében. Már az első három fejezet olvasásakor kiderül, hogy a 21. századi színjai hantik rokonsági viszonyokra hivatkozó kapcsolatait és az azok alapján konstituálódó csoportjait csak rendkívül durván képes megragadni a morgani–csernyecovi fogalmi rendszert használó analitikus szemlélet. A szerző szerint a kötet legfontosabb következtetése az, hogy a Csernyecov által javasolt rokonsági rendszer ma már nem képes hatékonyan leírni a színjai hantik rokonsági csoportjait és rokoni kapcsolatait. Az a végső következtetés a 264. oldalon, hogy a „rokonsági csoportok szerveződése időben és struktúrájában változik”, valamint az, hogy a hagyományos szabályok megtartása mellett egyes szabályokat újraértékelnek a hantik, olyan kijelentések, amelyek a néprajzkutatók számára nem feltétlenül nyújtanak új információkat.

34.

A kötet második fele mintha független lenne a korábbi három nagy fejezettől. A negyedik (*Falu a sodrás kezdeténél – Ov-olang-kurt a XXI. század elején*) és az ötödik (*Befejezés*) fejezet megfogalmazásában, célkitűzésében is elkülönül a könyv első 264 oldalától. Ebben a két fejezetben a szerző leszűkíti a fókusz egyetlen település, Ov-Olang-kurt 21. századi életének leírására. Nem kívánja mérlegre tenni a frátriák és nemzetségek relevanciáját. Inkább a kutatás hosszú éveit megfigyelt mindennapi élet leírására törekszik közel negyven oldalon keresztül. A leíró jelleget csak megerősíti az olvasóban az is, hogy e két fejezetben egyetlen hivatkozás bukkan fel – egy helyismereti munkára utalva. Vagyis a szerző (szerencsés módon) elhagyja azt a szűkre szabott kutatási keretet, amelybe könyve elején a hanti adatokat berekesztette. Annak ellenére, hogy helyette nem javasol más értelmezési keretet, számomra e két fejezet olvasása okozta a legnagyobb örömet.

35.

A szerző e fejezetekben szinte felszabadul, és életszerűen, izgalmasan, gondolatindító módon írja le az ov-olang-kurti közösség mindennapi életét. Remek fejezetek követik egymást: a vendégljárásról vagy a kereskedelemről írott alfejezetek például rendkívül tanulságosak. A hivatkozások hiánya nem jelenti azt, hogy a szerző teljesen eltekint a helyi mindennapi élet folyásának értelmezésétől. Az *Olang: kezdet és vég* című alfejezet egy olyan sajátos értelmezési lehetőséget vázol fel, amely párba állítható azokkal a kortárs Szibéria-kutatásokkal, amelyek az etnicitás helyett a marginalitást tekintik a közösségek mindennapjait meghatározó tényezőnek (Ssorin-Chaikov 2003). Ez a könyvben felvetett értelmezési keret azonban nem a nemzetközi antropológiai/néprajzi szakirodalom örökségének része, hanem egy hanti kategória továbbgondolása. A kezdetet és a véget, a peremhelyzetet és a központiséget együtt, egyszerre szemlélni képes metafora révén ábrázolja az ov-olang-kurti közösség helyzetét Ruttkay-Miklián Eszter.

36.

Egy kötet lezárásakor ugyanakkor elvárás lehet az is, hogy a szerző elhelyezze művét az aktuális szakmai diskurzusok közegében. Ruttkay-Miklián Eszter munkájában nem kap útmutatást az

olvasó arra vonatkozóan, hogy a kötetben levont következtetéseket miként lehet értelmezni a *rokonságra vonatkozó kutatások kontextusában*.

37.

Csak egyetlen példát említek arra vonatkozóan, hogy miképpen segíthette volna a leírt adatok kontextualizálása a megértésben az olvasót és a szerzőt. Remek és rendkívül gondolatébresztő a könyvnek az az alfejezete (*Reinkarnáció*), amely a leszármazás, a rokoni kapcsolat során átadott (elnyert) lélekre vonatkozik. A szerző azonban következetesen távol tartja magát attól az igen gazdag szakirodalmi hagyománytól, amely e kérdést az elmúlt fél évszázadban részletesen vizsgálta. A rokonság közösségét megteremtő (materiális vagy nem materiális jellegű) szubsztancia, amelynek átadása, megöröklése, kölcsönös birtoklása hivatkozási alapot teremthet a közös cselekedetekre, az együttműködésre (vö. Schneider 1968; Carsten 2011; Sahlins 2012), olyan értelmezési lehetőséggel gazdagíthatta volna a színjai hanti adatokat, amelyek ismeretében talán mélyebb, sűrűbb leírást lehetett volna adni a léleköröklés (reinkarnáció) jelenségéről. Ez különösen azért szembeötlő, mert a szerző úgy használja a hantik számára külsődleges és analitikus szempontokat képviselő „szubsztancia” kifejezést az elemzés során, hogy az arra vonatkozó antropológiai diskurzusokról tudomást sem vesz. Ennek megfelelően számos kérdésre nem kap kielégítő választ az olvasó. Hogyan részesülnek az ősök lelkéből (személyiségvonásai-ból, tehetségéből) azok a leszármazottak, akik nem tekinthetők az eltávozott személy reinkarnációjának? Mennyiben ismerhető fel az apa, nagypapa, nagyanya, távoli ős lelke, személyisége a leszármazottakban? Ha pedig ilyen közösség, kölcsönös birtoklás nem jön létre, akkor valtképpen mi is az a szubsztancia, amelyből a rokonok részesülnek?

38.

A néprajzi/antropológiai szakirodalomtól való távolságtartás, valamint az, hogy a szerző nem kívánja belehelyezni a kötetet a kortárs antropológiai diskurzusokba, számomra azt sugallja, hogy a kötet igazából nem a szélesebb értelemben vett kutatói közösségnek íródott. A fejezetek többszöri elolvasása és a mellékletek átlapozása után egyre erősebbé vált bennem az a meggyőződés, hogy a kötetben foglalt genealógiai, néprajzi és történeti adatok leginkább azoknak lehetnek fontosak, akik ezt a területet és a színjai hantikat jól ismerik, vagy szándékukban áll, hogy még jobban megismerjék őket. Talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy a kötet a hanti értelmiség számára válhat igazán fontossá. A szerző olyan gazdag és részletes genealógiai, történeti ismereteket közöl, örökít meg, amelyek ma már a helyiek számára is nehezen hozzáférhetők. A kötet orosz nyelvű kiadása, azt gondolom, komoly visszhangot vált majd ki az oroszországi finnugrisztikában.

IRODALOM

CARSTEN, JANET

2011 Substance and Relationality: Blood in Contexts. *Annual Review of Anthropology* 40:19–35.

CSERNYECOV, VALERIJ NIKOLAEVICH

1939 Fraternal'noje usstrojsztvo obszko-ugorszkogo obsesztva. *Szovjetszkaja Etnografija* 2:20–42.

JARVIE, I. C.

1975 Epistle to the Anthropologists. *American Anthropologist New Series* 77(2):253–266.

KUPER, ADAM

1982 Lineage Theory: A Critical Retrospect. *Annual Review of Anthropology* 11:71–95.

LEACH, EDMUND RONALD

1960 The Epistemological Background to Malinowski's Empiricism. *In Man and Culture. An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*. Raymond Firth, ed. 119–138. London: Routledge and Kegan Paul.

POPPER, KARL

1997 A tudományos kutatás logikája. Budapest: Európa.

RUTHERFORD, DANILYN

2012 Kinky Empiricism. *Cultural Anthropology* 27(3):465–479.

Ruttkay-Miklián Eszter: „Hogy lennének a kutatók egyformák?” Válaszok és kérdések a könyvemre adott kritikák kapcsán

39.

A színjai hantik mások számukra furcsa szokásait, nyelvét, viseletét, tetteit kétféle alapállásból értékelik: hol azzal a kizárólagossággal, hogy „de a miénk az igazi (vagy a legjobb, legszebb, legtisztább stb.)”, hol pedig azzal a toleranciával, hogy „hogyan lennének az emberek egyformák?” (Idézem is a kritika alá vont könyvemben: 300. p.) Azt gondolom, hogy a néprajzos és/vagy antropológus (a továbbiakban: kutató) számára e két szempont némiképp tréfás egyesítése a követendő: kizárólag toleránsnak kell(ene) lennie. Ráadásul nemcsak a terepen, a kutató kultúrával szemben, hanem a tudományos világon belül is. A könyvemről írott fenti három vélemény egyrészt eltérő szempontú és minőségű, másrészt tartalmaz közös elemeket. A dicsérettől a számonkérésig széles a paletta, ami azt mutatja, hogy valóban érdemes beszélni róla. Míg Nagy Zoltán érzékelni és értékelni tudja a hantikról szóló szakirodalomhoz képest történt apró elmozdulásokat, Mészáros Csaba és Sántha István (és velük együtt az olvasók többsége) számára egyes részletek természetesen csak akkor relevánsak, ha az általuk kutató kultúrákkal párhuzamba állíthatók, vagy általános következtetésekhez vezetnek. Mindhárman értékelik a terepadatok mennyiségét és minőségét, jónak tartják az egy falu mai életéről írt fejezetet, ugyancsak mindhárman kevesellik a munka tudományos beágyazottságát.

40.

A kritikák egyik részével – elsősorban a tudományos beágyazottságra vonatkozóval – egyet kell értenem, a másik része az, amelyre válaszolni kívánok. A magam részéről a bírálatok alapján az vált nyilvánvalóvá, hogy a könyv fogalmazása, hangsúlyozása, szerkesztése nem adja vissza pontosan az általam bemutatni kívánt gondolatmenetet, hiszen többször olyat kritizálnak bírálóm, ami szándékaim szerint nincs benne a könyvben, többször pedig olyat hiányolnak, ami szerintem benne van.

41.

A magam részéről könyvemet egyfajta terepismereti minimumnak tekintem: belépő a színjai hanti világba, térkép, ki kicsoda lexikon, használati utasítás. Az a szükséges alaptudás, amely nélkül – szerintem – nem kutathatjuk a színjai hantik életének részleteit. Egy hosszú távú, részt vevő megfigyelésen alapuló kutatás ütemezése az én elképzeléseim szerint a terep – emberek, nyelv(ek), helyek, témák – megismerésével kezdődik, amit szerencsés esetben érdekes résztemák vizsgálatának sora követ. Annak ellenére ez a sorrend, hogy valójában a résztemák vizsgálata az a cél, amely miatt az egész kutatás indul. A megismerés folyamatára a Nagy Zoltán által idézett sajtó és lyukai hasonlatra reflektálva: szerintem nem lehet a tortáról a habot önmagában kutatni. Hozzá tartozik a piskóta, amely jó esetben puha, omlós, de bizony lehet szikadt, száraz, nyögve nyelős is akár, ha nem szívja magába a könnyed krémet, s nem díszíti a hab. Piskóta hiányában azonban a krémet és a habot egyszerűen nem tudjuk hova kenni.

42.

Az antropológiai kurzusok első óráin kerül sor a részt vevő megfigyelés bemutatására, valamint az alapadatok felvételének fontosságára. Ennek módszere természetesen sokféle lehet, attól függően, hogy a kutató csoportról milyen előzetes ismeretekkel (statisztikák, térképek, lakosságadatok, névsorok, nyelvismeret stb.) rendelkezik a kutató.

43.

Számomra ez a könyv ezeknek az adatoknak az értelmező rendszerezését jelenti. Annak a megismerési folyamatnak az összegzése, amelynek során igyekeztem megérteni, hogy mit jelenthet a színjai hantik között, ha elhangzik egy rokonsági terminus, ha azonos két vezetéknev, ha

együtt mennek el egy áldozatra, mi következik abból, hogy ki melyik faluban lakik. E folyamat során adatokkal és (verbalizált vagy kikövetkeztetett) szabályokkal találkoztam, amelyek együtt, egymásra utalva nyertek értelmet. A meg- és felismerésben nyilván meghatározóak voltak szakirodalmi ismereteim mind nyelvi, mind néprajzi téren. Bizonyára voltak olyan kész „dobozok”, amelyekbe megkezdtem a rendszerezést, és ezek egy része alkalmasnak is bizonyult a tárolásra (például a rokonsági terminológia többsége, a hanti nyelv leírásai), sok esetben viszont saját zsákokat kellett szerezniem, hogy beleférjenek az információk (például a rokonsági terminológia csoportok közötti használata, egyes fogalmak jelentése). Amikor érdemesnek találtam, átöntöttem a dobozok tartalmát zsákokba (például a reinkarnációt a névadás és a lélek-képzetek dobozából a rokonság határát kijelölő jegyek zsákjába), és ott tárolom őket azóta is. Bírálói e rendrakási kísérleteimet értékelték is, bár nyilvánvalóan a nagy zsákok jobban látszanak, mint a kis zacskók, amelyek szintén ott állnak a raktárban. Sokszor azt vettem észre, hogy ugyan a doboz nem alkalmas igazán a tárolásra, de a zsák sem lenne jobb. Komoly probléma a rendrakásban: érdemes-e szétbontani azt, ami valahogy el volt pakolva, ha nem tudunk jobb tárolási módot? Kiborítsuk-e a doboz tartalmát, ha lötyög benne, vagy éppen nem lehet becsukni a fedelét? Átrakjuk-e zsákba, ha törékeny, éles sarkai vannak, vagy éppen állítva kell tárolni, különben kifolyik? Van-e olyan polcrendszerünk, raktárunk, amelyikben doboz és zsák nélkül úgy tudjuk elrakni a dolgokat, hogy megtalálhatók, áttekinthetők, értelmes rendbe rendezettek legyenek – vagy legalábbis jobb úgy, mint ha dobozban lennének?

44.

Be kell vallanom, hogy minden háziasszonyi kreativitásom ellenére a polcrendszert nem építettem meg. Lehet, hogy nem is építeni kellett volna, csak rátalálni és megrendelni az antropológiai polckatalógusból, de nem láttam megfelelőt – bírálói sem javasolnak típust. Ehelyett annyit tettem, ami egy alapos háziasszonytól vagy raktárostól elvárható: kinyitottam az összes dobozt. Volt, amelynek tartalmát átöntöttem zsákba, a többiben rendet raktam, leporolgattam, ami benne van, mellé raktam azokat a szerintem odatartozó dolgokat, amelyek eddig szanaszét heverték, sőt, hoztam kintről is holmit a raktárba. A dobozon rajta hagytam az eredeti – Reguly, Munkácsi, Csernyecov, Steinitz, Schmidt Éva, Perevalova által ráragasztott – címkét (nemzetség, frátia, lokalitás, vérrokonság stb.), de mellé írtam egy használati utasítást: szűrős, törékeny, folyékony, lötyög. Találtam olyan dobozt, amely üres volt, bár volt címkéje: abba is jutott egy-két apróság (például a nemzetségi vérbosszú feliratúba a csoportos átok). Törekedtem arra, hogy hantiul is érthető formában készítsem el a feliratokat, hiszen valóban – mint bírálói is írják – talán őket érdekelheti legjobban, mi van a raktárban (családfák, térképek, archív anyagok, a könyvhöz csatlakozó honlap audiovizuális anyagai).

45.

A munka végeztével azt biztosan állíthatom, hogy nagyobb a rend és a tisztaság a raktárban, mint volt. Átrendezés helyett nagytakarítás volt, de ennek is van látszata: befért egy csomó eddig nem is ismert tárgy, látszik, hol van még hely, melyik dobozra nem lehet rácsukni a fedelét, és a dobozok mellett látható néhány zsák. A korábbi címkék és az új használati utasítás alapján egyrészt meg lehet találni a tárgyakat, másrészt akár át lehet rendezni a raktárat, nem csak nekem.

46.

Biztos jól jönne a villanyvilágítás, és a molyirtó sem ártana, más talán máshogy csinálta volna, de a jelen körülmények között az ajtóból visszanezve határozottan elégedett vagyok a raktár állapotával.

JEGYZETEK

1 A legösszefoglalóbb munka erről: Szokolova 1983.

2 Ez, a rokonságkutatás irodalmának kimaradása kritikaként is értelmezhető. Ugyan sok irányba eljut a szerző a saját tapasztalatából kiindulva, de az elméleti irodalom ismerete megkönnyítette, finomította volna útkeresését, belekapcsolta volna könyvét egy bőséges nemzetközi diskurzusba, ezáltal új kapukat nyitott volna előtte.

3 A nyomozás időnként valójában még ennél is izgalmasabb. Ahol lehetőség van rá, ott nemcsak családok és falvak jelennek meg, hanem afféle mikrohistóriai mozaikokként egyes emberek élettörténetei, tragédiái is felsejlenek. Rendkívül érdekes és meggyőző például, ahogy a hanti Lara-kurt település nevének történetét összekapcsolja Jurjev 1852-es leírásával, aki a Szinja és a Vojkar között pusztító lépfenejárvány egyik áldozataként említ meg egy bizonyos „gazdag osztják Larát” (199., 200. p.). Vagy hasonlóan tanulságos, ahogyan felvillantja annak az orosz férfinak, szökevénynek a történetét, aki hanti nőt vett feleségül, annak nevét is felvette, és virágzó gazdaságot alakított ki maguknak Nim-vos-kurtban. A könyvből idézve: „Szorgalma lett a veszte: az 1930-as években kulákként vitték el »öt teli lovasszánra való ingóságával« együtt, és sosem tért vissza.” (228. p.)

4 Elhallgathatatlan, hogy ez a hozzáállás nem volt idegen a szerző mesterétől, Schmidt Évától sem, akit Ildikó Lehtinen a „going native” antropológus mítoszaként értelmez (vö. Lehtinen 2004).

5 Ez egyes szerzők szerint az antropológiai kutatás elméleti hiányosságainak egyik legfőbb oka (Jarvie 1975).

6 <http://hantisirn.nytud.hu/hu>; letöltés: 2013. október 3.

7 A harmadik fejezet összefoglalásában (263., 264. p.) később ugyanerre a következtetésre jut a szerző.

8 David Schneider 1984-es munkájának bevezető fejezetében éppen azt a kutatói magatartást kritizálja, amely a rokonságkutatás analitikus kategóriáit a kutatástól független entitásként kezeli.